

АРХИП ДАНИЛЮК

ШЛЯХАМИ УКРАЇНИ

АРХИП ДАНИЛЮК

ШЛЯХАМИ УКРАЇНИ
ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС

АРХИП ДАНИЛЮК

***ЕТНОГРАФІЧНИЙ
НАРИС***

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
2003

ББК 63.5(4УКР)

Д 18

“Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань”

Данилюк Архип

Д18 Шляхами України. *Етнографічний нарис.* — Львів: Світ, 2003. — 256 с., іл.

ISBN 966-603-119-1.

Книга лауреата премії ім. Павла Чубинського, кандидата історичних наук Архипа Данилюка містить чимало цікавої інформації про пам'ятки української народної архітектури та побуту, кращі зразки народного мистецтва, звичаї та обряди майже всіх регіонів України, розповіді про відомих українських фольклористів, колекціонерів, охоронців музейних скарбів тощо.

Для наукових працівників, студентів, широкого кола читачів, що цікавляться проблемами охорони історико-культурної спадщини нашого народу.

ББК 63.5(4УКР)

ISBN 966-603-119-1

© Данилюк А.Г., 2003

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У Музеї народної архітектури та побуту у Львові я працюю від перших днів його створення. Спочатку це був відділ Державного музею етнографії та художнього промислу АН України, а згодом — у 1971 р. — став окремою установою. За майже три десятки літ відвідав сотні сіл у Західній Україні, бував у поїздках по Дніпропетровщині, Полтавщині, Черкащині, півдню України. Щодо західних областей України, то можу сказати, що немає району, в якому б не побував. Брав участь більше як у ста експедиціях, виїздах.

Мета цих поїздок — дослідження давнини, відбір пам'яток народної архітектури до музею, закупівля предметів побуту і творів народного мистецтва, пізнання народних звичаїв та обрядів. Проте найбільше моє зацікавлення — народна архітектура, охорона історико-культурної спадщини. Тому в книзі і переважають матеріали саме на цю тему.

Свої записи, як і годиться, опрацьовував у вигляді наукових звітів, що разом з фото, обмірами та кресленнями зберігаються в архіві музею. Тільки в останнє десятиріччя почав фіксувати також небуденні моменти життя в експедиціях, дорожні пригоди, цікаві зустрічі тощо.

У перші роки, звичайно, я ще не мав досвіду дослідницької роботи щодо виявлення найпримітніших пам'яток. Іноді доводилося ходити або об'їжджати села без попередньої інформації, вести суцільний перегляд забудов з однією надією — зустріти, побачити щось цікаве. Влітку всі селяни — в полі. Практика відвідувати спочатку сільську Раду для збору відомостей рідко себе виправдовувала, бо до музею колгоспні чиновники ставилися з підозрою. Правда, серед сільських учителів інколи зустрічалися ентузіасти, які нам охоче допомагали. А загалом, люди нас не завжди розуміли,

скеровували іноді далеко на край села оглядати будівлі, споруджені нашвидкуруч після війни з будь-яких матеріалів. «Убоге» — «значить давнє» — так щиро оцінювали вони старі споруди.

Пригадується випадок, що стався на Гуцульщині в 70-х роках. У с. Зелена продавець тамтешнього магазину поцікавився, що це я таке шукаю пізньої осені в горах. Дізнавшись про ціль моєї поїздки, він захоплено розповів, що знає дуже давню хату біля скелі Угорський Камінь на хребті між селами Зелена і Голови.

Було вже підвечір'я, але ми вирішили піти. І щойно піднялися на хребет, як почало темніти, випав перший сніг, почалася хуртовина. Ми заблудились, ходячи по безлісій вершині у повній темряві, при сильному вітрі зі снігом. Лише о другій ночі побачили здалеку вогник. Спотикаючись в заметах снігу, ми йшли на нього; зустрілися навіть з вовком, який, проте, не відважився на нас напасти. Нарешті ми побачили хатчину. З'ясувалось, що збудована вона у 50-х роках колишнім пастухом; він мав хату в с. Голови, але вже кілька зим мешкав тут, згодуюючи вівцям заготовлене влітку сіно. Печі в хаті дійсно не було: вогнище чоловік розкладав на підмурівку, над яким висів казан для приготування їжі. Однак цього ще було замало, щоб вважати дану споруду пам'яткою народного будівництва.

У село повернулися лише вранці...

Звичайно, не описати всіх експедиційних бувальщин, коли у пошуках цікавих знахідок іноді намарно витрачався час.

В експедиціях зі мною бували наукові працівники й архітектори Марко Мандюк, Микола Шпак, Олег Шулим, Олег Тузяк, Ярослава Грендис, Іван Красовський, Надія Боренько, Олександр Буць-Бодревич, Марія Багнюк, Марія Соловій, Роман Гошко, Марія Матвіїв, Надія Труш, Богдан Чепурко, Ярослав Кравченко, Тамара Андрієвська, Люба Сварник, Ганна Якимович, Наталя Збожна, Люба Бонах, Ігор Цимбровський, Роман Радович. Приємно згадати, що в 1971 р. в складі експедиції на Полісся був львівський вчений, мистецтвознавець Павло Жолтовський, котрий ще в 30-х роках досліджував цей край разом зі Стефаном Таранушенком, відомим мистецтвознавцем, істориком архітектури.

До книжки включено також спогади про цікаві виставки в музеї, розповіді про колекції Володимира Вітрука, про фольклористів Івана Прокопівца, Григорія Дем'яна, майстра етнографічної фотографії Ярослава Ковалюка, охоронця музейних скарбів музею Марка Мандюка та інші матеріали.

Сподіваюся, що запропоновані записки зацікавлять читача, адже, крім особистих спостережень автора, вони містять чимало цікавої наукової інформації.

АВТОР

I. «Я ЛЮБЛЮ СВОЮ ХАТУ ПОЛІСЬКУ...»

Дмитро Фальківський

ДОРОГАМИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДО ПРАВАТЬКІВЩИНИ СЛОВ'ЯН

Поселення на Поліссі відомі з глибокої давнини. Після відступу льодовика тут почав формуватися сучасний ландшафт. Серед льодовикових вод з'явилися островки суходолу — дюни, типові місця поселення найдавніших жителів, які археологи відносять до доби мезоліту. Відтоді край заселяють первісні племена мисливців і рибалок.

Античний історик Геродот засвідчив, що від скіфської навали в VI ст. до Христа на Полісся відійшло слов'янське плем'я неврів. Антропологічний склад деяких груп західних поліщуків і гуцулів, а також форми їх культури дали привід польському вченому Д.Чекановському стверджувати, що в певний історичний період пращури гуцулів розділилися. Якесь їх частина проникла і на Полісся, що було зручним місцем для схованки. Це не раз траплялося і за княжих часів, коли тут тимчасово оселялися мешканці полудневих земель.

Нова хвиля інтересу до цього краю виникла наприкінці минулого століття, коли в Європі жваво дискутували про батьківщину індоєвропейців. Багато вчених визначали її саме на Поліссі. Наприклад, німецький дослідник Т.Пеше в книзі «Арійці» пише, що колискою індоєвропейців були Рокитнівські болота. Ця дивовижна гіпотеза ґрунтується, головним чином, на фізіологічній аргументації. Т.Пеше відзначає, що, згідно з даними російського вченого В.Майкова, альбінізм у цій місцевості досить поширене явище, яке чітко простежується на людях і рослинності. Тому тут, на його думку, могла виникнути велика світловолоса (індоєвропейська) раса. Цим можна, вважає Т.Пеше, пояснити схильність древніх

Придорожній хрест в смт Заболоття Ратнівського району
Волинської обл.

індоєвропейців у Швейцарії, Італії, Югославії будувати собі хижі на сваях навіть там, де якість ґрунту зовсім цього не вимагає.

Не дивно, що минувщина Полісся здавна цікавить учених. Та всебічне вивчення пам'яток його матеріальної і духовної культури розпочалося лише в останні десятиліття у зв'язку зі створенням музеїв просто неба в Києві та Львові.

За таких умов, власне, й формувалося населення, культура і традиції краю лісів, боліт та озер. Полісся, як відомо, було важливою частиною Київської Русі. Доля його не раз перепліталася з усіма західноукраїнськими землями, починаючи від часів, коли воно входило до складу могутнього Галицько-Волинського князівства.

ПО ЗАГОРИННЮ У ПОШУКАХ СТАРОВИНИ

Загориння — це територія, розташована на схід від ріки Горинь. Якщо в XVI–XVII ст. у зв'язку з розвитком феодалізму, особливо з вивезенням на продаж хліба у Західну Європу, на Західному (Волинському) Поліссі почали масово вирубувати ліси і на звільнених площах вирощувати зернові, то Східне Полісся ще довго залишалося незайманим. Тому тут зберігалися найдавніші пам'ятки матеріальної і духовної культури. Але на початку XX ст. вони стали швидко зникати. Після Другої світової війни процес прискорився. У наш час зацікавлення цією частиною Полісся, природно, зросло. З метою дослідження пам'яток народної архітектури, закупівлі експонатів, Музей народної архітектури та побуту у Львові провів тут кілька експедицій. Остання з них найбільше запам'яталася своєю результативністю.

Початковим пунктом роботи експедиції стало Рівне. Звідси ми вирушили на північ. За кілька годин добралися до віддаленого райцентру Рокитне, а потім в села Березове, Глинне, Дроздинь та Старе Село. До речі, в останньому в роки війни сталася трагедія, яка дещо нагадує Кортеліську, Кошищенську і багато інших, вчинених фашистами на українських землях. Вони зігнали в місцеву церкву майже половину жителів і спалили живцем.

Села тут найчастіше розташовані на піщаних дюнах серед боліт. Хати зводять ближче до вулиць, що проходять по центру острівців, а господарські будівлі — по краях або біля боліт. Серед нових дерев'яних будинків зустрічаються стародавні споруди. Тут нема традиційної української хати з побіленими стінами під солом'яним дахом. Давні будівлі, як правило, маленькі, з відкритим зрубом, криті дранкою (дерев'яними коленими дошками), іноді господарські приміщення дашкують грубим сіном, придавленим березовими гілками. Це надає їм оригінального вигляду. Серед давніх будівель, які тут збереглися, найбільш примітними є кліті, стебки, однокамерні хати і багатокутні клуні (токи).

Кліть — невелика квадратна зрубна будівля (без стелі) на дерев'яному “фундаменті”, з вертикально поставлених відрізків колод (штандарів). Крили кліть дралицями, які закріплювали на слегах (довгих брусах), покладених на торцеві бруси. Дралиці утримувалися двома продовженими брусами (закрилинами), які накладали на курниці (спеціальні сучки, прикріплені до нижніх слег). Ці елементи ідентичні давньоруським. Тепер кліті використовуються для зберігання одягу, запасів їжі, цінностей.

Використовувалися кліті і як літнє житло. Наприклад, у справі про підпал 1588 р. жителями с. Борки Волинської обл. садиби поміщика говориться: «Вони, розгнівавшись на свого пана, Андрія Барановського, закрили його в коморі або кліті, в якій спав він, і спалили його в прах в минулу ніч, тобто з п'ятниці на суботу, з жінкою, з дітьми...»

З клітями пов'язано також багато побутових звичаїв. За народними повір'ями, поліську садибу відвідували чорти, які драгували коней, а жінок тут підстерігали відьми. Однак кліть вважалася вільною от усякої напасті. Тому в ній переховували дітей од «злого ока», знахарки давали зілля дітям, змивали руки після похорон тощо. У кліті тримали весільний коровай, щоб очистити його від злих духів, а молодята проводили тут першу шлюбну ніч.

Первісна форма кліті — це найбільш прості зрубні конструкції, які згодом збагатили основні елементи інших будівель — від численних варіантів народного житла до монументальних храмів.

Недалеко від хати ставили стебку — зручну дерев'яну будівлю, також під двосхилим дерев'яним дахом, але зі сте-лею. Стіни всередині обмащували глиною, а вздовж них від-городжували загородки — засторонки, куди засипали буря-ки, моркву, картоплю. На утрамбованій долівці ставили бо-чки й діжки з квашеними овочами. Під час лютих морозів стебку обігрівали жаром, який тримали в спеціальному ящику або ж у старому відрі.

Вибілені всередині стіни, наявність стелі, обігрівання приміщення наштотують на думку, що колись стебка була житлом східних слов'ян. Це підтверджує і походження самої назви — від давньослов'янських слів істба, істбка. У Рокитнівському районі збереглась найбільш давня форма планування житла — власне хата з виходом у двір, тобто без сіней.

У с. Дроздин побутовали багатокутні клуні-токи. Ці спо-руди мали зрубні перекриття у формі піраміди. Існують пе-рекази, що в давнину в таких будівлях жили люди. Це пе-реконливий приклад того, як давній тип житла в процесі свого розвитку почав виконувати роль господарських примі-щень.

Пригадується весілля, яке ми спостерігали в одному з сіл. Декілька літніх жінок були в давніх строях — вишиті сорочки, смугасті вовняні спідниці-літники і лляні фартухи з яскравою вишивкою, на головах мали намітки з тканими узорами на кінцях (довгі рушники, якими обвивали голо-ви), на ногах — постолі з лика. Танці, які розпочались у дворі, перейшли на піщану вулицю, і довго було чути шелестіння піску, який, набившись у постолі, з шумом висипався...

У Дубровицькому районі ми придбали для музею кілька зразків жіночого одягу, виготовленого із серпанку — тонко-го, прозорого лляного полотна. Ще недавно його носили жінки та дівчата у будень і на свято. В комплект одягу вхо-дять сорочка, спідниця, фартух і головний убір-намітка. Спідниця, фартух і намітка, оздоблені тканими червоними смугами, позначені високим художнім смаком. Намітки, за давнім звичаєм, готують на посаг дівчатам, обдаровують ними весільних гостей. Нам небавом уявилась поліська красуня в

Клуна і хлів («одрина») в с. Заболоття Рокитнівського району Рівненської обл.

легкому білосніжному серпанку, на її ногах білі онучі і постоли — справжня тобі русалка, щедро оспівана у фольклорі цього краю.

Але поліська екзотика відходить у минуле. Окремі пам'ятки вже перемандрували до Музею народної архітектури та побуту України в Києві, деякі будуть перевезені і до Львівського музею. Але це не вихід — релікти потрібно зберігати в цьому регіоні. Тому заслуговує на увагу ініціатива працівників краєзнавчого музею в Сарнах (відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею), які створили етнографічний відділ. Тут є кілька давніх будівель, зокрема садиба початку ХІХ ст. з с. Калинівки Сарнівського району, а також однокамерна хата з Кричиська з курним опаленням і каплиця з околиць селища Степань. Подібні музеї варто було б створити і в інших районах. Їх виховне значення важко переоцінити. Це — і пожвавлення культурного життя рай-

центрів, і збереження для нащадків унікальних пам'яток цього праслов'янського краю.

ВІД ЗАХІДНОГО БУГУ ДО ГОРИНИ

Властивий, найрідніший,
рідний край мій — Волинь.

Леся Українка

На Волинське Полісся виїжджаю вже багато років. Край цей знайий мені і тим, що тут я народився і виріс. Можна пожалкувати, що писати дорожні нотатки почав тільки недавно. Відтак багато цікавих деталей забулося. Але дещо все ж міцно закарбувалося в пам'яті.

Якщо ландшафт на Поліссі порівняно одноманітний — низовинна рівнина з невисокими піщаними дюнами, вкритими сосновими борами, то про характер давнього будівництва і занять на Волині цього не скажеш. Волинське Полісся простяглося між ріками Західний Буг і Горинь. Тут хати, як правило, побілені, а дахи вкриті соломою. Не зустрінеш у цьому регіоні самої хати: завжди є сіни, комора, хлів та інші прибудови.

До унікальних пам'яток садибного будівництва належать замкнуті двори — підварки, окружні двори, де під одним дахом розташовані і житло, і господарські будівлі.

Наприкінці 60-х років у селах Велимче, Датинь Ратнівського, Сошине, Качин, Запруддя, Залісся Камінь-Каширського районів ще можна було побачити багато окружних дворів різноманітного планування і розмірів. У деяких із них клуні знаходилися окремо, в інших — із забудови виділилися хати. У Велимчому був двір, у якому під одним дахом містилися лише приміщення для худоби та сіна. Хата, клуня та комора стояли окремо, утворюючи так званий чистий двір. Поліські замкнуті двори, на думку дослідників, належать до цікавих пам'яток, що своїми традиціями тяжіють до давньоруських городищ.

Для Волинського Полісся типовими були й довгі хати — житлові будинки, в яких у різних комбінаціях разом із житлом на одній лінії знаходяться господарські приміщення. Це

Замкнутий двір («підварок») в с. Датинь Ратнівського району
Волинської обл.

двори, в яких крайнім приміщенням була хата з сіньми і коморою, а далі — хліви, клуня; деінде житло знаходиться між коморою з сіньми і колешнею (великим приміщенням, де тримали віз і різний сільськогосподарський реманент). Цікавим типом житла для цієї частини Полісся були хати з двірцями (закритим піддашсям уздовж тильної частини будинку). Подібне спостерігаємо і на Гуцульщині. Такі ж прибудови (притули) оточували житловий будинок з трьох боків. Піддашся використовували для утримання телят, курей, зберігання дров, а окрему, переважно тильну частину печі займає прибік, у деяких місцевостях — тепла комора, пукліт, істебка. Це утеплене приміщення з обмащеними стінами, в якому взимку утримували овочі, картоплю, а влітку — молочні продукти.

У західній частині Волинського Полісся, зокрема в Любомльському районі, побутували хати із втопленою нішею-ганком, розташованим між житловою і господарською частинами хати. У випадку, якщо хата тридільна, ганок на куті комори підпирається стовпчиком.

Серед будівель, які збереглися з минулого століття, зустрічаються і споруди з реліктовими елементами давніх часів. Одна з них — хата В.Абрамович (с. Гірка Любешівського району), збудована на початку XIX ст. Тут збереглося так зване волокове вікно (віконний отвір закривався дощечкою, яка відсувалася вбік). У хаті є ще гряди — бальки вздовж фасадної та запічної стін під стелею. Аналогічні гряди збереглися також у селі Раків Ліс Камінь-Каширського району.

Безперечно, що це реліктовий елемент у конструкції будівлі. Господиня пояснила, що на гряди клали жердки і восени сушили льон, коноплі тощо.

Не менш цікавий поліський народний одяг, зокрема у Камінь-Каширському та Ратнівському районах. Тут збереглося чимало різноманітних зразків, але з помітними місцевими особливостями в крої, оздобленні і назвах виробів. Навіть в одному і тому ж селі серед великої кількості однотипних зразків не зустрінеш хоча б двох однаково витканих або вишитих.

Різнманітність виявляється не тільки у формах та оздобленні, але й у одягу. Скажімо, свити у різних місцевостях називають по-різному: серніги, серміги, латухи, гуньки, світи тощо. До речі, їх найбільше збереглося в селі Запруддя Камінь-Каширського району, де колись була Леся Українка. Багатозбірні спідниці називають літниками, бурками, рантухами і т. ін.

До наших днів на Поліссі збереглося народне ткацтво. Домоткане полотно тут вмiли виготовляти жінки і дівчата. І досі ми захоплюємося багатством прийомів та технік ткання, способами підготовки пряжі. Особливо довго забiлювалося прядиво на сонці для святкових дівочих і парубочих сорочок. Як реліквію передавали їх від роду до роду. Дівчина, за місцевим звичаєм, не мала права виходити заміж, доки не наготувала повної скрині полотна.

Виткані то в кружок, то в косичку, то в смерічку, то в кожушок виробили народних майстрів (килими, верети, рядна, настільники, намітки) є справжніми мистецькими витворами. Цікавими за чистотою і витонченістю виконання є такі способи ткання, як перебір, занизування, затикання, заволочування. Тут користуються сталою технікою небіленої основи і білим пітканням. З давніх-давен для оздоблення тканини використовувались червоні поперечні смуги. У лляних бурках, як правило, переважає різнокольорова клітинка, а у вовняних літниках — вертикальні смуги жовтого, зеленого, синього кольорів. Останні пом'якшують загальну насиченість червоним кольором і створюють цікаві відтінки.

Але не тільки народний одяг, ткацтво, архітектура цікавили нас під час експедиції. У полі зору були й народні

промисли, які на Поліссі, як і всюди, із поширенням дешевих фабричних виробів забуваються. Стало, наприклад, зайвим домашнє сукновальне виробництво; майже зникло ткацтво грубого полотна, килимів. Ще зовсім недавно у багатьох селах, зокрема у Любитові, Нудищі та інших, займалися гончарством. У селі Рокита Старовижнівського району гончарем був кожний десятий чоловік. На жаль, і цей промисел тепер занепав.

Під час поїздок нашу увагу привертали також деякі своєрідні звичаї та обряди поліського села, які своїм корінням сягають сивої давнини. При в'їзді до багатьох сіл ще в 70-х роках стояли великі дерев'яні хрести, які, за народним повір'ям, мали проганяти від села злих духів. Цей звичай зберігся від часів, коли в селах частими були епідемії. Зрідка побутує на Поліссі і цікавий обряд «дідів» — шанування пам'яті предків. Перед великими релігійними святами готується вечеря. Посуд із залишками їжі на ніч не прибирається, щоб і «діди» могли повечеряти.

Самобутні риси збереглися в усній народній творчості поліщуків. У селах можна записати багато обрядово-звичаєвих і родинно-побутових пісень. Серед них веснянки, колядки, щедрівки, жнивварські, косарські, грибні й ягідні пісні. На Поліссі і досі можна побачити традиційне народне весілля з багатьма ритуалами і численними піснями, що їх супроводжують.

Це один з найцікавіших районів для вчених, котрі збирають народні перлини. На особливу увагу заслуговує фольклорист Олексій Ошуркевич з Луцька. Він зібрав кілька тисяч творів усної народної творчості. Свої записи дослідник надсилає до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України ім. М.Т.Рильського, публікує в різних виданнях. О.Ошуркевич упорядкував книгу «Пісні Волині» та збірку пісень із місць перебування Лесі Українки на Волині.

Багато чудових зразків поліського фольклору зібрав колишній учитель Камінь-Каширської середньої школи Василь Кмецинський. Це і колядки, щедрівки, веснянки, і купальські обрядові пісні. Фольклористові вдалося занотувати чимало пісень про збирання ягід. З любов'ю збирав Василь

Михайлович й етнографічні та краєзнавчі матеріали. Його стараннями у Камені-Каширському виник цікавий історико-краєзнавчий музей. Біля Луцька, в селі Рокиті, при обласній науково-дослідній станції сільського господарства, виник перший в Україні музей історії сільського господарства Волині. Його творець — історик О.М.Сердюк — вже розширює експозицію на майдан, що біля станції. Мріє організувати тут невеличкий музей просто неба: відтворити садиби Полісся, Волині, показати основні промисли.

Навіть ці фрагментарні описи матеріального і духовного життя поліщуків засвідчують, що Волинь є унікальним реліктом нашої праісторії.

БАТЬКІВСЬКА ХАТА

Ніщо так не хвилює, не навертає приємні і щемливі роздуми, як спогади про рідну батьківську хату, про двір з садом, де колись бігав босоніж. Згадується старезна дика груша коло хати — невід'ємний атрибут української садиби. І ще журавель, що з'єднував «чистий» двір біля хати з господарським.

Батьківський двір у Згоранах, що в Любомльському районі на Волині, не був унікальним. Це — типова поліська оселя заможного селянина 20–30-х років ХХ ст. Дід мав близько 14 гектарів піщано-болотистої землі, з яких 9 гектарів займали сінокіс і пасовище. Було 6 голів великої рогатої худоби, з них — 3 дійні корови, 1–2 коні, 8–10 овець. Біля хати присусідилась пасіка — 8–12 вуликів. Усе це вимагало тяжкої праці всіх членів сім'ї, в тому числі і дітей, які в основному пасли худобу.

Хата була зведена в 1926 р. Її стіни складені з соснових брусів, на дубових підвалинах. Вінці зрубу на кутах з'єднані за допомогою замка («риб'ячий хвіст») з урізаними торцями. Зовні і всередині обмащені глиною і побілені стіни тільки житлової частини. Варто зауважити, що стіни в хаті були значно вищі, ніж у давніших поліських хатах, а вікна — також більші: по два з північного, південного і східного боків.

У плані хата ділилася на три великі частини: житлову, двоє сіней і комору. Завдяки повздовжній стіні в житловій частині виділялися два приміщення: хата і «друга хата». У власне хаті була вариста піч, а в «другій хаті» тільки грубка.

У сінях при печі окремим зрубом, дещо нижчим від стелі в хаті і сінях, був прибік (тепла комора), де зберігали картоплю і капусту. Прибік — це релікт давньоруської стежки (найпростішого зрубного приміщення, в якому жили, ogrіваючи його в холодні дні жаром, який сюди приносили). Пізніше в стебках стали зберігати овочі і картоплю. Власне, прибік і ділив сіни на дві частини, з яких були окремі двері до комор. В одній з них тримали зерно, борошно, в другій — одяг, деякі предмети побуту.

Хата була перекрита двосхилим солом'яним дахом, дещо заламаним на гребені. У ті часи така форма дахів була в «моді». Господарський двір мав «Г»-подібну забудову. Одне крило забудови — клуні із засторонками, друге — хліви. На стику двох клунь і хлівів стояли возівня з шопкою і конюшня.

Худоба утримувалася в окремих кучах (хлівах) без прив'язі, що забезпечувало більше гною, так потрібного для бідних на поживу земель. Окремо, з правого боку від хати, розташовувався свинарник з кучами.

У батьковій садибі було два сади: один за хатою, з північного боку, другий — з південного, за подвір'ям, завжди вкритим зеленим моріжком. В останньому, обгородженому високим тином, знаходилась пасіка. В садах росли яблуні, сливи, а вздовж тину — ліщина.

У господарстві панував достаток. Пригадую, ще після війни традиційно відзначали релігійні свята. У храмовий празник Дмитра (8 листопада) до діда приїжджали підводами родичі з різних сіл.

Садиви вже давно нема. Але в наш час, коли ми все частіше думаємо про повернення до індивідуального, фермерського господарства, варто взяти раціональне зерно із давньої забудови двору, особливо в розташуванні господарських приміщень та їх використанні.

САМАРИ ЧЕРЕЗ 100 РОКІВ

Село Самари — одне з найвіддаленіших на Волині. Його оточують ліси, болота, піски. Ще недавно до села було дуже важко доїхати. Люди йшли пішки від села Кортеліси, через яке проходить шосе зі Львова (через Ковель) до Бреста. Нагадаємо, що Кортеліси — це наш біль. Село було спалене, жителі розстріляні німцями в роки Другої світової війни.

Самарам пощастило. На замовлення Імператорського російського Географічного Товариства учитель Незвизького приходського училища М.Семенович у 1885–1886 рр. підготував етнографічний нарис (22 стор.) про село (зберігається у Санкт-Петербурзі). В ньому знаходимо загальний антропологічний опис жителів села, опис народного житла, засобів транспорту, народного одягу, їжі, лікування. До тексту М.Семенович додав план двору, малюнки головних уборів чоловіків.

Цікаво, що наприкінці ХІХ ст. селяни, крім житлових будинків у селі, мали ще й будиночки у лісі, де жили влітку на своїх наділах.

Хати будували з соснових кругляків, покривали соломою, вікна були дуже маленькі — 36 × 36 см. Печі виліплювали з глини, без димарів, завжди з правого боку від входу. Третину хати займали нари для спання, які влаштовувалися при тій стіні, де піч. Навпроти печі — світач, посвіт, тобто колода висотою до 1 м, на яку клали гладкий камінь. До стелі прикріплювали конус — широким отвором донизу, а вузьким до стелі, де була діра. На камені палили для освітлення лучину з соснових коренів, а дим проходив через конус на стелю.

Образи вішали на кутах нижче закопченої смуги, під образами стояв стіл.

Війна 1941–1945 рр., суцільна колективізація в радянські часи змінили село, його околиці. Нема вже лісів, боліт, нема 60 хуторів, які тулилися до села! З останніх залишилися тільки поодинокі будівлі. Але центральна частина села збереглася, властиво — головна вулиця, що проходить між озерами. Обабіч цієї дороги селянські двори губляться між

Найдавніша хата в Україні — с. Самари Ратнівського району
Волинської обл., 1587 р.
Експонується в Музеї народної архітектури та побуту України.

болотами на піщаних острівцях, оточених вільхою і сосною. Тут ми виявили зрубну хату кінця XIX ст. (власниця М.Цапук). Стіни хати складені з півкругляків більшого діаметра, комори і сіней — з брусів. Солом'яний дах хати від вулиці двосхилий, з дерев'яним щитом, а з протилежного боку має прямий схил. Зовні білено тільки стіни житлової частини і сіней. У сінях хати був пукліт, який огрівався від печі. Тут зберігали картоплю, квашену капусту.

У селі багато стогів сіна. Всі вони стоять на платформах з дощок, які підняті над землею на 0,7 м.

Ще Самари запам'ятались воронячим криком перед дощем на старому, порослому віковими деревами кладовищі, що в центрі села. Подібного зборища цих птахів ніде більше не доводилось зустрічати.

Працівники республіканського музею просто неба побували в Самарах раніше і виявили тут, на хуторі Верестя, унікальну хату з датою побудови — 1587 р. Житло без сіней, з курним опаленням, з маленькими волоковими вікнами на 12 шибочок, з дверима на воротні.

Хату, звичайно, перевезли до Києва, де вона тепер експонується. Відвідувача захоплює в ній складна система жердок-гряд для сушіння дров, зілля та мокрого одягу.

З Самарів, з хутора Кузуватого, перевезено до Музею народної архітектури та побуту України також шпихлір. У ньому зберігали збіжжя та продукти харчування. В останні роки шпихліром спільно користувалися кілька споріднених сімей.

А ХАТИ ВЖЕ НЕМА

Кілька років тому наукова експедиція Музею народної архітектури та побуту у Львові працювала у віддалених північних селах Волинського Полісся. В с. Гірки Любешівського району працівники експедиції виявили надзвичайно цікаву пам'ятку народного будівництва — хату початку ХІХ ст. (розмір 4 × 10,5 м). Для Полісся — це рідкість, бо в умовах постійної вологості, як відомо, деревина швидко псується. Крім того, житло руйнується ще й від опару.

Про купівлю хати, яка нас зацікавила, не могло бути й мови, бо її 80-річна власниця В.Абрамович саме тут бажала дожити свого віку. Про працю експедиції в Гірках знали в сільській Раді, і тому прикро, що відразу після смерті бабусі хтось з керівників села розпорядився її хату знести.

З багаторічної практики відомо, що в селах люди довго пам'ятають, усім нагадують і навіть гордяться тим, коли, наприклад, хатою батьків цікавляться музейні працівники зі Львова чи Києва. Часто до музею надходять листи, в яких той чи інший господар запитує, чи не плануємо перевозити до музею його будівлю. Тим більше дивно, що так швидко і непомітно зчезла пам'ятка, яка б збагатила експозицію музею.

Хата вражала своєю конструкцією; масивними, обробленими сокирою вінцями зрубу, серед яких були й соснові бру-

си, і вільхові півкругляки; високим старезним солом'яним дахом; дещо вужчими, ніж у житловій частині, стінами сіней. Привертали увагу різні за розмірами і формою вікна. «Протипічне» (те, що навпроти печі у фасадній стіні) вікно мало форму видовженого по горизонталі заскленого прорізу розміром 25 × 45 см, який закривався дошкою, що пересувалась на пазах. Ясно, що тут було волокове вікно, характерне для давньоруської архітектури. Друге вікно, у фасадній стіні, вже більше, мало дві витягнуті по висоті рами, що відкривалися до вулиці. Вікна у причілковій стіні і «запічне» (те, що знаходилося у стіні за піччю) складені з шести і чотирьох шибок.

Аналіз форм і розмірів цих вікон дає змогу простежити в хаті три найважливіші періоди в її розвитку: найдавніший, коли ще була волокова дощечка у віконному прорізі; пізніший (середина XIX ст.), коли повсюдно з метою економії скла робили багатошибкові вікна; і кінець XIX—початок XX ст., коли вже прорізали дещо більші вікна, які до того ж відкривалися.

Другим цікавим елементом в хаті були гряди, що збереглися при запічній стіні. Кінці їх вставлені у причілкову і сінешню стіни на висоті 10 см від стелі. Такі гряди (бальки) були і при фасадній стіні. Подібне ми фіксували і в інших селах, зокрема в Раковому Лісі біля Каменя-Каширського, в Залісах Ратнівського району. Гряди в конструкціях побутували і на Бойківщині (Карпати). На Поліссі, згідно з твердженнями старожилів, вони використовувалися як опори для поперечних жердок, на яких глибокої осені клали для сушіння льон, коноплі та ін.

Аналогічні функції виконували гряди в латвійських і естонських житлових ригах, де були великі курні печі. На жердках, які додатково клали на гряди, що були при стінах, сушили снопи зернових культур. Їх обмолочували в сінях, які виконували в ризі функцію току. Це було дуже вигідно в умовах вологого і прохолодного клімату.

У хаті В.Абрамович біля вікна було виявлено сліди отвору для димової труби. Це переконливе свідчення того, що тут був «посвіт» — давнє пристосування для освітлення. Воно складалося з димової труби і залізної решітки, на якій гори-

ли скіпки лучини. Димову трубу виготовляли зі стовбура дерева або з полотна, яке просочували глиною чи вапном. «Посвітом» (світачем) не тільки освітлювали, але частково й огрівали, дезинфікували і вентилювали приміщення.

Хата мала давнє, типове для північних районів Волинського Полісся планування. Крім власне житлової частини, тут були ще великі сіни, в яких пізніше стали відгороджувати приміщення для комор. Стелі в сінях не було. Тому з них виразно проглядалася конструкція крокв'яних перекриттів, спосіб прив'язування снопів до лат у чотириххилому даху.

Хата була курною. Про це свідчили закурена частина стелі в місцях, що не білилися. Взагалі інтер'єр хати — типовий для України. Були там традиційна піч, стіл, мисник з кількома полицями, «примости» (постіль), у покуті на стіні — кілька ікон.

ПАМ'ЯТКУ ТРЕБА БЕРЕГТИ

У с. Згорани Любомльського району Волинської обл. біля відомої пам'ятки народної архітектури Дмитрівської церкви 1674 р. зберігся будинок священика («плебанія», «попівство», «приходський дім»). Останні двадцять років тут розміщувалась дільнична лікарня, а тепер будинок вже не використовується і стоїть пустою, з відкритими дверима, вибитими вікнами. Згідно з архівними матеріалами, дім цей споруджено в 1854 р.; у 1885 р. його перебудовували, а в 1905 — ремонтували.

Від сільського житла другої половини ХІХ ст. ця споруда відрізняється розмірами, наявністю підвищеної стелі і підсуфітників, дерев'яної підлоги, розмірами вікон, формою і розмірами даху.

Взагалі плебанії в своєму розвитку постійно зазнавали впливу будівельної архітектури містечок. Якщо зовні будинки священика зберіг свій первісний вигляд, то план розташування приміщень, звичайно, змінився. Незмінною залишилася тільки ліва частина будинку.

Плебанії в Україні мали традиційне планування, що вироблялося протягом століть. Зазвичай сіни розділяли буди-

нок на дві частини: праву і ліву. Одну з них займали «салон», світлиця і канцелярія (кабінет священика), де була підручна бібліотека і приймалися прихожани. В другій частині будинку знаходилися кухня, спальня, комора і спіжарня. Сіни часто ділилися на дві частини «вуджарнею» (спеціальне приміщення, над яким на сволоках тримався димар).

За багато років дослідницької роботи на Поліссі і Волині мені, на жаль, не вдалося зафіксувати жодної добре збереженої пам'ятки цього типу. Лише в кількох селах мав змогу оглядати рештки таких споруд. Тому вважаю, що плебанію в Згоранах треба зберегти — відреставрувати і використувати для потреб села. При реставрації в жодному випадку не можна допустити змін у зовнішньому вигляді споруди, в якій, до речі, конструктивні деталі добре збереглися.

Відновлений будинок стане для нинішніх жителів і їх нащадків справжньою пам'яткою минулого — історії села та його забудови.

БУДІВЛІ НА ВІДГІННИХ ПАСОВИЩАХ

Сільське населення Волинського Полісся в минулому поряд із землеробством займалося розведенням худоби, яка у багатьох випадках була чи не єдиним засобом його існування. Упродовж віків селяни влітку відвойовували у лісів і боліт клапти землі, а поряд випасали худобу. В літній період з метою збільшення площ під посіви цілі родини вишукували «острівки» серед поміщицьких лісів на відстані 15–20 км від населених пунктів, де будували тимчасові споруди, в яких жили самі й тримали худобу.

Наприкінці ХІХ—поч. ХХ ст. найпоширенішою на Поліссі була відгінна форма утримання худоби. Тварин випасали переважно на луках, неподалік від стійла, що дозволяло вчасно доїти, підгодовувати корів, рятувати їх у негоду. Поширенню цього способу утримування худоби сприяло те, що Полісся було мало заселене, незначний процент розораних земель біля обійсть, брак пасовищ. При такій організації тваринницького господарства всю худобу або значну її

частину виганяли на кілька місяців до віддалених пасовищ. Випасання корів, а також їх доїння і догляд здійснювали пастухи. Так виникали сезонні хутірці з різноманітними господарськими спорудами.

У верхів'ях Прип'яті на першому етапі освоєння вільних пасовищ будували лише заслони з хмизу і галуззя, яке прилаштовували до кілків, вбитих у землю з трьох сторін. Вгорі заслін був відкритий для відводу диму з вогнища, що розкладалося всередині. Зустрічалися і так звані буди — хворостяні споруди, що вже мали горішні накриття. Одначе вогнище робили поза будою або в заслоні з двох стін, які захищали його од вітру.

Для худоби будували переважно кошари. Ще недавно вони зустрічалися в околицях сіл Самойличі, Галядин, Гупалів, Заозерне, Столенські Смоляри. У кошарах найчастіше утримували велику рогату худобу й овець. У плані вони були прямокутні, іноді з заокругленими кутами. Стіни плели з лози кошикоподібним способом. Покривали їх сіном з грубої трави або зводили дах під соломою. На горищах тримали сіно і спали в негоду. Всередині кошари були поділені перегородками для овець, корів, волів, телят.

У 1940-х роках біля сіл Полужневе і Власюки Любомльського району зустрічалися й добротні господарські приміщення. Заможніші селяни будували на вигонах такі ж хліви й клуні, як і в селі. Робили їх з дерева в «зруб» або в «стовпи», вкривали соломою. Біля господарських будівель вже були й однокамерні хатки без сіней, у яких жили селяни. Іноді сезонні поселення перетворювались у хутори, — якщо були придатні для обробітку землі.

На відгінному пасовищі було розташоване сезонне господарство дядька Лева Баса в урочищі Нечімному (с. Скулин) біля Ковеля, де так любила бувати Леся Українка. Як засвідчують очевидці, тут стояла хатина і будівля для сіна, закрита з трьох стін; четверта сторона була відкрита до великого озера. Невимовна краса Нечімного стала живою декорацією геніальної «Лісової пісні», а дядько Лев — головним персонажем драми-феєрії.

За спогадами старожила з села Самойличі Любомльського району Василя Цвида (80-ті роки), найчастіше на

вигінних пасовищах випасали биків та овець на продаж; іноді тут за домовленістю з власником наділу «поправляли» худобу перед забоєм торговці з Любомля. Пасли переважно кожен власну худобу, зрідка об'єднувалися тільки родичі. Пастухували молоді хлопці та діди, яких підміняли лише на свята.

Пастуше господарство Полісся відрізнялося від гірського тим, що випаси займали невеликі території. Худоби було мало, а тому відпадала потреба в частих мандрівках.

Традиція випасання худоби на вигонах збереглася й сьогодні. Колективні господарства Любомльського району, що прилягають до Прип'яті, випасають худобу у так званих літніх таборах («стійлах»). Літні тваринницькі приміщення будують різних розмірів і конструкцій. Так, колишній колгосп «Правда» утримував худобу в двох таборах, один з яких був розташований за 5 км від адміністративного центру, другий — за 20 км. Для обслуговування дійних корів тут зведено ряд будівель.

Стойло з с. Власюка знаходиться в заплаві однієї з приток Прип'яті. Це — обгороджена ділянка розміром 84 × 50 м. Уздовж двох суміжних огорож зведено перпендикулярно один до одного навій (висота — 2–2,3 м, ширина 3 м) під односхилим шиферним дахом. До зовнішніх стін навісу прикріплено дерев'яні ящики — жолоби, куди кладуть зелені корми худобі. Ліворуч від стійла споруджено будівлю для новонароджених телят та корови з телям.

Літній табір за селом Гупали знаходиться в заплаві витоків Прип'яті. На відміну від першого він має навіси з чотирьох сторін. Інший характер має літній табір для молодняка в селі Пулемці, розташований за 6 км від села в урочищі Підгір'я. Стойло займає ділянку розміром 100 × 40 м, яка обнесена дерев'яною огорожею з горизонтально прибитих до стовпів у три ряди жердок. У центрі стійла проходить навіс довжиною 45 і шириною 5 м. Дах над ним двосхилий дощатий. Навіс служить для захисту молодняка у негоду. Всього тут протягом сезону утримується 110 голів худоби.

За 15 м від огорожі поставлено будиночок для тваринників. Внутрішнє обладнання у ньому майже не відрізняється від інтер'єру сільських хат. Є тут добротні ліжка, стільці,

стіл, тумбочки. На стінах біля ліжок — декоративні тканини, репродукції картин. На столі — радіоприймач, книги, журнали.

ПОЛІСЬКІ ВІТРЯКИ

В Україні збереглося чимало цінних пам'яток дерев'яного будівництва, що відзначаються багатством архітектурних форм та конструкцій. Серед них, зокрема, виділяються вітряки. Ця своєрідна і цікава галузь будівництва досягла свого найбільшого розвитку в XVIII–XIX ст. До того зерно розмелювали на водяних млинах, які відомі ще з XIII ст.

У минулому вітряки були характерними елементами українського пейзажу.

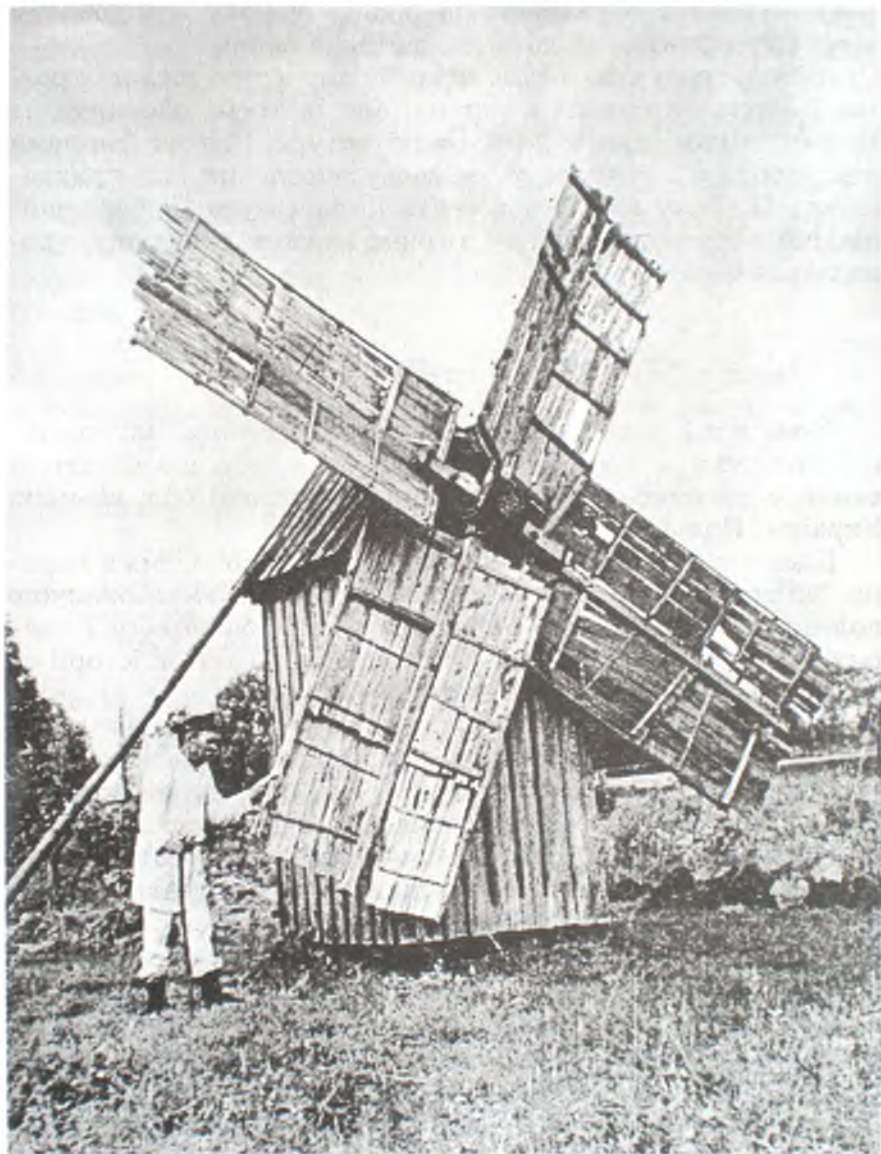
На Поліссі вітряки з'явилися пізніше, ніж в інших районах України, у процесі землеробського освоєння краю. Може, тому їх тут збереглося найбільше.

У 1970 р. до Музею народної архітектури та побуту у Львові було перевезено два вітряки з Волинського Полісся.

Вітряк із с. Підсинівка Старовижівського району Волинської обл. відноситься до типу кізлових. Цей тип характеризується тим, що будівля вітряка повертається навколо дубового стовпа, нерухомо закріпленого на фундаменті.

Сама будівля каркасної конструкції обшита дошками. У плані має квадрат зі сторонами по 4,5 м. Стіни нахилені всередину. Це має велике практичне значення, бо конструкція є тривкішою, ніж та, що з вертикально поставленими стінами. Водночас це надає споруді ще й естетичного вигляду, ілюзорно збільшуючи її висоту. Вітряк вкритий гонтою. Чотирикрилий. Повертається за вітром за допомогою ручної вінди, прикріпленої до одного зі стовпів, закопаних довкола млина. Загальна висота вітряка із с. Підсинівка — 11 м.

Цікавою різновидністю кізлового типу вітряків є одноповерховий вітряк, перевезений із с. Либохори того ж району. Його загальна висота — 3,5 м. Конструктивно він такий же, як і попередній, але іншу конструкцію має база, опущена до самої землі — кожух також повертається за вітром. Ставили такі вітряки на території садиби, недалеко від хати. Великі вітряки мали тільки заможні селяни, бо вони дорого

Вітряк в сільській садибі. С. Любохини
Старовижівського району Волинської обл.

коштували і доводилося платити великий податок. Малі вітряки не оподатковувались. На такому вітряку при доброму вітрі розмелювали за день до центнера зерна.

Тепер, зрозуміло, немає потреби користуватися для розмелу зерна вітряними млинами, але їх треба зберігати на місцях як пам'ятки народної архітектури. Своїми формами вони добре вписуються у забудову оновлених сіл, прикрашають їх. Тому в багатьох селах Волинського Полісся найцінніші з мистецького боку вітряки взято під охорону, проводиться їх реставрація.

СТАРА ХАТА — КНИГА ЖИТТЯ

Мова в цій оповіді про пам'ятки традиційної матеріальної культури Шацького національного парку, що розташований у північно-західній частині Волинської обл. на межі України, Польщі і Білорусі.

Шацький національний парк — один з найбільших в Україні. Він створений у 1983 р. з метою збереження мальовничого поліського ландшафту, рідкісних видів рослинного і тваринного світу, об'єктів неживої природи, пам'яток історії та культури. Загальна площа парку — 32 тис. га.

Одним з найбільш показових елементів матеріальної культури є народне будівництво, зокрема житлове, що тісно пов'язане з формою сім'ї і побуту. В місцях, які не потерпіли від урбанізації, ще не стерлися характерні риси давнього поліського побуту. Стоги сіна на платформах (стовпах), у садках — вулики, завішені на деревах борті, гладкі стріхи, декоративно схрещені крокви на рогах у маленьких, приземистих, з біленими житловими частинами хатах, ятері біля клунь.

Житлове будівництво, будівельний фонд сучасних населених пунктів на території Шацького національного парку, як і багатьох сіл Полісся, становлять різноманітні споруди — від сучасних житлових будівель до приміщень великих тваринницьких ферм. Ці будівлі різновікові, але серед них переважають ті, що зведені в 1970–1980 рр. Багатокімнатні, наближені в плані до квадрата, житлові споруди ста-

новлять уже понад 75% усіх будівель. Зведені вони найчастіше з цегли, дерева, вкриті шифером, бляхою. У селах на території парку можна ще побачити дерев'яні будинки 50-х років. Вони вже перекриті, часто мають збільшені вікна, видовжену форму і в плані — два житлових приміщення (кімнату і кухню), сіни та комору. На сьогодні таких хат понад 20%, і лише 3–5% житлового фонду — це хати, зведені наприкінці XIX—поч. XX ст.

Вони вже є пам'ятками історії та культури, що характеризують минуле краю, місцеві будівельні традиції, їх самобутність.

У давнину на поозер'ї будували з тих матеріалів, які були під рукою, — з сосни, зрідка з вільхи, тополі, на підвалини (нижні вінці) і стовпи (при каркасних конструкціях) ішов дуб. У поемі «Роксоляна», написаній ще в XVI ст. Севастяном Кленовичем, влучно підмічено природні багатства Русі. Описи ці найбільше нагадують Полісся.

*...Всюди, де оком зиркнеш, рівна земля на Русі.
Різні породи дерев у розкішних лісах процвітають.
Всякі в них знайдеш плоди й для будівництва усе:
Тут і гіллясті дуби, і багатючі живицею сосни...*

Давні житлові споруди, що збереглися, мають риси, характерні для другого періоду розвитку народного будівництва, тобто часу, коли сюди прийшло орне землеробство. При цьому в конструкціях їх зберігаються ще давні елементи, зокрема сохи, на яких утримувався дах у клунях, кліть (окремий зруб житлової частини) та ін. У більшості сіл, окрім північних (Піща, Хрипське, Острів'я), хати приваблюють білизною житлових приміщень, приземистими формами (завдяки низькому зрубам), шириною та виробленими пропорціями основних елементів.

Хати наприкінці XIX—поч. XX ст. на території поозер'я найчастіше зводили з соснових півкругляків і брусів. У конструкціях стін ці матеріали часто поєднувалися. Колоду розрізали на дві половини. Якщо півкругляки були товсті, то круглі боки стесували. З тонших колод виходили тільки дві полениці, які вже не стесували. В'язали вінці в зруби за допомогою простих замків або в «риб'ячий хвіст». На зруб

Садина кінця XIX ст. в с. Нуйко Камінь-Каширського району
Волинської обл.

(кліть) хати завжди йшов найкращий матеріал. Великі сінні, які тут побутували, добудовували з допомогою стовпів (шулів) до зруба хати. На краях вінці їх були з'єднані у прості замки. У сіннях часто за допомогою рейок, прибитих вертикально, відгороджували приміщення для комори. Є комори і окремі зруби, що з'єднуються з сіннями і хатою за допомогою стовпів-шулів.

Давні хати мають двоє зовнішніх вхідних дверей — з фасадної і тильної сторін, двоє маленьких три-чотири шибкових вікна, розташованих симетрично у фасадній стіні, а також одне — в запічній. У деяких будівлях є ще вікно в причілковій (припокутній) стіні, врізане ближче до покутя.

Житлові будинки традиційно перекривали чотирисклими солом'яними дахами. У хатах, що не мають у причілках вікна, часто вмонтовуються невеличкі віконця різної форми (при гребені на невеликому зрізові). Такі дахи біля причілкових стін утворюють широкі піддашся (капіжі).

Типовим житлом на території нинішнього державного природного національного парку були хати з сіннями і комо-

рою. Давніші будівлі збереглися на околицях селища Шацьк, в селах Мельники, Пульмо, Світязь. Часто в хатах цього типу при запічній стіні влаштовують прибудови у формі відомих на Гуцульщині притул-хлівів, які називають «прибоками». До складу останніх входять утеплене від печі приміщення для зберігання овочів (пукліт, приборк), кучка для курей, дровітня. До комори в деяких хатах ще прибудовують хліви з дверима в чільній стіні.

У с. Мельники є хата кінця ХІХ ст. У ній великі сіни, вхідні двері до яких знаходяться в глибині піддашшя, створеного завдяки завуженню розмірів комори.

У селах Мельники, Острів'я, селищі Шацьк виявлено кілька давніх хат із своєрідною організацією входу через піддашшя — підсіни. Поліські етнографи цей варіант хат називають «володавськими» (від назви міста в Польщі). Це хата з так званою функціональною нішею — підсіньми, розташованою вздовж комори (за рахунок її часткового звуження). Вхід у сіни — в ніші, при краї причілкової стіни. Дах у крайньому вузлі цього піддашшя підпирається стовпчиком. У випадку, якщо при коморі є дровітня, то вхід до неї також з підсіней.

В інтер'єрі шацьких хат, як і всюди в Україні, виділяється велика піч, яка продовжується грубою. Остання закриває частину традиційного полу (примостів), розташованого вздовж запічної стіни (від печі до причілкової стіни). У печі багато різних маленьких ніш — пічок, а при комині над плитою — ніша-коминок, де ставили каганець, а колись палили скіпки для освітлення. Стеля в хаті — з дощок, покладених на трьох поперечних сволоках. Білена. Стіни також побілені, але у верхній частині з висоти 1,5 м. Долівка глиняна.

Традиційними предметами побуту були стіл, лави на стовпцях вздовж фасадної і причілкової стін. Над столом і в покуті — ікони. Між дверима і фасадною стіною три полиці і шафка з дверцятами. У сінях часто влаштовували дощаті стелі на одному або двох поперечних сволоках. У селі Світязь на початку ХХ ст. виникла традиція обмазувати стіни і стелю жовтою глиною.

З господарських споруд на цій території виділяються клуні, в конструкції яких збереглися давні елементи, зокрема утримування даху на сохах. Такі будівлі сьогодні стоять у дворі

Колоди (борті) в с. Личини Камінь-Каширського району
Волинської обл.

А.Г.Кресь (с. Піща). Стіни її складені з соснових брусів. Дах у клуні тримається на чотирьох сохах, закопаних у землю в центрі вздовж усієї будівлі. У центрі — тік, по обидва боки від нього — два засторонки, де складають збіжжя або сіно.

На початку ХХ ст. масове поширення дістали дахи з перекриттям за допомогою крокв. Конструкції стін у клунях були зрубні і каркасні. До речі, каркасну техніку зведення стін деякі вчені вважають більш давньою, ніж зрубну.

До малих архітектурних форм належать криниці. Вони є в кожній садибі. Цямриння дерев'яне, воду витягають за допомогою звичайної жердини з гачком на одному з кінців або «журавлем». Останні найчастіше зустрічаються в с. Світязь.

Сіно у більшості сіл району зберігають в стогах, які ставлять у глибині садиби, біля господарських будівель. У вологих місцях їх піднімають на 50 см над землею і ставлять на спеціальні платформи. Щоб не заводилися миші, стовпи завершуються перевернутим догори дном старим відром, чи чавунком.

Садиби обнесені огорожами: на невеликі сошки покладено жердки. Заможніші ставили від вулиць тини. Між три жердини, які горизонтально прикріплювались до стовпів, вертикально заплітали гілки сосни або лозу.

Як бачимо, на території Шацького державного національного парку є цілий ряд цікавих пам'яток житлово-господарського будівництва, які варто зберегти для майбутніх поколінь у природному ландшафті. Найбільше їх у с. Мельники; тут і можна зібрати старожитності та музеєфікувати їх. Створення міні-музею просто неба на території парку відповідає його функціональним критеріям та можливостям. Та й цінність буде чимала. Будівлі органічно вписуватимуться у природне середовище і тільки підсилять комплексне значення заповідної території.

НАРУБИ

За селом, найчастіше на невисокому горбочку або на пісковій гряді, розташовується цвинтар — безладне збирище різноманітних хрестів. На кладовищах Рівненського Полісся ще донедавна зустрічалися над могилами видовбані усере-

дині соснові або дубові колоди, а в деяких місцях — дерев'яні будиночки, звані нарубами. Конструкцією вони нагадують давні поліські хати. Стіни з брусів, з'єднаних у «звичайний замок». Дах тримається на слегах, що лежать на причілкових стінах. Посередині дах підпертий сохою. В одній із стін причілка є віконце, через яке в день річниці смерті, в день «дідів» та на Великдень на могилу покійника клали їжу. Згідно з віруванням, у нарубах майже постійно перебувають душі померлих, особливо в дні поминок.

Довжина будиночків до 2 м, ширина 50–130 см, висота 30–70 см.

Відомий польський учений К.Мошинський ще в 1920-х роках висловлював думку, що такі цвинтарні споруди повинні бути в Костромі та Новгороді. Зібрані згодом матеріали підтвердили це припущення.

На півночі Росії на кладовищах зустрічалися зрубні будиночки висотою 2–3 вершки, 1,5 сажня довжиною і півсажня шириною. Вони вкриті двосхилими дахами на слегах з рубленими причілками на торцях. На гребені — простий дерев'яний хрест, не відкритий, як звичайно, а захищений дашком. У поганські часи жителі Півночі ховали своїх предків не в землі, а в таких зрубах. Тепер вони лише оформляють могилу і охороняють її від зовнішніх пошкоджень і забуття.

Подібні споруди на кладовищах зустрічаються й у хантів. Це зафіксувала у своїх польових матеріалах Н.В.Лукіна.

Наруби, збережені до наших днів на Поліссі та на Півночі Росії, своїми коренями сягають глибокої давнини. Про це свідчить, зокрема, той факт, що античні урни, а також саркофаги виготовляли у вигляді мініатюрних житлових будиночків із глини. А це вказує на традицію ховати людину безпосередньо на тому місці, де вона жила, тобто в самому житлі. «Ідея будинку мертвих», зауважує Б.А.Рибаков, що відтворює схематично житло живих, така ж загальнолюдська, як і кромлех.

Соціальну суть обряду поховання добре описав С.А.Токарев. Він вважає, що поховальні звичаї і обряди не є витвором народних повір'їв, пов'язаних з приписуванням смерті і померлим неприродних властивостей. Причиною, що породила їх, є інстинкт санітарії, а з другого боку — інстинкт

соціальної прив'язаності, що спонукає найближчих родичів не розлучатися з тілом померлого. Тому наші древні предки, втрапивши рідну, близьку людину, ховали її просто в житлі-печері. Крім того, вони старалися обладнати місце поховання. Звідти, мабуть, і починається сама обрядовість і культ поминання мертвих, забезпечення їх усім необхідним, що вкладалося у могилу.

Традиція поховання у землі виробила свої способи архітектурного вирішення цього завдання: невеликий земляний горбок, мініатюрна хатка-наруб.

СТІЖКИ Й ОБОРОГИ

Сіно в стіжках завжди хвилювало художників і поетів. Чому? Бо стіжки — це пам'ять про літо, сховище запахів і тепла, гарантія благополуччя на зиму. Але про це якось не думаєш. Коли бачиш стіжки, — просто ними милуєшся. Вони прикрашають навколишній ландшафт.

Всюди в Україні стіжки вкладають подібним способом. Ставиться (вкопується в землю) жердка, навколо якої вкладається сіно. Щоб воно не гнило від безпосереднього дотику до землі, основу роблять з гілля або хмизу. Сіно накладають щільно, іноді втрамбовують ногами.

На Поліссі, де земля дуже часто заболочена, стіжки ставлять на спеціальних платформах, що тримаються на чотирьох стовпцях висотою 0,5–0,7 м. Якщо стіжок складають близько від господарських споруд, де сухіше, то на стовпи зверху навішують старий посуд. Це ізолює сіно від вологи, відлякує мишей. Щоб вітер не перекинув стіжок, його з усіх сторін підпирають жердинами.

На Гуцульщині окремі стіжки, або їх групи за дворами, обгороджували жердинами, покладеними на невисокі сохи. Це робили для захисту сіна від розкидання та від поїдання дикими тваринами. Взагалі стіжки в Україні відзначаються вишуканістю, мальовничістю, бо складають їх з особливою акуратністю. Подібно, як і сіно, подекуди на Поліссі складають дрова. Поліно до поліна — і в результаті виходить гарний стіжок, в якому дрова добре зберігаються.

До цікавих споруд належать обороги. Їх завжди ставили в дворах або неподалік від хати. Конструктивно дуже примітивні, вони зручні для зберігання сіна, соломи, збіжжя. Складаються з чотирьох закопаних у квадрат стовпів, на яких влаштовано пересувний дашок із соломи. Коли під оборогом нічого нема, то дашок лежить на землі. В міру прибування сіна його підносять угору.

Детальний опис оборогу подає Іван Франко у статті-звіті «Етнографічна експедиція на Бойківщину». Одне з оповідань так і називається — «Під оборогом». У ньому відтворено конструкцію цієї споруди: «Над ним було нутро оборога — прості палички, позаверчувані скісно в огнива, бігли догори і збігалися разом у чубі, а поперек них ішли тоненькі півперечки з ліскованого пруття, попереживані де-не-де космиками соломи, а поза тим зверху густа солом'яна пішва».

На Поліссі обороги робили висотою 4–5 м. Пригадується дитинство, коли ми, малі, просилися у батьків ночувати в оборозі на сні. Умова була проста, щоб самі в темноті не злізали донизу. І ось одного разу під ранок почалася буря, стало блискати і пішов сильний дощ. Ми перелякалися, але мужньо чекали, коли за нами прийдуть. Почули, що драбина впала. Але наш оборіг, як фортеця, стояв непорушно, а вітрові не під силу було прорватися під дах і зірвати його. Отож ми поступово заспокоїлися і вже, коли донісся голос знизу, голосно сміялися. Чим здивували батьків.

На Прикарпатті у нижній частині оборогів з дощок, а іноді зі зрубів споруджують приміщення для свиней, корів. Ця практика привела в кінцевому результаті до того, що обороги на Гуцульщині стали обшивати вертикально дошками від дахів до приміщень для худоби.

Так на початку ХХ ст. серед господарських будівель у дворі з'явилася нова споруда.

ЧОВНЯРСТВО У ВЕРХІВ'ЯХ ПРИП'ЯТІ

Слов'яни здавна були відомими мореплавцями. Древньоруські кораблі ходили по Дніпру і Чорному морю до Царграда. Давні літописи (Софійський, Воскресенський, Ніко-

польський списки) свідчать, що судна новгородців ходили по Балтійському і Білому морях.

Про руське суднобудування згадує візантійський цісар Костянтин Порфірородний у праці «Про керування державою», зазначаючи, що десь в XI ст. князь з усіма русами виходить з Києва і йде на підвладні землі, які платять йому данину. Цілу зиму жителі північних районів теперішньої України рубають дерева і роблять човни для перевезення данини.

Човни виготовляли з найбільших дерев двома способами: або зрубували дерево і обтесували його ззовні і зсередини, або ж робили повздовжній розщеп дерева ще на корені, поступово (протягом кількох років) розширюючи його за допомогою клинців.

З часом розміри човнів збільшувались і для збереження міцності бортів та днища стали робити вставні ребра — шпангоути, з'єднані з обшивкою дерев'яними зв'язками. До шпангоутів, які виступали вище бортів, приєднували 2-3 ряди дощок з отворами для весел.

На таких човнах ходили в похід на Царгород Олег та Ігор, щоб забезпечити руським купцям можливість вільно проходити через чорноморські протоки. Слово «ладія» згадується в «Повісті минулих літ», яку у XII ст. склав Нестор — монах Києво-Печерського монастиря. Човни, що плавали по Дніпру і Чорному морю, не мали палуб — вони були гребні, а пізніше — парусні.

Довбаними човнами вправно пересувалися по Дніпру козаки. Відомий тут був човен — «дуб», що виготовлявся з дуба.

Але на Поліссі човнами чи не найбільше користувалися в побуті. Під час повені ріка Прип'ять і її притоки часто затоплювали великі простори. І тоді від села до села не можна було ні пройти, ні проїхати, — хіба що дістатися човном.

Особливого поширення набуло човнярство з розвитком на Волині міст і будівництвом оборонних споруд. З архівних документів відомо, що Луцький замок споруджувався з широким використанням плавзасобів.

Човни виготовляли у всіх більших поселеннях, розташованих на річках. Так, літературні джерела згадують: Турів, Столин, Ратне, Головне, Гущу. А Велимче Ратнівського району було відоме і пізніше як центр промислу, звідки вивозили довбані човни по всьому Поліссі.

У 1968 р. у північно-східній частині озера Світязь, недалеко від берега, львівський скульптор Герман Кронгауз помітив дивний предмет. Разом зі своїм товаришем він розчистив пісок і виявив човен стародавньої форми. На носі і кормі знизу на ньому стирчали два клини. Призначення їх, напевно, полягало в тому, що клин зачіпав пісок, попереджаючи цим веслярів про мілину, а отже, про небезпеку. Знайдений човен, видовбаний зі стовбура дерева, мав довжину 6 м, ширину — близько 1, а висоту бортів — 0,5 м.

Герман Кронгауз повідомив про свою знахідку в Інститут археології. Знайшлися бажаючі підняти човен, зокрема лєнінградський інженер-суднобудівник Б. Фаворов, відомий спеціаліст з підняття і реставрації дерев'яних суден минулих часів. Він розробив проект підняття човна за допомогою брезенту і плота.

Однак підняти його так і не вдалося. Довго підшукували іншу організацію, яка б зайнялася цією справою. І тільки на початку 80-х років підняти човен вирішило студентське наукове товариство «Шельф» Львівського університету. Але його вже не знайшли: на берег трактором витягнули тільки уламки, які потім хтось спалив.

Знахідка на Світязі переконливо свідчить, що тут віддавна користувались човнами і були вони в загальних рисах такі ж, як усюди в Україні.

Дотепер на озерах і річках Волинського Полісся побутують плоскодонні тупоносі човни — «крипи». Довжина в них різна: від 3–5-ти до 10 і більше, ширина — до 1 м, висота бортів — 0,5 м. Виготовляють їх із соснових дощок.

В останні десятиріччя на Шацьких озерах з'явилися човни з піднятим носом. Виготовляють їх також з сосни. Деякі з них, зокрема рибальські, бувають великих розмірів і нагадують чорноморські баркаси.

Човни, як бачимо, мають цікаві форми і багату біографію. Вони завжди використовувались в приозерних і прирічкових селах і містах Волинського Полісся для перевезення різних вантажів, людей, у риболовному промислі. Тому варто б детальніше дослідити і зібрати найцінніші зразки їх в окремому музеї.

II. «ВОЛИНЬ НЕЗАБУТНЯ, КРАЇНО СЛАВУТНЯ...»

Олена Пчілка

ВОЛИНСЬКА ХАТА

На початку XIX ст. на Волині, де осідали польські, німецькі та чеські колоністи, характер поселень змінився. Нові поселенці створювали переважно однуличні поселення. Водночас продовжували виникати хутори з окремими садибами в долинах або на схилах. Такий тип розселення був зручний, бо давав змогу будувати житлові й господарські споруди серед полів, неподалік від громадських центрів. Пізніше хутори почали створювати штучно на відрубних ділянках.

У районах, багатих на ліс, особливо в Рівненській (Здолбунівський, Рівненський, Острозький райони), Волинській (Володимир-Волинський район), Тернопільській (Кременецький район), Хмельницькій (Ізяславський район) областях хати будували в зруб. Для цієї мети використовували сосну, осику, тополю, липу тощо.

Набули більшого поширення в XIX ст. зрубно-каркасні будівлі, де житлова частина зводилася «в зруб» із соснового бруса, а сіни та комора — «в стовпи», між якими закладали дошки або бруси. Стовпи могли закопувати в землю або кріпити в підвалини; іноді їх ставили на камені.

Поєднання цих двох технік слід пов'язувати з тим, що в окремих місцях було обмаль лісу, який часто по-хижацьки винищувався. Крім того, кількість населення постійно зростала, а отже, відповідно зростала й потреба в житлі.

На Волині, як і на Поліссі, у житлі виділяється зруб власне хати, складений з дубових і липових брусів. У плані він має форму квадрата і являє собою звичайну слов'янську кліть. Комора і сіни дильовані, а стіни, що з'єднують їх, тримаються за допомогою «ушаків» (стовпів, шул).

Каплиця в с. Старий Почаїв Кременецького району Тернопільської обл.

Майже скрізь на Волині житлову частину і сіни білили ззовні, а в деяких селах Кременецького і Володимир-Волинського районів — навіть і комору. У с. Старий Почаїв ми зафіксували кілька зрубних хат, стіни яких повністю побілені, крім, звичайно, торцевих замків зрубу. Підвалини, віконні рами та двері пізніше обмащували червоною глиною. На Рівненщині в деяких селах був звичай, згідно з яким після смерті чоловіка вдови міняли колір обмазки з червоного на чорний.

У районі Тучина з двох боків комори часто влаштовували прибудову («прибік») шириною до 2,5 м, яку перекривало продовження даху. Як правило, такі прибудови мали стовпову конструкцію з дощаним заповненням. У них тримали дрова, різні рідковживані господарські предмети.

Юзеф Крашевський у повісті «Осип Бондарчук» докладно описує волинське житло: «Стіни робляться з колод різного розміру і форми, про красу тут і думати не доводиться, тесати нема з чого, а криві поліна не вдається вирівня-

ти, тому дуже часто вони випирають зверху, а внизу утворюється невелика западина, жалюгідна перепона, яка захищає сім'ю від зимової негоди і дощульних вітрів. Ззовні і всередині хата с'як-так обмазується глиною. Оточена призьбою, яку заповнюють землею або гноєм...»

На початку ХХ ст., особливо після Першої світової війни, значного поширення набула каркасна техніка. Між дубовими стовпами, які вкопували або ставили по кутах будівлі на підвалини, закладали дилі, плахи. Ззовні та зсередини стіни обмащували глиною. Були відомі дві техніки обробки таких стін: «в накидку» і «через дилі».

Обробка стін «в накидку» полягає в тому, що в нерівні горбасті дошки, дилі, кругляк (заповнення каркаса) забивали дерев'яні кілочки. Потім всю поверхню такої стіни закидали сумішшю полови або короткої соломи з глиною.

Більшого поширення (зафіксовано в селах Лопушне, Вишнівець, Будки Кременецького, Тилявці і Васьківці Шумського району, в смт Ланівці Тернопільської, смт Тучині Гоцанського району Рівненської областей) набула техніка «через дилі». На брус або диль («ригель») зверху накладали ряд вальків довжиною до 20 см (вальки — суміш соломи-мерви з глиною). Угорі їх притискали знову брусом. Потім поверхню стіни замазували і білили.

Стелю робили дерев'яну, з дощок, які вкладали «в притик», «в накладку», а у Володимир-Волинському районі — «в розбіжку» (ряди дощок клали на віддалі 10–15 см одна від одної; проміжки закривали іншими дошками). Стелю тримали 3–4 поперечних або і поздовжній сволюки. У Шумському районі насереді хати, поближче до печі, зафіксовано підпору (стовп, що носить назву «шіша»). Старожили стверджують, що підпору ставили тоді ж, коли будували хату.

Вікна в будівлі мали різні розміри: припокутні — великі запічне і припічне — менші. В с. Бегені Рівненського району вдалося виявити запічне віконце мінімальних розмірів (15 × 30 см). Обмазане скло мало вигляд двох пляшкових донець. У хатах каркасної конструкції віконні рами вставляли між двома стовпами, закріпленими між платвою і підвалиною.

Дим з хати валує в сіни, де проти «кагли» на рівні стелі є величезний димохід («комин»), виплетений вертикально з лози і обмашений глиною. Димоходи мають форму зрізаної піраміди і спираються на дві повздовжні балки в сінях. У деяких селах димоходи по ширині займають усі сіни (2,5 м). Над димоходами зводять невисокі дерев'яні двосхилі дашки, які захищають будівлю від дощу. Цим волинське житло нагадує поліське.

У Славутському районі Хмельницької обл. в середині XIX ст. у хатах під стелею, уздовж заічної стіни, в стіни врубували дві гряди (тонкі бруси). На них накладали білизну, полотно. Нижче гряд підвішували жердки для одягу.

Зразком рідкісної народної архітектури на Волині є хати з крейди, що будувалися в с. Городці Рівненського району. Для їх зведення використовували крейдяні брили, що були поруч. Товщина стін у будівлях сягала до 60 см, а внутрішні перегородок — до 40 см.

Основною формою перекриття був чотирисхилий дах. Він утримувався на кроквах, які врубувалися у верхній вінець зрубу або в платву, винесену на 15–20 см од рівня всього зрубу.

Покривали будівлі житньою соломною. Прив'язували сніпки («кулики») гузирем угору, створюючи гладку поверхню даху. На рогах стріху покривали «кичками» (рогачами), що нагадувало уступчасту поверхню.

Згідно з нашими матеріалами, найдавнішим типом житла на Волині було довільне помешкання за планом хата-сіни. Хата, як правило, була зрубна, а сіни добудовані у стовпи. Зрідка такі житла ще можна зустріти й сьогодні. Побутував цей тип переважно у бідніших людей.

Найпоширенішим типом волинського житла була, безперечно, тридільна однокамерна хата. Таке житло побутувало на всій території. Лише за конструкцією стін і матеріалу можна виділити деякі його варіанти. У Рівненській обл., наприклад, зустрічається житло, в якому хата зрубна, а сіни і комора — «у стовпи». Зруб будували з кругляка і півкругляка сосни чи дуба, комору і сіни — з плах осики, вільхи, тополі, сосни.

Будівлі мали розміри 12 × 5 м, 13 × 5 м, 10 × 4 м. Описи

Хата кінця XIX ст. в с. Бужани Горохівського району Волинської обл.

подібних розмірів хат знаходимо і в літературі. Співвідношення внутрішніх приміщень у цілому таке ж, як і в інших районах України, але трапляються і деякі відхилення. Так, у церковно-приходських літописах згадуються хати в Луцькому повіті з великими сінями, які влітку використовувались як житлові приміщення, де працювали, їли і спали. Інший опис (Новоград-Волинський повіт) вказує на однакові розміри хати й комори. До речі, такі будівлі ще можна зустріти в с. Старий Почаїв Кременецького району.

Поширеним варіантом традиційного житла була хата з ванькиром. Ванькир — бічна кімната, відокремлена од великої. Ванькири відомі в різних районах України. Слово «ванькир», можливо, походить від польського «алькеж», що означає «кімната за піччю».

Ванькир, як правило, утворюється шляхом перегороджування хати піччю і грубкою. З хати (вживається також слово «світлиця») до ванькира можна пройти через аркоподібний

прохід, влаштований між піччю і грубкою. Піч у хаті збудована так, що отвір її виходить на ванькир. Тому він використовується тут як кухня.

У середині XIX ст. майже при кожній хаті Заславського повіту з тильного боку прибудовували низенькі комори, які обмащували глиною і ззовні обсіпали землею; їх називали «здебками» і служили вони для зберігання взимку квашеної капусти й огірків. У бідняків такі комірочки часто відгороджували в сінях. Зимом вони утеплювалися від печі, яка виходила в сіни (у хаті з ванькиром). Такі ж споруди були поширені на Поліссі, а в деяких районах й досі зберігаються у первісному вигляді як окремі будиночки-стебки («пукліт», «істебка», «тепла комора», «прибок»). Влаштовані вони біля запічної або причілкової стін, що здебільшого розміщуються в сінях або колешні (приміщенні, де тримали сільського-сподарський інвентар та віз).

У згадуваних джерелах зафіксовані і житла типу хата — сіни — хата. Комора в такому випадку прибудовувалася збоку. Знімок хати 1910 р. з с. Свирид Ізяславського району Хмельницької обл. з двома житловими приміщеннями, розділеними сіньми, зберігається в архівах колишнього Музею народів СРСР (Петербург). Така хата кінця XIX ст. ще сьогодні є в с. Липі Дубнівського району Рівненської обл. За планом — це комора-хата-сіни-хата-комора. Неподалік побудовано хлів. Вся будівля має зрубну конструкцію, збудована з різного матеріалу: кругляка і брусів липи та сосни на верхніх вінцях. Над вхідними дверима є «сліди» окремих зрубів хат. Стіни комор з'єднані зі зрубами хат за допомогою стовпів, які одночасно служать одвірками. Особливістю хати є те, що в двосхилому солом'яному даху влаштовано душники — «продихи». Це отвори в солом'яному даху для освітлення горища.

Побутування цього типу житла засвідчує польський вчений Юзеф Сеньковський. Він зазначає, що з сіней двоє дверей виходять на обидві сторони будинку: з одного боку — чиста хата, білена, з іншого — велика піч, звідси і вихід до комори. До речі, влаштування комори поруч із житловим приміщенням і входом до неї широко практикувалося в житловому будівництві України у XV–XVII ст.

Причини виникнення хати «на дві половини» різні. Серед них чималу роль відіграли і соціально-економічні — зростання сімей, бажання поліпшити побутові умови тощо. Можливо, цей тип житла виник під впливом ампіру, який сприяв виробленню симетричного фасаду.

До наших днів на Волині в селах Липа і Збитин Дубнівського району збереглися так звані «довгі хати», в яких під одним дахом з житловими приміщеннями, сіннями, коморою знаходилися господарські будівлі — хліви, дровітні тощо. Ставили такі будівлі найчастіше торцем до вулиці. Подібні типи споруд зафіксовані у с. Чільче Здолбунівського району, де мешкає багато чехів та словаків. Характерна ознака цих будівель — велика кількість широких вікон — до 5–7, причому над вікнами бачимо часто різноманітні ліпні прикраси у вигляді рослинних орнаментів.

Інтер'єр волинського житла відзначається своєрідною обробкою стін та розміщенням меблів. Стіни всередині житла завжди побілені. Білять і стелі. Тільки у селах Устенському Першому та Устенському Другому (Здолбунівський район) в зрубних хатах можна зустріти миті частини стін у зріст людини уздовж лав.

Стіни у волинському житлі всередині не білили, за винятком Володимир-Волинського, Кременецького, Гоцанського та Ізяславського районів. У останніх побілка пов'язана з технікою обробки стін «через дилі», «в накидку». В бідніших людей сіни і комору часто споруджували з лози («ліска»), обмащуючи плетиво глиною. Стеля в сіннях відсутня, долівка — глиняна. У Славутському районі на Хмельниччині зустрічаються хати з сіннями, в яких є дерев'яна підлога.

У сіннях майже завжди стояли жорна, діжі з водою, відра, коромисло, «доробили», в яких гуси висиджували яйця (останнє у Славутському районі).

Комори з дерев'яними стінами не білили. Долівка найчастіше була глиняна, рідше робили дерев'яну підлогу. У с. Березовичі Володимир-Волинського району традиційна комора розділена на два приміщення з окремими дверима для сіней. В одній частині була підлога і тут тримали зерно, одяг, тканини. У коморі з глиняною долівкою зберігали молочні продукти, сало. Віконця у коморі маленькі або

зовсім відсутні. У заможних селян комора іноді мала вигляд хатини.

Як бачимо, на Волині законсервувались давні будівельні традиції, у яких відбилась тяжке економічне становище населення цього краю.

БУДІВЛІ НА СОХАХ

У пам'ятках народної архітектури, що дійшли до нас з минулих часів, є чимало архаїчних елементів. Серед них — сохи, високі (до 5 м), звичайно дубові, роздвоєні вгорі стовпи. Вкопували їх у землю, в розвилини зверху клали колоду чи брус («сволок», «переклад»), на нього навішували «ключини» (дерев'яні жердини з сучками або спеціально забитими кілками), а пізніше — крокви, з'єднані парами (зарубані), на які лягала площина стріхи.

Сохи брали на себе основну вагу даху, зменшуючи навантаження на стіни. У давнину технічні засоби зведення стін, способи з'єднання вінців на кутах були недосконалі, тому «сошкові» конструкції даху себе виправдовували.

«Сошкова» конструкція даху збереглася в землянковому та напівземлянковому житлі Поділля (останні пам'ятки зникли в 50-х роках ХХ ст.). У землянках — житлі найбільш шого населення центральних і південних районів Поділля («бурдеях», «бурдіях») — стеля відсутня, її функції виконував дах. По центру коротких стін землянки закопували дерев'яні стовпи («сохи», «слупи»). На них клали повздожню балку — прогін, поверх якої настеляли колоте дерево або жердини («патики», «дрючки»). Їх засипали шаром землі або обкладали дерном.

Донині хати-напівземлянки збереглися на півдні України. Така споруда 1906 р. в с. Крижанівка Комінтернівського району Одеської обл. збудована з глино-соломи. Стіни досить товсті (до 0,5 м), дещо заглиблені в землю, вгорі нахилені досередини. Перекриття двосхиле. На густу решітку з крокв клали виноградну лозу, потім — «жужалицю» (попіл з вугіллям), а зверху — шар глини та землі завтовшки до півметра. Стелі не було, тому зсередини добре видно замащені

глиною конструктивні елементи даху. Інший приклад — напівземлянка кінця XIX ст. в с. Рибаківка Бережанського району Миколаївської обл., де стіни складені з «дикого» черепашника (необробленого сокирою). В ній перекриття також тримається на сохах і немає стелі.

Сохи збереглися здебільшого в господарських будівлях. За описами відомого польського етнографа К.Мошинського, багатокутні клуні на Васильківщині (Київщині) в плані близькі до овалу, мають каркасну конструкцію. Навколо двох громіздких сох забито 16–18 менших стовпів («присох») однакової висоти. На них покладено жердини. Разом зі сволоком, що лежить на сохах, вони утворюють опору для парно зарубаних крокв — «ключин». Стіни клунь найчастіше виплетені кошиковим способом із лози й обліплені глиною.

У плані наближені до овалу семи-восьмикутні клуні збереглися до сьогодні в Рокитнівському, Дубровицькому районах Рівненської обл. Вони складені з соснових плах або півкругляків, з'єднаних на всіх чотирьох кутах «простими замками». Стіни головного фасаду виставлені трохи вперед і змикаються з воротами, а протилежні з'єднуються у пазах стовпа («ушака»). В такий спосіб збільшується площа приміщення. Дахи в клунях бувають чотирисхилі й двосхилі, як правило, на двох сохах, що стоять при причілкових стінах.

Прямокутні в плані зрубні клуні «на сохах» збереглися на півночі Любомльського району Волинської обл.

Сохи мають вади: закопані в ґрунт, при мінливому рівні вологи на Поліссі, вони швидко підгнивають. Місцеві майстри навчилися запобігати цьому — не закопували в землю, а зарубували в причілкові стіни. Так виникла конструкція даху «на підсішках» або «дідках». «На підсішках» будували стежки — маленькі будиночки-кліті, в яких тримали овочі, картоплю, а влітку — й молочні продукти.

На Поліссі зрідка трапляються й давні хати «на підсішках». Така пам'ятка кінця XIX ст. збереглася в селі Копилля Маневицького району Волинської обл.

У Рівненській обл. збереглися також клуні «на сошках» кінця XIX—поч. XX ст. Ми зафіксували їх у Гощанському, Острозькому і Здолбунівському районах. У селі Бочаниця

збереглася клуня на трьох масивних сохах. Там же є хата 1932 р. під одним дахом із клунею. Частину даху над сіньми і клунею тримають три сохи по осі будинку. Як правило, своїм розміщенням сохи в клуні підкреслюють межі току і засторонків.

Сошні конструкції на території України виявили археологи. Так, дванадцять великих наземних будинків черняхівської культури (III–IV ст.) знайдено при розкопках селища Лепесівки на Волині. Всі вони прямокутні, належать до типу «stahlhaus» — під одним дахом приміщення для житла й худоби. У першому з них збереглися сліди стовпів (сох), які підтримували несучий брус двосхилого даху. Дах «на сохах» відтворений у реконструкції А.Розена та Е.Рікмана одного з будинків черняхівського селища (V–VII ст.), Далакеу (Молдова). Стіни будівлі виплетені з лози й обмащені глиною.

Аналогічні житла з такою ж конструкцією даху знайдено при розкопках у селі Леськи Черкаського району Черкаської обл.

Сохи виявлено в пам'ятках не тільки черняхівської культури, а й давніших археологічних культур, що побутували на території України. Вони чітко вимальовуються в трипільських (V–III тис. до Христа) моделях житла на території сучасних Чехії і Словаччини, і як невід'ємні конструктивні елементи подаються в усіх реконструкціях трипільського житла, що їх будь-коли відтворювали дослідники.

Сохи в конструкціях давніх будівель в Україні, як бачимо, належать до архаїчних реліктових елементів. Тому, організовуючи збереження пам'яток народної архітектури на місцях та відбираючи їх до музеїв просто неба, треба звертати увагу і на цю конструктивну деталь давнього будівництва.

СТАРОВИННІ ХАТИ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ

У долинах річок, що перетинають Кременецькі гори та передгір'я, сьогодні ще зрідка можна зустріти старовинні будівлі.

Серед збережених до сьогодні старовинних хат на Кременеччині виділяється кілька хат у селі Старий Почаїв Кременецького району Тернопільської обл. Вони належать до типових зразків волинського народного житла.

Хати побудовані в зруби з соснового, дубового, липового, ясеневого, рідше березового дерева; часто змішували один вінець з липи, другий — сосновий або дубовий.

У плані — хати тридільні (хата-сіни-комора). Розміри будинку 5,5 × 13 м або 6 × 15 м. Як і в поліському народному житлі, тут часто виділяється зруб власне хати. Перехід від нього до стін здійснюється за допомогою стовпів («ушаків»), в прорізи яких закладені бруси. В сінях четверо дверей: одні — фронтові, другі ведуть на господарський двір, решта — до хати і комори. Вікна розміром 40 × 60 см.

Дахи в хатах солоні, чотирихилі. Зверху над ними підіймаються плетені з лози і обліплені глиною димарі, прикриті зверху дощаним дашком.

Стіни власне хати обмащені білою глиною зовні і всередині, підвалини — коричневою глиною. Підлоги є тільки в сінях і коморах, а в хатах долівки вибивають з глини.

Піч і груба (грубки відомі на Волині з XVIII ст.) перегороджують уздовж хату на два приміщення: світлицю і ванькир. Перехід від світлиці до ванькира має аркоподібну форму (створений димовим проходом від грубки до основного димаря).

Стеля — з дощок, покладених поперек, впритул одна до одної.

Сволоки найчастіше покладені по довжині хати. На них часто є написи, хрестики. В одній із хат є напис: «Сей дом сооружили раб Божій Іоан с женою Анастасией 1833».

Зустрічаються хати, в яких є два житлових приміщення, розділені сіньми. Так будували багатосімейні селяни.

Із збережених тут будівель одна хата буде відібрана до Музею народної архітектури та побуту у Львові.

КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ

Берестечко на Волині. Славне героїчне минуле українського народу зринає в думці зі згадкою про нього. За селом Пляшева (Рівненська обл.), що недалеко від нього, у червні 1651 р. була найкривавіша битва того часу, коли зустрілися дві могутні сили — 150-тисячна армія польського короля Яна Казимира і козацьке військо Богдана Хмельницького. І хоч польське військо було втриє численніше від козацького, у перші дні битви щастя усміхалося запорожцям. Сім тисяч ворогів лягло трупом.

Та сталося непередбачене, й у вирішальний момент союзник Богдана Хмельницького кримський хан Гірей по-зрадницькому залишив поле бою. Хмельницький кинувся навздогін татарам. Проте хан віроломно затримав гетьмана, позбавив його можливості керувати боєм.

Становище було критичним: з трьох сторін козацький табір оточила польська армія, з четвертої — непрохідні болота. Полковник Іван Богун, який тоді був обраний козацьким ватажком, вирішив будь-що вивести з оточення козацьке військо. За одну ніч з сідел, возів та бочок була зроблена переправа і виведена більша частина козаків. Помітивши відхід військ Хмельницького, шляхта кинула всі свої сили на тих, хто ще лишався на полі бою.

Гинули тисячі, але в полон не здавався ніхто. Особливий героїзм виявили 300 козаків — оборонців острова Журавлиха, які прикривали відхід своїх побратимів. Вони зневажили смерть, відкинули пропозицію ворога здатися, полягли, щоб дати змогу Богунові вивести військо з болю, зберегти його для дальшої боротьби.

І досі живе легенда про останнього оборонця острова, який один боровся протягом кількох годин проти шляхтичів.

На острові Журавлиха (тепер пагорбок серед лугів), де мужньо захищались і полягли смертю героїв останні 300 козаків, у 1912 р. засновано скит. Поставлено і кам'яну церкву, а для ченців — кам'яний будинок. З сусіднього села сюди перенесено Михайлівську церкву, збудовану у ті часи.

В останні роки цей архітектурний комплекс реставровано і перетворено в Державний музей-заповідник «Козацькі

могили». У центрі музею-заповідника — Георгіївська церква, споруджена в 1914 р. за проектом відомого архітектора О.Щусєва. Це будівля в козацькому стилі (відомий в літературі як українське бароко) з однією великою (в центрі) і п'ятьма меншими навколо банями, з фронтоном із західного боку. В західній стіні церкви є заглиблення, де знаходиться іконостас, а перед ним — саркофаг з козацькими черепами, що їх зібрали колись селяни з поля битви. З церкви є підземний хід, який веде до другого храму — Миколаївської церкви з с. Острова, типового зразка народної архітектури Волині (збудована у першій половині XVII ст.). В ній козаки сповідалися і причащалися перед боєм. Тут напередодні битви молився Богдан Хмельницький.

Є тут і музейна експозиція, розгорнута у кількох кімнатах кам'яного будинку. Експонати розповідають про національно-визвольну боротьбу українського народу проти турецько-татарських завоювників польської шляхти, героїчні сторінки Берестецької битви 1651 р.

Сьогодні «Козацькі могили» не тільки музей-заповідник, куди безперервно ідуть люди, щоб вклонитися козацькій доблесті, але й місце, де живе полита кров наших козаків історія боротьби й перемог українського народу.

III. «ХОДИМ ТІЛЬКИ В ГАЛИЦІЮ МЕЖИ РУСЬКІ ЛЮДИ...»

Юрій Федькович

РІДНІ СТІНИ СВІТЛИЦІ

У минулому етнографи-дослідники в основному цікавились екзотичними районами України — Карпатами, Поліссям. А про народне будівництво на теренах, що прилягають до Львова, не знайдете жодної наукової праці, лише окремі замітки в періодичній пресі. Тільки після створення у Львові Музею народної архітектури та побуту з'явилася можливість більш детально вивчати давнє народне будівництво.

Львівщина — основна складова історичної Галичини, котра була однією з найбільших земель Київської Русі. Літописи згадують на цій території міста Белз, Звенигород, Буськ, Щирець, Городок.

На характер народного будівництва Львівщини великий вплив мали природні умови. Вони визначили головні риси конструкцій, оздоблення і загальну форму споруд.

У північних районах області в минулому панувало дерев'яне будівництво. Тут були поширені зрубно-каркасні конструкції хат: житлові приміщення — зрубні, решта — каркасні, між стовпами закладали бруси. Зрубні хати зводили тільки там, де простиралися великі лісові масиви. У більшості сіл стіни знадвору білили.

У Музеї народної архітектури і побуту експонується хата з села Сілець Сокальського району. Вона рублена, стіни складено з соснових брусів. З лівого боку, крім кухні, розміщено комору, а з правого — світлицю. Подібна хата з села Радванці Радехівського району експонувалась у 1894 р. на Виставці Крайовій у Стрийському парку.

У колишніх заможних господарів Дрогобицького, Стрийського районів житлові будівлі були доволі широкими. При

*Угорі: каплиця на честь скасування кріпосного права
в Австро-Угорщині 1848 р. в с. Ясениця Сільна Дрогобицького району
Львівської обл.*

Унизу: каплиця в с. Жиравка Пустомитівського району Львівської обл.

Хата 1829 р. в смт Куликів Жовківського району Львівської обл.

хаті, яка розміщувалась по один бік від сіней, був ванькир (приміщення, де спали; іноді тут стояла піч і готувалась їжа), по другий бік — світлиця і комора. Відтворена в селі Нагуевичі у 1981 р. (до 125-річчя від дня народження І.Я.Франка) батьківська хата Каменяра також складалася з двох житлових приміщень (кімнат), розділених сіньми. Ліва кімната велика, права — менша, до неї з північної сторони примикає комора.

На території, що на південний схід, південь і південний захід від Львова до Дністра (Опілля, Львівське плато і Сяно-Дністровська рівнина), побутувало каркасно-глиняно-солом'яне будівництво. Стіни виплітали глиняно-солом'яними вальками. Печі в цих районах клали так, щоб устям вони були повернуті в сіни. Пізніше у сінях виділили окреме приміщення для кухні, яке назвали «пекарня».

Збудовані кращими майстрами, деякі хати на Львівщині вирізнялися художньою викінченістю, вдало підібраним співвідношенням елементів. Білі стіни прекрасно гармоніювали

Угорі: хата кінця XIX ст. в с. Піски Пустомитівського району
Львівської обл.

Унизу: хата першої половини XIX ст. в с. Вовків Пустомитівського
району Львівської обл.

із зеленню садів. Привабливо виглядали в таких хатках з-під солом'яних дахів фасади з маленькими віконечками. І сьогодні ще збереглися такі будівлі в Пустомитівському, Золочівському, Яворівському та інших районах області. Окремі з них, найбільш характерні, будуть перевезені у Львівський музей просто неба. Але слід також подумати про збереження цих пам'яток давнини на місцях як окремих музеїв-садиб. Так зробили в сусідній Закарпатській обл., де, крім скансена в Ужгороді, існують десятки локальних, місцевих музеїв.

Цінність місцевих музеїв, які варто відкривати скрізь, де є така можливість, незаперечна. Вони збільшать кількість пам'яток, які необхідно зберегти, образно показуватимуть історію, збагатять культурне життя в селах, районних центрах, виховуватимуть у молоді повагу до традицій народу, до живих ще цінностей рідного краю.

ЗАМКНУТА ЗАБУДОВА В САДИБАХ БРОДІВЩИНИ

Одним з типів забудови сільської садиби в ХІХ—на початку ХХ ст. в Україні були замкнуті двори. В деяких місцях, зокрема на Бродівщині, замкнутий характер має тільки господарський двір з хлівами і стодолю, а хата знаходиться окремо. Такий спосіб забудови диктувався потребами господарства та місцевими традиціями.

Селянська садиба в минулому була самозабезпечуючою соціально-економічною одиницею, до складу якої входило житло, господарські будинки і присадибна ділянка. При її формуванні завжди продумувались функціональні зв'язки між окремими будівлями і приміщеннями. При цьому враховувались усі види робіт у зимовий і літній періоди і основне заняття населення (землеробство, тваринництво).

Для селянина садиба була світом, в якому кожен член сім'ї відігравав свою роль: господар — у праці біля худоби, в полі, майстерні; господиня — на городі, в хаті; діти — в забавах, а пізніше також у господарстві, допомагаючи батькам. Двір був також своєрідним шлюзом на шляху від житла до вулиці, і навпаки.

Уже з древніх часів обов'язковими елементами двору були житло, ями для зберігання зерна, кухонних відходів і спеціальний загін для худоби. У пізніші часи деякі з цих споруд зникли, а на зміну їм прийшли наземні комори, а також криті хліви для худоби. Найдавніше, як свідчать археологічні матеріали, основні будівлі споруджували в центрі двору. Це зумовлювалося потребами оборони, яку певною мірою виконували високий частокіл і ворота. Згодом, з відмиранням цієї функції, житлові і господарські будинки ставили вільно по периметру садиби, з подвір'ям у центрі. Такий характер за будови садиб уже переважав у XII–XIII ст. у Києві.

Спочатку в садибі головна роль належала житлові, яке було місцем, де людина переховувалась від холоду, дощів і спеки, звірів і напасників. З розвитком землеробства, зокрема орного, садиба набирала інших функцій. Як правило, господар, ставив житлові і господарські будівлі у дворі і вільно, відповідно до своїх потреб, загороджував двір невисоким плотом. У господарствах, де займались розведенням худоби, будівлі в садибі частіше вводили по периметру, поєднуючи з високими огорожами. Так створювалось коло, в якому, згідно з народними віруваннями, люди і худоба були захищені від нечистої сили. Огорожа — коло, а в центрі його нічого не може бути страшним.

Крім того, огорожа об'єднувала усі господарські і житлові споруди в один архітектурний ансамбль. Між собою садибні ансамблі відрізнялися один від одного кількістю будівель, дерев і кущів.

Садиби селян, залежно від ширини наділу, — майже завжди набирали форми прямокутника, в межах якого і розплановувались її частини. Як правило, селянська садиба складалась із двох частин: подвір'я (чистого двору) і господарського двору. В останньому розрізнялись ще подвір'я біля хлівів для худоби («обора») і подвір'я біля стодоли з током («гумно»). Кількість господарських споруд в одній садибі зумовлювалася необхідними потребами сільськогосподарського виробництва. Без них не міг обійтися ні один селянин. Коли, скажімо, стодолю, за згодою господаря, міг користуватись сусід, то хліви для худоби були вже обов'язково на своєму дворі.

Розміщуючи будівлі в садибі, селянин завжди старався відшукати і використати все найцінніше в оточуючому середовищі: воду, ліс, пасовище, дороги тощо. Велике значення мало орієнтування головного фасаду хати на південь: сонце світило цілий день, і приміщення добре прогрівалися.

Взаємозв'язок, розміщення на садибі житлових і господарських будівель, орієнтація відносно вулиці визначили характер садибної забудови як типу й архітектурного ансамблю. Побутування тих чи інших типів забудов, порядок і послідовність у розміщенні будівель на садибі зумовлювалися різними причинами: кліматичними умовами, традиціями, наявністю будматеріалів, матеріальними можливостями, а також особистими потребами і смаком господарів.

На Бродівщині в минулому були поширені два основні типи забудови садиб: відкриті двори з розрізненим розміщенням споруд і замкнуті двори з окремим розташуванням біля них житла. Останні якраз і зацікавили нас у зв'язку з виявленням тут збереженої ще до сьогодні садиби з таким характером забудови. Підтвердження цьому можна знайти в науковій літературі. Видатний український етнограф Ф.Вовк на початку ХХ ст. зазначав, що замкнуті двори зустрічались у Галицькій Волині, зокрема в Бродівській окрузі. Це звичайні українські двори, але замкнуті і зовсім так, як і в гуцульських, усі будинки знаходяться під одним дахом, утворюючи прямокутник з одними або двома воротами, з яких другі ведуть зі стодоли (гумна) в поле. Далі вчений відмітив, що тут можна спостерігати і диференціацію замкнутого двору: хата і з'єднана з нею, а іноді і зведена уже окремо, комора виносяться за межі двору. Всі ж решта дворових споруд залишаються, зберігаючи свій первісний вигляд замкнутого каре і перетворюються в так звані підварки або «загуменьє», як у с. Лісове.

Саме цей підварок у с. Лісове ми досліджували в 1987 р.

На сьогодні його забудова збереглася у вигляді двох однакових за розмірами споруд для худоби і сіна. Від хати, розташованої за 10 м від них, на подвір'я між ними можна пройти через двостулкові ворота. З протилежного боку подвір'я закривалося стодолю з наскрізним проїздом-воротами. Останню вже розібрано. Зовнішні розміри підварка такі:

ширина — 16 м, довжина — 20 м, подвір'я — 7 × 10 м. Усі будинки мають каркасну конструкцію, основу якої складають дубові стовпи з пазами. Між ними закладено дилі — соснові плениці (плоским зрізом назовні). Двосхилий дах (покриття — бляха) має кроквяну конструкцію. Від подвір'я платви винесено на 30 см від стін і підтримуються на спеціальних консолях, що спираються одним кінцем на стіну. Створюється зручне піддашся, під яким тримають різні дрібні знаряддя, а іноді сіно або солому. Зовні будинки такого піддашся не мають.

Недалеко від підварка знаходиться шпихлір, а трохи далі — хата. Шпихлір такої ж конструкції, як і підварок. Стовпи зовні зверху підкріплені бантинами. Вхідні двері знаходяться в причілковій стіні. Над ними двосхилий дах дещо видовжений і утворює піддашся.

Хата зведена в 30-х роках. Тоді ж споруджено підварок і шпихлір. Будівля має зрубну конструкцію (замки на кутах «в риб'ячий хвіст»). Крита бляхою.

Розміщення підварка в глибині садиби, а хати біля головної вулиці було характерним для багатьох місцевостей України — лісової і лісостепової смуги.

Про побутування в цій місцевості замкнутої забудови нам розповідали один цікавий факт: містечко Лешнів (тепер с. Лешнів) мало за часів Австро-Угорщини специфічну планувальну структуру, яка заперечувала утримування в межах поселення худоби і птиці. Тому приміщення для неї зводилось в його околицях, створюючи окремі замкнуті господарські комплекси «підварки».

Замкнуті двори збереглися на Волинському Поліссі. Планувальна структура їх відзначається різноманітністю. Наприклад, у дворі, що перевезений до Музею народної архітектури та побуту у Львові з с. Датиць Ратнівського району (розмір 14 × 20 м), є хата з сіньми і коморою: окрема споруда, в якій приміщення для худоби, сіна і клуня, а по боках між цими основними будівлями (під дещо нижчими дахами) знаходяться шопи з проїздами-воротьми, дах над якими підтримується стовпами, хлів для свиней, пукліт (утеплене приміщення для зберігання овочів, картоплі). Дворик тут має розміри 6 × 8 м. Він зручний для вигулювання худоби.

У с. Залісся Камінь-Каширського району ми зафіксували замкнутий двір, в якому хата вже була окремо. Це зручно, бо з вікон її можна оглядати весь будівельний комплекс з хлівами і клунею.

Зрідка зустрічалися двори, в яких під одним дахом об'єднані тільки хліви, приміщення для зберігання кормів; клуня ж і хата стоять окремо.

Замкнуті двори Полісся подібні до відомих гуцульських гражд. В обох у них закладена одна ідея — оборонна, що і втілилось у характері забудови.

На Поліссі існували різні назви замкнутих дворів — «хороми», «оседок», «окружний двір», «підварок» та ін. Аналізуючи останню назву, бачимо, що до складу слова «підварок» входить старослов'янське слово «варок», що означає «огорожа». «Варок» має спільний корінь з словами «завора» (поміха), варись (оберігати), заворить — закрити жердкою огорожу. Назви замкнутого двору на Гуцульщині («гражда», хата з граждами) також чітко вказують на своє походження від старослов'янського слова «градити».

У згаданій вище праці Ф.Вовк висловив припущення, що замкнуті двори в Україні — дуже древня форма слов'янської садиби. Древність в організації і забудові західнополіських селянських дворів, зокрема, відзначає і П.Юрченко. Це ж підтверджують і археологічні дослідження. Замкнута забудова відома з глибокої древності. У трипільських поселеннях (IV–III тис. до Христа) житла розташовувались по колу або кількома колами. Незабудована площа всередині поселення служила загоном для худоби.

Для охорони своїх сімей від нападу ворогів слов'янські роди дуже часто оточували садиби земляними валами і дерев'яною огорожею на них. Так виникали численні городища. Останні у своєму розвитку, можливо, ввібрали ідею закладання в забудовах пристосувань для оборони від нападників.

Поширення замкнутих дворів, крім усього названого, було пов'язане з наявністю будівельних матеріалів — лісу. Найпівденніший з них нам вдалося зафіксувати в Маневицькому районі Волинської обл. Від Бродівського і Радехівського цей район розділяється відомими Цуманськими лісами.

Отже, можна допустити, що в минулому це був один ареал поширення замкнутих дворів.

Замкнуті двори побутували в деяких країнах Західної Європи, але найбільше їх було в східнослов'янських (Росії, Білорусі, Україні). В Росії, наприклад, вони були поширені в Орловській, Брянській, Курській, Воронежській, Тамбовській, Пензенській, Тульській, Калужській, Смоленській, в південній частині Рязанської і Московської областей. В Україні такі двори, крім Полісся і Карпат, побутували на Полтавщині.

На нашу думку, варіант замкнутого двору, що в с. Лісове, варто використати при проектуванні сучасних приміщень для сільської ферми.

Спеціальні сучасні виробничі приміщення для сімейних ферм вже створені в деяких місцях. Першу спробу розробити сучасний проект для сімейної ферми зробили кандидат архітектури А.Калиниченко та інженер-технолог Б.Костюк. Вони запропонували проект такої ферми на 100 молочних корів з прив'язним утриманням, вирощуванням телят до 15-денного віку. Створили його на основі аналізу традиційної організації утримування, підгодівлі худоби, зберігання кормів в Україні (гуцульська гражда), в Росії (двоповерхові житлово-господарські будівлі на півночі Росії), в Європі (нижньонімецький, альпійський типи садиб, давній однорядний чеський будинок).

Запропонований нами проект цікавий і може дістати поширення. Але, на нашу думку, дуже зручною буде сімейна ферма, створена за проектом, в якому буде використана ідея замкнутості комплексу з виділенням в ньому відкритого двору для вигулювання худоби.

Ідея замкнутого двору лягла в основу при розробці у 80-х роках проектів забудови сучасних громадських центрів на Львівщині — в селах Лисовичі, П'ятничани Стрийського, Борщовичі і Звенигород Пустомитівського, Отиневичі Жидачівського та інших районів.

ІV. З БОЙКІВСЬКИХ ВРАЖЕНЬ

СКАРБИ БОЙКІВЩИНИ

Вічнозелені ліси, гірські гряди і вершини, шумливі потоки та річки назавжди запам'ятовуються кожному, хто відвідав цей край.

Ще за тисячу років до Христа через цю територію проходили шляхи із Закарпаття на землі сучасної Львівської обл. Існуючі нині поселення Ступниця, Погонич, Стара Сіль, Старе Місто, Спас, Лаврів — відомі вже з часів Київської Русі. Їх заселяли мужні люди, які створювали тут нездоланний бар'єр для монголо-татарської орди. Та хіба тільки це!

Не менш цікавою є народна культура Бойківщини, зокрема народна архітектура, мистецтво, стародавні звичаї і побут.

Багаті колекції пам'яток народної архітектури та побуту Бойківщини зібрано в музеях Києва, Львова, Ужгорода. Щоб зібрати ці пам'ятки, потрібно було, звичайно, їх дослідити, зацікавити ними громадськість. Для цього багато зробило товариство «Бойківщина», що виникло в Самборі ще 1927 р. Його зусиллями створено музей «Бойківщина», видавався журнал «Літопис Бойківщини». Все це сприяло зростанню інтересу до бойків, цієї добре збереженої до сьогодні етнографічної групи українців у Карпатах.

У повоєнні роки інтерес до Бойківщини посилюється у зв'язку з будівництвом музею просто неба у Львові, збором матеріалів для атласу матеріальної культури.

Певною мірою Бойківщині «пощастило», бо експозиція в музеї започаткувалася саме з її пам'яток. До музею було привезено пам'ятки будівництва, які переконують нас у справді великому досягненні бойків у даній галузі культури. І це природно. Тут споконвіку був ліс — чудовий будівельний ма-

Околиці с. Пилипець Міжгірського району Закарпатської обл.

теріал. За допомогою сокири народні майстри будували хати з галереями, водяні млини, церкви, дзвіниці, які ми тепер цінуємо як шедеври народного зодчества. З віками виробився неповторний бойківський архітектурний стиль. У ньому знайшли відображення кмітливість, спостережливість, естетичні смаки й уподобання народних зодчих, які тонко розуміли природу, шукали з нею гармонії. Масивна форма даху будівлі нерідко нагадує гору, а розташування споруд повторює обриси рельєфу. Завдяки вмілому конструктивному розв'язанню будівлі виглядають легко і життєрадісно, ніби злітають над схилами гір.

Звичайна хата... Але й тут народний зодчий виявив свій смак, практичні знання. Хати будували з товстих брусів, з високим гострим, дещо вигнутим дахом, низькими стінами. Збоку такі будівлі подібні до старих смерек зі звислими донизу гілками. Тому всі вони вписуються в ландшафт, творять з ним органічне ціле. Форма даху і покриття гонтою

Церква 1912 р. (збудував Лука Снігур з Погара) в с. Довжки Сколівського району Львівської обл.

відомі в цій місцевості з кінця XIX ст. Вони виникли під впливом міської архітектури.

Уздовж будинку, з фасадного і тильного боків, влаштовано галереї закритого типу, на які виходять вікна і двері. Галереї мають велике побутове навантаження: на них у літні місяці працюють, провітрюють і просушують одяг, відпочиває родина. Дах підтримується кронштейнами з фігурною різьбою і стовпами, які художньо викінчені. Входи на галереї вирізано у вигляді арочного порталу з широкими одвірками, які оздоблені характерною для всієї України тригранно-виїмчастою різьбою з традиційними орнаментальними мотивами. Арки порталів угорі закінчуються своєрідним заокругленням, яке логічно пов'язане з матеріалом. До верхніх кутових частин одвірків дерев'яними кілками прибиті фігурні врізки з дощок, що виступають на фасаді, утворюючи своєрідний орнаментальний мотив. Входи на галереї за-

Хата 1792 р. в с. Орявчик Сколівського району Львівської обл.
В 1970 р. перевезена до Музею народної архітектури та побуту у Львові.

криваються низенькими решітчастими дверцятами, які відсуваються в правий бік.

У зовнішньому оздобленні земля символізується на верхньому обрамленні галереї у вигляді зубчастої лінії, повторюючись у вигляді трьох ліній на одвірках арочного portalу. Середній ярус подається зображенням рослинного орнаменту, плетінням виноградної лози на стовпах галереї. Верхній ярус — розети, символи сонця, повторюються в оздобленні всіх зовнішніх одвірків сінешних дверей, комори, арочного portalу, стовпів галереї. Така орнаментация типова і характерна для багатьох хат цього району. Правда, художнє виконання різне. В достатньо чіткому членуванні різьби на яруси, в розташуванні окремих композицій, в обов'язковій присутності одних і тих же сюжетів і мотивів втілилось уявлення селянина про світ, його будову, про добрі і злі сили.

В оздобленні стовпів на галереях використовується різьба з мотивом виноградної лози. Це дуже древній спосіб

художнього оздоблення, який зустрічався в багатьох балканських народів.

Важливе місце в старовинній бойківській садибі займають господарські будівлі. Серед них виділяється стайня. Складається вона з двох частин, розділених «боїщем» (стодолюю). По довжині всієї протилежної від входу стіни стайні тягнеться «пелевник» (прибудова, куди всипали полову, іноді клали сіно). Коли інтер'єр стародавнього житла (особливо курних хат) справляв безрадісне враження, то в господарських будівлях зачудовуєшся різноманітністю і своєрідністю складених там предметів, господарських знарядь.

Та найвищого мистецького рівня місцеві зодчі досягли в монументальній архітектурі. Бойківські церкви та дзвіниці відзначаються оригінальністю архітектурних форм, конструктивною простотою, доцільністю і виразністю окремих деталей. Академік Ігор Грабар у книзі «История русского искусства» (т. II, 1912) писав про них: «Ось де самотутне мистецтво Прикарпатської Русі торжествує своє найвище досягнення! Тут, у цих легко злітаючих до неба струнких силуетах храмів, у дитячій простоті їх конструкцій, що надає їм вигляду дитячих іграшок, відбилася вся неповторна чарівність цього справді народного мистецтва».

У плані бойківські церкви тридільні. Кожен зруб перекритий багатоярусним чотири- або восьмигранним верхом. Завдяки ярусам («заломам») верхи з висотою звужуються, створюючи поверхи щоразу легші. Так створюється ілюзія висоти.

Церкви мають при вході прегарні галерейки, часто дверні рами їх прикрашені декоративною різьбою.

Дві чудові пам'ятки цього виду народної архітектури можна побачити в музеї просто неба у Львові. Це — церкви 1763 р. з с. Кривка Турківського і 1863 р. — з с. Тисовець Сколівського району Львівської обл.

Важливе місце в історії матеріальної і духовної культури бойків займають народне мистецтво, художні промисли. До сьогодні, наприклад, була відома художня різьба тільки на одвірках та інших архітектурних деталях. Дослідженнями відкрито існування її на деяких побутових предметах, зокрема посуді.

Високими художніми якостями позначені народні тканини: «коци», «верети» (декоровані в клітку), плахти.

Цікаві зразки рослинного орнаменту мають вибійки (фарбування проводилось рослинними фарбами за допомогою трафаретів).

Або ж узяти бойківський старовинний одяг. Він відзначається зручністю, легкістю, багатством орнаменту та способів виконання. Дівчата одягали вишиті сорочки, білі спідниці з вишитим краєм, а також прикрашений вишивкою фартушок; на голові — світла хустка. Заміжні жінки в'язали хустки на чіпець. На сорочки накидали лейбик з коричневого сукна, який на грудях прикрашався шнурами і саморобними гудзиками з того ж таки сукна. Чоловічий костюм більш стриманий. Сорочка і штани — з білого полотна. Вишивки на них вузькі, в основному чорного кольору. Штани іноді вишивали внизу і по швах. Лейбик прикрашали скромніше. Влітку на голові — солом'яний капелюх, взимку — «кучма», або бараняча шапка. В старі часи чоловіки носили довге до пліч волосся, яке заплітали в коси. Бороди голили.

А хто не знає маленьких шедеврів — бойківських писанок! Серед декоративних мотивів їх оформлення є й дуже архаїчні. Наприклад, примітивне зображення сонця у вигляді радіальних ліній, що виходять з центра круга. Переважають геометричні орнаменти. Виразний рослинний орнамент — рідкість.

З усього сказаного видно, яка багата Бойківщина традиціями мистецтва.

ТРАДИЦІЙНА БОЙКІВСЬКА ХАТА

Основними будівлями в бойків є хата і стайня. Як і по всій Україні, бойківська хата в плані має форму прямокутника. Це допомагало максимально спростити роботи при зведенні стін, а особливо даху. Будівля складається з трьох приміщень. Особливістю її є те, що хата («хижа») розташовується між коморою і сіньми (комора — «хижа» — сіни). Це, за словами бойків, робиться з метою її утеплення. Такий план конструкції править за основу всього житлового будів-

Хата 1912 р. в с. Головецьке Сколівського району Львівської обл.

ництва. Він є невід'ємним елементом усіх типів хат, хоч іноді з певними доповненнями чи змінами.

Будували бойки з природного матеріалу — ялиці і смереки, добре знаючи їх технічні та естетичні властивості. Ялицю використовували на зруб, смерека йшла на дошки. Останню вибирали в рідкому лісі, де дерево росло повільніше і мало щільнішу структуру, а отже, могло зберігатися роками. Заготовляли ліс узимку або восени, коли дерево мало низьку вологість.

Площа під хату вибиралась близько від річки чи потоку. Між іншим, у бойків виробилися певні вірування, пов'язані з вибором місця для житла. Якщо територію перетинала стежка, то це була зла прикмета. На облюбованому місці по кутках клали хліб. Якщо за ніч він зникав, вважали місце непридатним для обійстя. Одначе цих вірувань не завжди дотримувалися. Найбільше при закладанні будівлі враховувалась практична сторона — відстань до річок, потоків, доріг, лісів, рівень ґрунтових вод тощо.

Зруби зводили з кругляків, плениць та брусів. Можна припускати, що найдавніші помешкання будували з кругляків, які на кутах зв'язувалися примітивними замками (півдугами). Це вимагало меншої затрати праці. Пізніше колоди розколювали на дві частини. Це робили за допомогою сокири і свердла. Наприкінці ХІХ ст. колоди розрізали трацькою пилою і на тартаках.

Бруси в'язали в «замки». При закладці нижнього вінця («підвалин», «трам'я») в кожен кут сипали жито чи інше збіжжя, «щоб було хліба багато». В деяких місцях клали гроші. Стіни («протеси») робили високими. Це оберігало житло (в старовину більшість хат були курними) від пожежі, димових отруень. Між пленицями закладали мох як своєрідний утеплювач. На Бойківщині хат не білили, за винятком сіл Старосамбірського і Турківського районів Львівщини. Стеля була із товстих плениць («повал»), які клали на грагар (брус), що простягався від зовнішньої стіни комори аж до сіней. Проте в сінях стелі не було, тому хата добре вентильовалась. У верхній частині зрубу на півметра нижче стелі вмонтовували з трьох боків по дві гряди. На них клали для сушіння льон і дрова. В коморі гряди були при задній стіні. Їх використовували як жердки для одягу. На видовжених поперечних підвалинах накладали поміст. Таким чином, утворювалась відкрита галерея («поміст», «міст»), що прикривалась нависаючим дахом.

Дах будівель, як правило, утричі вищий від зрубу. Така висота досягається завдяки конструкції крокв, а також острішками, що продовжували стріху.

Крили дах китицями з житньої соломи, які пошивали від кута хати з другої лати, а гузир («падолок») спочивав на першій латі. Покритий таким способом дах довше зберігається, а уступи, утворені сніпками, оперезуючи горизонтально будівлю, прикрашали її. Добре вкрита хата з причілка була схожа на ялицю. Цікаво, що застосовували такий спосіб покриття переважно у тих районах, які входили колись до складу Галичини. Продимлена солома ніби консервувалась, робилася смолистою, менше гнила.

На Закарпатській Бойківщині криють соломою-мервою, накладаючи її на сучкуваті лати товстим шаром (до 70 см).

Шпихлір в с. Комарники Турківського району Львівської обл.

Коли таких лат нема, то в них спеціально вкладають дерев'яні кілки. Знизу кілька рядів криють кичками і так їх закладають між лати, щоб 4 і 5-й ряди лягали на лату майже горизонтально, — це створює площу, на яку вкладають мерву. Завершують покриття дашком з драниці. По ньому легко стікає вода з гребеня. В такий спосіб солома зберігається від гниття. У верхніх долинах рік Мізунки, Тересви і Тероблі хати криють драницею або гонтом.

Дверні й віконні прорізи є органічними, невід'ємними елементами архітектури бойківського житла. Їх розміщення на фасадах, розмір, пропорції, особливо спосіб оздоблення мають істотний, а інколи вирішальний вплив на зовнішній вигляд будинку.

Двері здебільшого трапецієподібної форми. Можна припускати, що початки її йдуть від тимчасового примітивного житла — куреня, вхід до якого утворювався стовбурами і гілками дерев, опертих верхніми кінцями до центру. Як правило, такі двері характерні для тридільних хат.

Одвірки не обшивали наличниками. При їх декоративному оздобленні найчастіше застосовували різьблені розети різних величин, пов'язані між собою додатковими орнаментальними мотивами. Розети — це символічне зображення сонця, якому поклонялися. Пізніше малюнок сонця став декоративним елементом в архітектурі.

Розташування одностулкових дверей має усталену традицію, яка виходить з принципу зручності та доцільної організації приміщень. У будівлі четверо дверей. Двоє з них припадає на сіни, одні виводять на господарський двір. Вони відчиняються в бік сіней, а ті, що в хижі, — в сіни. Це робиться з метою економії житлової площі. Розміщуються вони на відстані від 1 до 1,5 м від зовнішньої стіни.

Як видно з планів, на головному фасаді є двері до комори. Не можна було робити вихід з комори до хижі. Тоді порушувався б традиційний інтер'єр житла, створювались би протяги.

У хатах Сколівського району на Львівщині і Міжгірського на Закарпатті було двоє вікон на головному і одне на задньому фасаді. У Турківському і Старосамбірському районах Львівської обл. робили троє вікон на головному фасаді і одне на задньому. Вікна мальовничо вписувалися в чисту площину стіни.

Найчастіше зустрічаються вікна розмірами 0,66 × 0,75 і 0,67 × 0,80 м. Як правило, на задній стіні вікно робилося меншого розміру, воно потрібне було, щоб наглядати за господарським двором (стайні розташовувалися здебільшого вглибині садиби). В деяких садибах типу «Г» і «П» вікно ззаду не прорізували, бо господарські будівлі були спереду.

Обв'язки віконного прорізу робилися з товстих брусів. Надвіконна і підвіконна плениці, які підтримують ззовні обв'язку, оздоблюються уступчастими вирізами. Віконні прорізи в бойківських хатах розширюються назовні. Це робиться для того, щоб при малих розмірах вікна до кімнати проникало більше сонячного проміння. Прикладом цього можуть бути експонати львівського музею просто неба — хати з с. Пилипець Міжгірського району Закарпатської обл.

Інтер'єр житла дуже простий і невибагливий. При вході праворуч розміщалася піч, збоку від неї запічок, лава з грубих дощок. До запічка притискалась постільна прича, а вже далі стояло ліжко. Над ним висіла колиска, вижлоблена з суцільної деревини. Вздовж бокової і передньої стін стояли товсті нерухомі лави, в кутку між ними — масивної форми стіл, ліворуч від дверей — мисник. Піч у курних хатах була без комина. Дим виходив просто на хату, а далі через отвори в стелі і дверях — на горище. У пізніші часи дим з печі почали виводити в сіни; відповідно змінювалась і форма печі. У курних хатах стіни завжди були чорні, бо їх покривав товстий шар сажі. Стіни не прикрашалися, ікони вивішували ззовні хати.

Долівку вибивали з глини. Свіжа світло-сіра глиняна помазка в курних хатах пожвавлювала інтер'єр, робила його святковим. У коморі і сінях укладали дерев'яне мостиння, що нависало над землею. Це забезпечувало провітрювання приміщень. Під мостинням знаходили притулок кури. Жорна, дрібний посуд, старий одяг та інші пожитки розміщували в сінях.

Бойківське народне житло формувалося багатьма поколіннями народних майстрів. Звичайно, на території цього краю можна зафіксувати певні відмінності, що виявляються

в плані будівлі, в оформленні галереї, способі покрівлі, розташуванні і використанні приміщень. Зважаючи на це, можна виділити кілька типів бойківського житла.

Тридільна хата з відкритою галереєю («помостом») від головного фасаду. Ці будівлі мають високі стіни, третина яких знаходиться під навісом даху. Такого типу хату музей придбав у с. Либохора Турківського району Львівської обл. Інший експонат музею — хата 1848 р. з Бойківського Закарпаття (с. Пилипець Міжгірського району Закарпатської обл.) — також має надзвичайно високий дах (в 3,5 разу вищий од видимої частини зрубу).

Другим типом житла є хата із закритою галереєю з одного, двох, трьох або й усіх сторін. У плані — це тридільна будівля, або хата з двома житловими приміщеннями. Такого типу помешкання набули найбільшого поширення на Тухольщині (села Тухля, Тухолька, Славсько, Плав'є, Либохора, Головецько, Козова), а також у районі Скольного.

Як зазначалось вище, галереї будувались на виступі поперечних трамів, але завжди конструктивно закриті брусами, які з одного боку входять у зруб з боковою стіною. На проміжку вікон вирізувався верхній брус поруччя. Це робили для того, щоб проникало більше світла. На зовнішніх ребрах верхнього і нижнього брусів наносились як прикраси неглибокі порізки. Вхід до галереї обрамлявся колонками. В придбаному музеєм експонаті (хата 1792 р. із села Орявчик Сколівського району) вхід до галерейки з торця. Хата має трохи піднятий головний фасад (побудована на схилі тераси). Зруб тримається на фундаменті з річкового каменю, а по кутах комори і сіней лише на кам'яних підпорах. Тому здається, ніби будівля злітає над землею.

Галереї використовувались для сушіння овочів, збереження їх, у негоду тут виконували дрібні ручні роботи, іноді відпочивали після праці.

Під кінець XIX ст. заможніші сім'ї почали змінювати встановлений тип житла. Хати перегороджували на дві половини (комора — хата — сіни — хата — комора). В такому помешканні стало більше корисної площі, і сім'я мала змогу, особливо влітку, жити вільніше, із вигодами, але взимку знову переходили до одної кімнати.

У Турківському, Старосамбірському районах Львівської обл. поширений тип будівлі, в якому під одним дахом знаходяться житлові й господарські приміщення. Будівля складається з комори, хати, сіней, стодоли, стайні і шопи.

Хата тут виділяється зі всієї забудови зрубом та вікнами. Крім того, трапляються хати з побіленими стінами або замазаними глиною шпарами між брусами. Місцеві жителі стверджують, що помешкання почали білити наприкінці XIX ст. — так вимагала влада, аби продемонструвати «вболівання» місцевих прислужників за культуру сіл. Тому часто видавались розпорядження будувати біля кожної хати відхідні місця (туалети), виводити димарі, білити ззовні хати. Але звичаї були настільки сильними, що ці заходи здебільшого не виконувались, а якщо і приживалися, тільки з часом.

Вікна в довгих будівлях своєрідні. В найдавніших хатах кількість шибок сягає шістнадцяти. На півдні Турківського району хати мають два вікна, а на півночі цього району і в Старосамбірському — по три.

У деяких селах поблизу Старого Самбора і Турки зустрічаються навіть житлові ансамблі, де під одним дахом з хатою збудовано цілий виробничий комбінат (водяний млин, фолюш, тартак).

Отже, можна зробити висновок, що бойківське народне житлове будівництво відзначається різноманітністю типів, глибокою продуманістю кожної деталі і всієї будівлі, вдалими пропорціями, стриманим вживанням прикрас, різьби. Інтер'єрові житла притаманні простота і практична доцільність у розташуванні хатніх предметів.

ЛИБОХОРА — СЕЛО ЕТНОГРАФІЧНЕ

З цим селом пов'язані перші кроки моєї самостійної праці, яку я розпочав у Державному музеї етнографії та художнього промислу після закінчення Львівського університету. Відтоді минуло вже 30 років.

У Либохорі (їдеться про село в Турківському районі Львівської обл.) для майбутнього Музею народної архітектури та побуту, що в Шевченківському гаї, було набуто одну з

найкращих пам'яток — хату 1812 р. зі стайнею. Пригадую 1967 р., коли ми розбирали хату, а трохи пізніше й стайню. Хата була курною, а дах не замінювався на ній більше 40 років. Тому, коли почали його знімати, значну частину села оповила кіптява.

Через рік на цьому місці вже красувалася нова дерев'яна хата. Але дивно: курна піч від неї все ще стояла під тимчасовим шатром, а біля неї поралась господиня.

Минули роки. На деякий час ми призупинили поїздки на Бойківщину, бо в музеї йшла забудова в інших секторах. І ось кілька років тому я завітав у Либохору і з щемом у серці зайшов у двір садиби, яка переїхала до музею. Він, на моє здивування, забудований так, як і попередній. На місці старої хати — нова, замість давньої стайні — сучасна господарська будівля. Живе тут один із синів С. Щура, колишнього власника хати, а вище цього двору — хата другого сина. Вони живуть дружно і користуються спільно господарською спорудою.

ДВІР СТЕПАНА ЩУРА

Садиба С.Щура складалась з двох основних будівель: хати і стайні, які стояли паралельно. Обидві споруди розташовані причілками до вулиці. Таке розташування будівель у садибах тут можна вважати типовим.

Хата С.Щура була збудована в 1812 р. Це засвідчує напис на її одвірку. В музеї вона була складена бригадою майстрів з Либохори.

У плані будівля має форму прямокутника і складається з трьох приміщень, тобто відповідає загальноукраїнському типу планування: хата — сіни — комора, з тією відмінністю, що власне житлова частина, так звана хата, тут знаходиться між коморою і сіньми. Таке розташування, за свідченням самих бойків, сприяло утепленню хижі. Складена зі смерекових брусів у зруб. На продовженні поперечних підвалин споруджено дощатий настил — галерею (поміст, міст), що прикривається нависаючим дахом хати.

Дах майже утричі вищий од видимої частини зрубу. Це досягається завдяки значній довжині крокв, а також острішками, які продовжують стріху.

У чільній стіні хати троє вікон по 12 шибок і одне — в запічній стіні. Воно меншого розміру і служило тільки для нагляду за господарським двором, стайнею, розташованою вглибині садиби.

Віконні лутки — з товстих брусів. Для них у зрубі зроблено фігурні зрізи. Верхня частина віконної обв'язки оздоблена декоративною різьбою. Цікаво, що вікна з шибками у всіх бойківських хатах відсуваються вбік зсередини за принципом волокового вікна. Збереження такого архаїзму зумовлене бажанням утеплювати житло, економити дороге в ті часи скло, вплинуло й на розміри вікон.

Основні елементи інтер'єру хати створювались одночасно з її спорудженням. Виробляючись віками, нерухоме умеблювання житла було добре припасоване і повністю задовольняло потреби його мешканців. У цьому приміщенні кожен куток виконував свою функцію. При вході, праворуч від дверей, велика піч. Тут готували їжу. Димаря немає. І тому дим з устя печі йде на хату, а потім через отвір у стелі — на горище, частково — і в сіни.

Збереженню курного опалення сприяло те, що, на думку селян, дим консервував дерево і охороняв його від шашелю. У статті-звіті про етнографічну експедицію на Бойківщину Іван Франко відзначав, що звичай будувати печі без димарів був дуже сильний. І коли турківський окружний староста видав розпорядження побудувати в старих хатах димарі і вивести їх на дахи, то бойки це зробили, але жоден комин не мав сполучення з піччю. При новому старості люди з радістю скинули «страховища зі своїх дахів...»

По діагоналі від печі стояв стіл-скриня, перед ним — ослін, а вздовж лави під вікнами — ткацький верстат. Між піччю і причілковою стіною — ліжко.

Просте умеблювання бойківської хати доповнює мисник, який знаходиться на стіні ліворуч від входу. Цікаво, що посуд в основному дерев'яний; глиняний вживався тільки для варіння, найчастіше його купували. Це пояснюється відсутністю тут якісної глини — матеріалу для розвитуку гончарства.

В інтер'єрі хати широко показано ткацтво Бойківщини. Тут можна побачити знаряддя для прядіння: веретено, ку-

делю, кужіль. Між вікнами фасаду встановлений ткацький верстат-кросна.

Недовго судилося відвідувачам музею оглядати стайню С.Шура. Вона згоріла у квітні 1968 р. Це була перша пожежа в музеї. Кілька хуліганів проникли в стайню і таємно там пиячили, залишивши недопалки.

Стайня мала для музею особливу цінність, бо була невід'ємною складовою частиною цілісної садиби.

Взагалі на сьогодні повні давні садиби-комплекси — велика рідкість, бо в період колективізації до колгоспних дворів дуже часто перевозили господарські будівлі для будівництва тваринницьких ферм і складських приміщень. Пізніше стайні просто розбирали, бо в них часто не було потреби.

Стайня з с. Либохори була типовою пам'яткою господарського будівництва Бойківщини першої половини ХІХ ст. У плані ця будівля складалася зі стайні, боїща (току) та стаєнки (для овець). При тильній стіні вздовж усєї будівлі — половник (прибудова для полови і сіна). Конструктивно будівля складалася з двох окремих зрубів стаєнь, які були з'єднані стіною половника і воротами боїща.

ДОРОГОЮ СЕЛА

Село Либохора простягається більше як на 12 км. Згідно з довідкою про нього в «Історії міст і сіл УРСР», дізнаємось, що село засноване в 1558 р., знаходиться за 41 км від райцентру — м. Турки, за 17 км — від залізничної станції Сянки, у селі 613 дворів. Далі повідомляється, що в селі дві школи, два клуби, дві бібліотеки, чотири крамниці, дві церкви. Одна з них — пам'ятка архітектури. Це — храм Собору Богородиці 1798 р. (перебудований у 1914 р.) з дзвіницею початку ХХ ст.

Споруда тризрубна, триверха. Зруби квадратні в плані. Перекриття їх завершуються верхами з маківками, які стоять на високих восьмигранниках. Таким чином, зовні споруда вже не має традиційного вигляду бойківських храмів.

В інтер'єрі храму висотно розкривається простір всіх трьох перекрыттів.

Дзвіниця квадратна в плані: нижній ярус зрубний, верхній — квадратної конструкції. Піддашшя між поверхами лежить на випусках вінців. Такою ж цікавою є дзвіниця початку ХХ ст., що при другій церкві.

Село, як майже всі поселення Верховини, розташоване в долині, вздовж русла річки Либохорки. Садиби густо побудовані по одній стороні річки, зокрема у верхній її частині.

Віддавна в селі будували тільки зі смереки, якій тут знають ціну. До речі, правий схил долини р. Либохорки вже в середній частині села вкритий старим хвойним лісом. Стіни складали з півкругляків, які на кутах в'язали у прості замки. Зруби робили високими. Це надавало будівлям стійкості, певною мірою захищало житло від вогню (на Бойківщині давно побутувало курне опалення). Дим, виходячи з печі на хату, при такому способі опалення розсіювався по хаті і не перешкоджав мешканцям. Якщо б хата мала низькі стіни, то, мабуть, дим чинив би більше незручностей.

Зруби будівель всюди відкриті як зовні, так і всередині.

Дахи у всіх будинках дуже високі, монументальні, в два-три рази вищі видимої частини зрубу. Це добре помітив і завжди підкреслював у своїх картинах львівський художник Григорій Олексюк, який полюбляє це село і часто працює тут у літні місяці.

На фасадній частині два-три маленькі, багатошибкові віконця, які давніше відсувалися вбік за принципом волокових. Дверей у цій стіні завжди двоє: одні ведуть до хати, другі — до комори. Розміщення вікон і дверей на фасадах, розмір, спосіб оздоблення мають важливий, а іноді й головний вплив на зовнішній вигляд будівлі.

Силуети бойківських споруд завжди чіткі, динамічні і в той же час мальовничі та м'які в своїх лініях.

У Либохорі ми докладніше дослідили (описали, обміряли, зафотографували) 14 пам'яток народного будівництва.

Дуже багато збереглося в селі хат, в яких під одним дахом з житлом знаходяться господарські приміщення. Етнографи цей тип хат-садиб назвали «довгі хати». Окремі такі садиби зі зблокованими будівлями мають довжину до 30 м, що зумовлено і повторенням деяких приміщень: дві комори, два боїща. Згідно зі свідченням старожилів, причиною

такої забудови була вузькість селянських наділів. До речі, ще І.Франко вважав «довгу хату» характерною для західної частини Бойківщини, а Ф.Вовк зазначав, що цей тип житла розвинувся в деяких бойків і, зокрема, лемків. І.Коперницький 1880 р. між Орявою і Попрадом взагалі не бачив інших будівель, хоч описував лемківські варіанти. Наприкінці ХІХ ст. в с. Мшанець на 182 садиби припадало 143 будівлі такого типу.

Власниками таких садиб-хат були Д.Товкан (1880 р.), Н.Товкан (кінець ХІХ ст.), І.Собко (кінець ХІХ ст.), Михайлюк (1927 р.), Попівняк (середина ХІХ ст.).

Значне поширення (до 45 %) мають у селі багатобудинкові садиби. Серед них зустрічались двори з паралельним розташуванням будинків, перпендикулярним розташуванням до вулиці. Це не випадково, бо таким чином зменшувалась ширина присадибної ділянки і був зручний зв'язок з вулицею та двором. Звичайно, таке було можливе тільки в широких річкових долинах.

Є в Либохорі і садиби з будинками, що розташовані в чотирикутнику, окремо одні від одних. Усі будинки — хата, стодола, стайня, шпихлір, шопа — складають двір, в якому посередині — вільне подвір'я. Житлові будинки при цьому розташовуються по-різному: хата при дорозі, паралельно до вулиці, вглибині садиби, але паралельно до дороги, причілком до вулиці, а господарські будинки перпендикулярно і паралельно до дороги.

Зразками таких дворів є вже перевезена до Львова садиба з хатою 1812 р. (власник С.Щур), садиба Фетиш (хата в ній зведена ще в середині ХІХ ст.).

Хати в цих дворах (тридільні за планом: сіни-хата-комора) різняться розмірами, кількістю і розмірами вікон (хата С.Щура має на фасаді три вікна, хата Фетиш — два), художнім завершенням (вздовж фасаду у хаті С.Щура є поміст — дерев'яний настил, хата Фетиш має примітивну галерею).

Але не тільки архітектурними пам'ятками приваблює етнографів, митців Либохора. У побуті до недавнього часу тут зберігались добротні народні меблі, обладнання. Тому Музей народної архітектури та побуту у Львові закупив ба-

гато зразків народного одягу, виробів народних промислів. Сьогодні вони є найціннішими надбаннями нашого музею.

У 60-х роках до села не ходив автобус. Він з'явився тут лише у 80-х роках. Не було електричного освітлення. Це, зрозуміло, значною мірою сприяло збереженню тут не тільки давнього будівництва, курного опалення, предметів традиційного побуту, а й звичаїв, обрядів, вірувань. Пригадую дуже смішний випадок. Ми пішли в ліс, що був поряд, по гриби. Урожай був великий. Білі гриби ми вирішили сушити, а інші зготували на вечерю.

Сусіди, які прийшли у двір, коли ми повернулись з лісу, почали нас відмовляти, мовляв, не можна їсти ніяких грибів, крім білих. Коли приготували гриби, то ніхто не відважився навіть їх скуштувати.

Уранці господиня, виганяючи худобу на випас, тихенько підійшла до нас і до кожного приклала вухо, щоб переконатися, чи ми живі. Ми всі щиро засміялися.

ЩЕ ОДНА ЕКСПЕДИЦІЙНА ПОЇЗДКА НА БОЙКІВЩИНУ

Приблизно за 100 км від Львова, в Українських Карпатах, біля с. Урич Сколівського району, знаходилось давньоруське місто Тустань з наскельною фортецею. Більше 20 років тут ведуть наукові дослідження вчені Інституту українознавства Національної Академії Наук України (Львів). Вони встановили, що на скельній групі «Камінь» у IX—середині XIII ст. існувала багатоповерхова дерев'яна забудова. Вона була важливим стратегічним пунктом і входила в єдину систему Карпатської лінії оборони південно-західних кордонів Київської Русі.

Рештки давніх споруд на скелях стали основою для реконструкції фортечної забудови і створення (тепер ведуться проектні роботи) тут історико-культурного заповідника «Тустань» з музеєм народної архітектури.

З метою відбору пам'яток архітектури для майбутнього музею і була організована експедиційна поїздка в Сколівський район наукового співробітника названого вище інститу-

Хата 1905 р. в с. Коростів Сколівського району Львівської обл.

ту Михайла Рожка, працівника обласного управління архітектури та будівництва Володимира Ольхом'яка і автора цієї книжки.

Було обстежено 24 населених пункти, досліджено десятки пам'яток церковного та житлово-господарського будівництва.

Уже при першому ознайомленні з місцевою архітектурою можна було відчутти, що будівельники тонко розуміли природу, шукали з нею гармонії. Помітно також, що в основі традиційного будівництва лежить розвинена система пропорційної залежності, завдяки чому споруди приваблюють як твори народного зодчества.

Панівним типом традиційного житла тут виступає хата з житловим приміщенням, що знаходиться між сіними і коморою.

Усі хати покривали житньою соломною. Вздовж фасаду, іноді з тильного, а ще рідше з трьох-чотирьох сторін будівлі обводили дерев'яними помостами.

Фрагмент традиційної забудови в с. Ялинкувате Сколівського району Львівської обл.

У багатьох селах хати декорували художньою різьбою на дверних рамах, порталах, закінченнях кронштейнів і стовпах галерей, на сволоку.

Особливо цікаві житлові будинки були виявлені в с. Погар, Волосянка, Козова, Верхня Рожанка, Хащоване, селищі Славськ. В с. Погар ще збереглась в доброму стані хата з 1888 р. Вона має солом'яний дах, типову різьблену галерею.

У с. Козова ми оглянули хату 1905 р. В плані вона складається з двох житлових приміщень, розділених сіннями, і комори, яка прилягає до бокової стіни лівого приміщення. Вздовж будинку, з фасадної і тильної сторін, влаштовано галереї. Входи на ці галереї, розв'язані у вигляді широких порталів з косяками, оздобленими різьбою.

Цікаві хати сільського вїта з кінця XIX ст. в с. Погар, селянина М.Ружеловича з с. Волосянка. В експедиції було

досліджено кілька господарських будівель. У с. Верхня Рожанка нас зацікавила стайня Г.Ткачик, збудована ще в другій половині ХІХ ст. Складається вона зі стайні і боїска (току). Двері в стайню знаходяться в боковій стіні, а в боїско — з фасадної. З останнього приміщення є вхід до стайні. Він дуже зручний для переноски корму худобі.

НА БАТЬКІВЩИНІ ІВ. ФРАНКА

Батьківщиною Івана Франка, крім Нагуєвичів, де народився великий письменник, вважаються села Лішня, Ясениця-Сільна, Унятичі, Опака, Уріж, Ступниця, Селець, Підбуж Дрогобицького району, що лежать у межиріччі приток Дністра, Бистриці та Тисмениці. З ними пов'язані дитинство та юність поета. З Ясениці-Сільної походила його мати, тут він здобував початкову освіту. Бував Великий Каменярь і в Лішні, Унятичах, що на шляху з Нагуєвич до Дрогобича; через Опаку ходив він у мандрівку в Західну Бойківщину.

Згідно з етнографічними і мовнодіалектичними даними, саме тут проходить межа бойківської етнографічної групи. Одні дослідники проводять її по лінії сіл Підбуж — Опака — Орів, інші — дещо на схід, до Ступниці та Доброгостова. Так чи інакше, а с. Нагуєвичі знаходиться в зоні бойківського пограниччя. У матеріальній і духовній культурі та говірках раніше тут переважали елементи, характерні для Бойківщини, що відображено і в творах І.Франка. Однак згодом деякі з них зникли або зазнали значної еволюції. Великий вплив на ці процеси мали міста Дрогобич, Борислав, Трускавець. Особливо це помітно в народній архітектурі. Якщо в селі Опаки, що розташоване в долині річки Бистриці, ще можна зустріти давні житлові і господарські будівлі, характер забудови садиб, то на схід відчутно зникають традиційні високі зруби зі стрімкими солом'яними дахами, пропорційним співвідношенням між деталями, змінюється конструкція основних господарських споруд.

Наприкінці ХІХ ст. на досліджуваній території панівним типом житла була будівля, в якій під одним дахом з хатою,

сіньми знаходилася й стайня. Ця форма була поширена на всьому північно-західному Прикарпатті. Хати будували зі смерекових півкругляків. На кутах вінці в'язали в «простий замок». Між вінцями, які обмазували в охристий колір, щілини закладали вальками з глини, змішаної з житньою соломою. Така обробка стін побутувала також у західній частині Бойківщини. Крім практичного значення, все це надавало будівлям ошатного вигляду. Зсередини стіни білилися. Якщо стелі робили із товстих плениць («повалів»), то в сіннях вони були відсутні.

Для прикладу візьмемо житло 1905 р. в селі Нагуєвичі, де мешкає І.Ю.Гром. Воно складається з хати, комори, сіней з двома наскрізними дверима та стайні. Вхід в оселю з сіней та з вулиці.

У стайні з одного боку знаходяться жолоб і драбина для сіна, а з іншого пролягає відгороджена дошками кліть для телят; над нею прилаштовано «потак» (великий ящик з жердками — «сідалами») для курей та куча для свині. Крім того, стайня має підлогу зі спеціальним жолобком для стікання гноївки.

Зовнішні стіни хати, зокрема вінці, підмальовані охристою глиною, а шви — білою. У селах Лішня, Унятичі, Уріж, Ступниця є й білені стіни. Чи давнє це явище? Поки що встановити не вдалося, але можна припускати, що в другій половині ХІХ ст., зі зменшенням кількості лісоматеріалів, виникла потреба замазувати глиною різний за товщиною і рівністю зруб. Відтак в оповіданні «Неначе сон» І.Франко дає опис новенької хати з білими стінами та ясними вікнами, збудованої на дві половини, під насупленою стріхою.

У заможних селян стайні будували окремо від осідла. Як правило, житло складалося з двох хат, розділених сіньми. Будівлі переважно широкі, і з обох боків при хатах добудовували ще комору чи ванькир. У с. Сілець збереглася такого типу хата сторічної давності. Збудована вона з добірних смерекових півкругляків. Зовні всі стіни, крім тильної, побілені. У фасадній стіні по обидва боки від сіней по двоє шестишибкових вікон, які зберегли первісні розміри. Вікна хати, що праворуч від сіней, мають одностулкові віконниці. Дах чоти-

рисхий, вкритий бляхою (первісно — соломою). Стелі в житлових приміщеннях лежать на повздовжньому «гратарі» (сволоці). У сінях на всю ширину — пірамідальний, плетенний з лози і обмащений глиною комин. З обох кімнат до нього підходять лежачі «капи» (димоходи).

Будинок досить великий: ширина — 7, довжина — 11 м. У плані складається з двох хат, розділених сіньюми. До лівої хати, що править за житлове приміщення і має піч, по ширині будівлі прилягає комора з входом із сіней. До правої, так званої «другої хати», по ширині прилягає ванькир з виходом із хати. Обидва приміщення обігріваються піччю з хайлом, яке знаходиться у ванькирі. Хати з подібним плануванням побутували в заможних селян по всьому Прикарпаттю, між Стриєм і Дністром.

Хата описана в с. Сілець, дуже подібна до бойківського будинку Івана Франка в Нагуевичах. Хата батьків Франка реконструйована в 1981 р. (згідно з описом письменника) і також складається з двох житлових частин, розділених сіньюми. Ліва кімната («горішня») велика й займає по ширині всю частину хати. До правої кімнати («темної хати», «долішньої») по ширині з тильного боку прилягає комора.

Крім будівель, описаних у с. Уріж, нам вдалося натрапити на давні житла біднішого населення. За планом — це хата і сіни. Комора, як правило, прилягала до тильної стіни житлового приміщення з вхідними дверима із сіней.

В інтер'єрі прикарпатських хат у минулому важливе місце займала піч. Іван Франко у вірші «На Підгір'ю села невеселі...» писав:

*В хаті піч трохи не в півкімнати
З запічком і припічком із глини,
Вічно тепла — то жолудок хати,
Величезний, як живіт дитини.*

У хатніх інтер'єрах були ікони, іноді іконостаси. Найбільші образи вивішували в ряд при стелі на всю ширину хати, нижче розміщувалися ряди менших ікон. У миснику і на полиці, що над вхідними дверима, тримали декоративні тарілки. Їх вивішували і вздовж фасадної стіни над вікнами. Все це прикрашало житло, робило його затишним.

У давнину помешкання освітлювали лучинами. Для цього відводилося місце на припічку під комином. Були й переносні «стояки» (невисокі колоди) з кам'яною підкладкою, на яких приправляли скіпки.

Давні господарські будівлі в згадуваних селах, на жаль, не збереглися. Споруди у с. Ясениця-Сільна, збудовані на початку ХХ ст., мають каркасну конструкцію з високими стінами. Стіни в stodолі обшиті вертикально дошками, у стайні — до стелі і побілені. Дах двосхилий.

У Ясениці-Сільній збереглася комора (шпихлір), збудована в середині другої половини ХІХ ст. Належала вона родичам вітчима Івана Франка. Це зрубна будівля з півкругляків, дах чотирисхилий, вкритий бляхою. У причілковому фасаді дах дещо насунутий допереду й утворює піддашшя над вхідними дверима. Згідно зі свідченнями старожилів, подібної форми шпихліри будували повсюдно.

Збереглася у селі також кузня ХХ ст. Вона каркасної конструкції. Між стовпами — бруси. У причілковому фасаді є широке піддашшя, яке підтримується чотирма стовпами. Саме таку кузню згадує Іван Франко у повісті «Основи суспільності»: «невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робочий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанням коней, стуком молотів та різким металічним дзенькотом ковадла».

Часи не змінили конструкцій і вигляд оборогів, у яких зберігають сіно. Складаються вони з чотирьох закопаних у землю стовпів, а на них — рухомий легкий дашок з солами.

ДАВНЯ СЕЛЯНСЬКА САДИБА НА ЗАКАРПАТСЬКІЙ БОЙКІВЩИНІ

До Закарпатської Бойківщини етнографи відносять північну і північно-східну частини Закарпатської обл. до Полонинського хребта. Адміністративно сюди належать північні частини Міжгірського і Великоберезнянського районів та весь Воловецький.

На характер садиби, її забудову тут, як, зрештою, і всюди, впливають природні умови, заняття населення, орієнтація щодо сонця, народні традиції та інші фактори.

Селянська садиба в минулому була самостійною господарською одиницею, в якій вироблялось усе необхідне для життя. Тому, окрім хати, в садибі були функціонально взаємопов'язані будівлі для утримання худоби, зберігання кормів, сільськогосподарських і транспортних засобів.

На Закарпатській Бойківщині в кінці ХІХ—на початку ХХ ст. найбільшого поширення набули відкриті селянські двори з вільним розміщенням у них незв'язаних між собою (або частково зв'язаних) будівель. При такій системі забудови садиб житлові споруди ставили фасадом до дороги, стайню — причілковою стіною вздовж двору. При вузьких садибних ділянках хату і господарські будівлі споруджували причілковою стіною до дороги. У північній частині Великоберезнянського району побутували однорядні двори (довгі хати), в яких усі будівлі зблоковувалися в одну споруду.

У бойківській садибі на Закарпатті (крім Великоберезнянського району) було небагато господарських споруд, які, як правило, ставились щільно одна біля одної. Основною господарською будівлею була стайня, зблокована з боїщем. Біля неї часто окремо ставили кучу для свиней. Заможні селяни будували і шопи (количні) для возів, сільськогосподарського інвентаря, ями (руни) для картоплі; копали криниці.

У Міжгірському і Воловецькому районах стайні зводились з добротного матеріалу, найчастіше з кругляків (рідше брусів) смереки. Вкривали їх соломною. Дахи (переважно) робили високі, що було виправдано в умовах сильних опадів. У Пилипці, що на Міжгірщині, дахи іноді в три-чотири рази перевищували видиму частину зрубу.

Збережені до сьогодні стайні у згаданому Пилипці, а також у Синевирі, Синевирській Полянці можна віднести до класичних зразків народної архітектури. Вони зручні у користуванні. Стайні найчастіше складаються з власне стайні і боїща, які розміщуються по довжині будівлі. У давніших з них уздовж тильної стіни ще добудовували «пелевні» (половники) для зберігання половини. Ворота боїща були, як правило, у довшій стіні будівлі, а в стайні — у причілковій. Завдя-

Стодола 1903 р. в с. Вовче Турківського району Львівської обл.

ки цьому забезпечувалась чистота подвір'я. Наявністю двох дверей (до боїща і на вулицю) стайні Закарпатської Бойківщини відрізняються від аналогічних будівель, що побутували на Галицькій Бойківщині, де були тільки одні двері — у довшій фасадній стіні.

У стайні до бокової стіни прикріплювалась драбина на горище. Худоба стояла на прив'язі. Для телят, кіз, іноді свиней тут відгороджували окремі клітки-кучі. Настил у стайні був дощатим, із спеціальним жолобком по центру вздовж усього приміщення.

Бойківська стайня є здоровим і зручним комплексом для утримання худоби, зберігання кормів. У її конструкції закладена велика мудрість народного досвіду, культура ведення господарства. Традиційні бойківські стайні в блоці з боїщами варто використати при розробці сучасних проектів використання приміщень для сімейних ферм.

СТАРОДАВНІ ГОСПОДАРСЬКО-ТЕХНІЧНІ СПОРУДИ В КАРПАТАХ

Серед пам'яток народного будівництва, які збереглися в Українських Карпатах, виділяються господарсько-технічні споруди: водяні млини, кузні, фолюшні (сукновальні), вітражи.

Батьківщиною водяного млина вважається стародавній Рим. Принцип роботи цього механізму дуже простий. З одного кінця довгої осі закріплювався камінь, з другого — припасовувалися сторчові лопаті. Коли таке колесо встромляли у річку, воно починало обертатись, повертаючи водночас і камінь. Під нього знизу клали другий камінь, що залишався нерухомим. Між них сипали зерно, яке і розтиралось на борошно.

Згодом цей вид млина, дещо удосконалений, був занесений в Європу, а потім і до нас, в Україну. Відомий тут він уже з XI ст., а найбільшого поширення набув в Україні, зокрема в Карпатах, у XVIII ст.

На Бойківщині млини розміщувалися у двозрубних спорудах, критих соломною або гонтою, на Гуцульщині — гонтою або драницею. В одному приміщенні (зрубі), як правило, був розташований механізм, а в другому — піч, лави. Тут відпочивали мірошник і приїжджі.

У Карпатах млини часто містилися під одним дахом з житлом. Ще й тепер на заході Бойківщини і Гуцульщини зустрічаються будівлі з планом: хата — сніи — млин.

На водяному колесі працювали також сукновальні (фолюшні). Механізми їх містилися в однозрубних невисоких, критих драницею дерев'яних будівлях з двома вікнами. Сукно збивалось у ступі або кориті клепаками із спеціальними східцями, що пхають сукно і водночас його перевертають.

Довгий ворс на сукні для ліжників одержували шляхом вичісування його водою. Сукно клали в сітчасту лійку (вавило), в яку з висоти падала вода. У вирі тканина оброблялась. Такі вавила є всюди біля фолюшень.

Крім млинів та фолюшень, на водяному колесі працюють тартаки (пилорами). В деяких районах Бойківщини ще й нині їх використовують для різання дерева.

На Бойківщині в кінці минулого століття було широко розвинене виробництво олії. Олійні влаштували і в сінях хат, і в окремих спорудах, двозрубних (власне олійні і комори) приміщеннях.

Олійні складаються з двох стовпів. Верхні кінці їх сполучені поперечним брусом. Поперечний брус у нижній частині називається «колодою». У колоді є отвір, у який кладуть розмелене насіння льону, загорнене в полотно. Зверху накривають кружком, який притискають брусом-яглицею. В отвори по обидва боки яглиці входять клини, які вбиваються спеціальними пристроями у формі молота, притискаючи яглицю до кружка.

На Бойківщині і Гуцульщині добре володіють різноманітною обробкою металу. Ковальство тут ніколи не згасало. Кузні були скрізь. Містилися вони в однозрубних клітках, критих гонтою. Перед входом, як правило, було піддашся для підковування коней, там же стояли вози. Бойківську кузню кінця ХІХ ст. описав Іван Франко («У кузні»).

Хоча всі ці господарсько-технічні споруди виникали на різних етапах економічного розвитку, архітектура їх майже не мінялася.

У наш вік електрифікації давно вже відпала потреба використовувати такі малопродуктивні механізми, як водяне колесо, ковальський молот, стискування за допомогою клинів. Тепер ці господарсько-технічні споруди необхідно зберігати як пам'ятки історії розвитку техніки.

У Львівському музеї просто неба вже з'явився ряд таких експонатів — фолюшня з вавилом із с. Пилипець Міжгірського району Закарпатської обл., олійня — із с. Головецьке Сколівського району Львівської обл., водяний млин — із того ж району, тартак — із села Великолісся Старосамбірського району Львівської обл. Придбано також кілька вітряків.

Усі ці пам'ятки, віхи технічного прогресу нашого народу, мають велику наукову та мистецьку цінність і будуть надійно збережені для майбутніх поколінь у музейній експозиції.

V. «...НЕМА Й НЕМА КРАЩОГО СВІТА ПОНАД ГУЦУЛЬСЬКІ ГОРИ...»

Юрій Федькович

ГУЦУЛЬЩИНА — КРАЙ МИСТЕЦТВА

«Благословенний закуток нашого краю...» — так назвав Гуцульщину Іван Франко. І справді — це одна з найцікавіших етнографічних областей Українських Карпат. У побуті місцевих жителів — гуцулів багато оригінальних рис, а вироби їхніх народних майстрів славляться далеко за межами нашої держави.

Спосіб ведення господарства на Гуцульщині визначили природні умови — багатство лісів і гірських лук, полонин. Отже, основним заняттям населення було скотарство. А ще — лісові промисли. Крутими схилами з великої висоти спускали гуцули колоди до рік, по яких, сміливо маневруючи серед порогів, сплавливали матеріал до низів.

Гуцули — неперевершені майстри різьблення, випалювання та інкрустації по дереву. Широко відомі їх гончарні вироби (кахлі, посуд), зразки художнього ткацтва, килимарства, мідного і срібного литва. Вироби гуцульського народного мистецтва відзначаються високою художньою майстерністю, багатством оригінальних форм, декоративною різноманітністю.

Гуцульські села мають досить своєрідний вигляд: хати розкидані по схилах, іноді далеко одна від одної, тільки гірські плаї, наче артерії, об'єднують хутірки в одне село. А «центр» села — це школа, крамниця та кілька будинків.

Народне будівництво гуцулів, як і їхніх сусідів-бойків, позначене простотою, яка проступає в усьому: у формі брили будівлі, симетрії її членування, у використанні будівельного матеріалу. Простотою відзначається декорування основної маси будівлі. Це, в першу чергу, ритм горизонтально

Присілок Підсиниці (сит Верховина) Івано-Франківської обл.

Хата кінця XVIII ст. з с. Замагорів Верховинського району Івано-Франківської обл. Експонується з 70-х років у Музеї народної архітектури та побуту у Львові.

покладених вінців зрубу та способи в'язання між собою протесів на кутах, які створюють різні по довжині виступаючі поза рівень стін випуски. Різні вінці зрубу творять без жодної обробки чудову фактуру стін, яка ніби демонструє глядачеві свою вагомість, взаємну пов'язаність і міцність.

Кожен будинок на Гуцульщині розташовують вільно, бо місця досить. Хати ставлять на схилах так, щоб можна було далеко бачити, не перешкоджаючи іншим. Будинки, складені цілком з дерева, не фарбуються, тому створюється враження, що вони тут самі по собі. Це враження підсилюється і дахами, які повторюють м'які обриси гір.

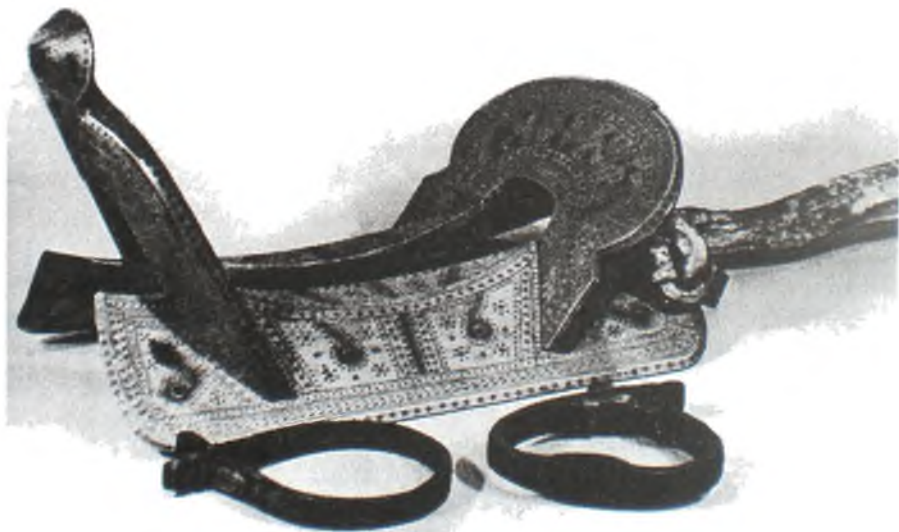
Між бойківськими і гуцульськими хатами є істотна різниця, і полягає вона не тільки в особливостях планів і будівельних матеріалів, а й у пропорціях та естетичних співвідношеннях окремих частин споруд. Стрімкий дах бойківської хати в художньому вираженні відрізняється від спокійного, порівняно невисокого даху гуцульської. Масив пластичніший.

Пасківник. С. Бабин
Косівського району
Івано-Франківської обл.

Архітектурні форми більш легкі і м'які, ніж у гуцульських, де вони дещо різкіші, графічно чіткіше окреслені.

Для будівництва хати гуцули дуже старанно добирають дерево, бо, як і на Бойківщині, тут зруб відкритий. Він захоплює своєю первозданністю, природною красою, простим ритмом вінців. Безперечно, підготовка їх вимагає терпіння і майстерності. Добрими вважались рівні, однакової товщини, розірвані навпіл кругляки смереки, які гладко обстругувались. Розповідають, що відомий гуцульський різьбяр

Тарниця (сідло). С. Криворівня
Верховинського району
Івано-Франківської обл.

Семен Корпанюк цілими днями ходив по Яворові, вишукуючи найрівніші смереки, щоб хата була гарною. Завжди опуклі боки протесів ставили назовні, а плоскі досередини. Якщо протеси добре з'єднані, то всередині стіни гладенькі й рівні, ніби зроблені з одної дошки. Однак зберігається мозаїка дерев'яних кілець, і в цих заплутаних рисунках та лініях, що вказують на вік дерева, кожен вкладений у стіни стовбур і далі зберігає індивідуальність.

До хати спереду найчастіше добудовували галерею, яку замикав дощатий паркан з різьбленою хврткою. Часто він має декоративну обробку — наскрізні прорізи. Піддашся над галереєю спираються на квадратні стовпчики, оздоблені різьбою. Якщо стовпи галереї розміщувались далеко один від одного, робили підкоси з декоративною різьбою, які упиралися в прогін. На Рахівщині піддашся на галереях оздоблювали щитами решіток з рейок. Скидаються гуцульські будинки з галереями на палубу старовинного корабля.

Хати перекривали чотирисклими дахами (під драницями) з досить стрімким ухилом, більш м'яким над притулами, які, мабуть, утворилися завдяки продовженню даху на огорожу. У причілках дах «ламається», утворюючи трикутний фронтон з вікном для виходу диму. У деяких хатах дах так низько спадає на плечі притулу, що майже торкається землі, залишаючи відкритими тільки фасад з маленькими вікнами і дверима. Завдяки цьому створюється враження, що будівля виросла із землі, стала елементом ландшафту.

Основною системою планування гуцульської хати слід вважати розміщення по одній лінії житла, сіней, комори і їх опасання з двох-трьох сторін притулами. З цієї системи виростали всі інші типи, в тому числі і класичний, в якому вже дві житлові кімнати, розділені сіньми (хоромами).

Цікавими витворами гуцульських будівничих є гражди («хати з брамами», «хата з граждами»). В них хата, господарські будівлі та високі загорожі творять замкнутий двір, в якому різні споруди (високі і низькі, широкі і вузькі) нагадують фортецю.

Отже, гражди — це дійсно романтичні, життєво раціональні твори народних зодчих.

Замкнутий двір («гражда») з смт Верховина Івано-Франківської обл. Експонується в Музеї народної архітектури та побуту України (Київ).

Можливо, особливості житла-гражди, захищеного з трьох сторін притулами, не ставили перед майстрами завдань зовнішнього оформлення будинку. Тому найбільше уваги гуцул приділяв художньому оздобленню інтер'єру. Повздовжній і поперечні сволоки, стеля, підлога, миті стіни з вікнами і дверима створюють тут цільну пластичну композицію, яка доповнюється ще багатою декоративною різьбою. А природний колорит дерева в інтер'єрі є добрим фоном для барвистого одягу і тканин. Певну роль відіграють також типові для кожної хати піч, ліжко, мисник, лави і стіл.

Піч у хаті була важливим предметом інтер'єру. Саме тому її оздобленню завжди приділяли багато уваги. Піч з комином та опічками всюди на Гуцульщині старались обладнати керамічними кахлями, які прикрашені малюнками, що засвідчують спостережливість народних майстрів і чисто український гумор. Іван Франко вказував, що малюнки на кахлях нагадують ті, які були на таких виробках ще в XV–XVI ст. і

друкувались свого часу на сторінках «Киевской старины». Відомо, що місцева кераміка — це переважно вироби, які оздоблювались технікою гравірування по сирому побіленому черепку і розписані червоним ангобом та глазурями — жовтою та зеленою. Кахляні багатоколоритні печі робили житло привабливим, святковим. Марко Черемшина в новелі «Карби» зауважив: «...роздивлювався по хаті і бачив образи, стіл, грядки й полиці тоті самі, що в деді. Лиш комин був інший: кафльований, мальований... Показував пальцями мальованих стрільців на комині...»

Неповторний декор у хаті створювали ліжка або піл, накриті барвистим ліжником чи веретою, в головах — «джерба» (згорнений ліжник або верета). Над ліжком різьблена «зубчиками» та «ружжами» жердка для одягу та ліжників. Між ліжком і пічкою підвіщували колиску, яку також оздоблювали різьбою.

Попідвіконню та «образною» стіною — масивні лави. На них спить молодь, а в зимові дні працюють гуцули. У покуті стіл-скриня або стіл на перехресних ногах, майстерно різьблений, накритий білим обрусом. Над столом — «образник» (ряди ікон), весь «учічканий», тобто прибраний свяченим зіллям, писанками й «голубцями» (голубами), в яких тулуб — з випорожнених писанок, голова — з воску, а крила і хвіст — із паперу. Над іконами вішали «діди» — качани кукурудзи, калачі з сиру, котрі вживають при весільних обрядах або приносять з полонини.

При стіні, з правої сторони дверей, полиці, які продовжуються над дверима. Вони оздоблені зверху зигзагами, а в проміжках між полицями — розетками. Цікаві фігурні вирізи для декоративних тарілок, які ставлять завжди на полицях над дверима — «намиснику». На нижчих полицях тримають миски, дзбанки, пляшки, склянки, тобто посуд, яким постійно користуються. Нижня частина полиць закінчується шафкою, яка дещо виступає своєю шириною.

На вільних місцях на стінах висять порохівниці, кріс, пістолі, топірці, стремена, тобівки, дзьобні. Для виготовлення цих виробів гуцули використовували м'які і легкоплавні метали, зокрема мідь, різні сплави, наприклад, латунь («мосяж»). Серед цих речей зброя була, мабуть, най-

старішим виробом гуцульського металевого промислу і свідчить про велике відчуття краси, властиве народним умільцям.

Багато уваги в гуцульській хаті приділяється оздобленню поперечного сволока («образника»), того, що найближче до покуття. Якщо на Прикарпатті, Поділлі на сволоках більше уваги приділяється текстові напису, який тут займає найчастіше весь повздовжній або поперечний сволоки, то на Гуцульщині написи завжди скромні. Це — дата побудови хати, іноді прізвище майстра. Найбільше місця на сволоку займає декоративна різьба, переважно тригранно-виїмчаста. Розміщують її найчастіше на бічній або нижній частині сволока і займає вона до 70–80 см. Народні майстри добре розуміли художньо-пластичні можливості дерева і завжди підбирали ті орнаментальні мотиви, які їм найкраще вдавалися на даному матеріалі. Це, в першу чергу, розети. Декоративна насиченість, сила і соковитість, своєрідна пластика, що вносились майстрами в їх трактовку, зберігали її протягом сторіч. Були серед орнаментальних мотивів на сволоках і елементи різноманітного характеру, що не повторювалися. Це хрести, трикутники, півкола, зображення храмів, свічників («трійць»). Завдяки цьому гуцульські сволоки набували рис оригінальності.

До шедеврів різьбярства слід віднести сволок 1836 р. з с. Білоберізка, який зберігається в Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини (спробу проаналізувати його символи зробив автор у статті «Батьківська хата». Жовтень. 1984. № 11). В оздобленні його, крім згаданих розет і хрестів, можна побачити зображення храму, бика, голубів, дерево життя, жіночі постаті. Цю багату декорацію сволока можна порівняти з книгою, яка висвітлює давні уявлення людей про будову світу, їх духовне життя.

Окремої розмови заслуговують сволоки, вирізьблені відомими народними майстрами Шкрібляком і Корпанюком. Їхні вироби ще зрідка зустрічаються на Гуцульщині й є зразками творів великого мистецтва.

Загалом можна стверджувати, що гуцульські сволоки завдяки своїй вишуканій художній різьбі декорують просту селянську хату і значно збагачують інтер'єр.

Менше уваги приділяють на Гуцульщині оздобленню одвірків. Тільки зрідка зустрічається різьба у їх верхній частині всередині хат. Тут, крім хреста, відомих розет, можна побачити рослинні орнаменти у вигляді гілок якогось листяного дерева. Наприклад, у хаті XVIII ст., що в с. Верхній Ясенів Верховинського району на Івано-Франківщині.

МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З ГУЦУЛЬЩИНОЮ

Створення музею просто неба у Львові вимагало негайного придбання архітектурних пам'яток, встановлення їх, щоб держава виділила кошти на його розбудову, утримання штатів наукових працівників. Тому дирекція Музею етнографії та художнього промислу пізньої осені 1969 р. відрядила мене на Гуцульщину. Я мав завдання: підшукати і закупити двір, відому гражду.

Володіючи інформацією про пам'ятки народної архітектури у Криворівні і присілках, я розпочав свої пошуки саме звідси. Відразу з автобуса, після відвідування музею Івана Франка, оглянув відомий тут гуцульський двір (гражду), в якій свого часу бували І. Франко, М. Коцюбинський. До речі, недавно цю забудову повністю відреставровано і планується її відкрити для відвідувачів.

Гражда належала місцевому ковалю Палію Харукові та його дружині Парасці, а після смерті батьків тут жили їхні діти — дочка Ганна і син Іван. Останній розповів, що пам'ятає, коли в них бував Іван Франко: «То він, казали, багато працював і дуже уболівав за Україну і народ, що йому так ся стало. А все ся розпитував, як ся називали полонини і гори довкола Криворівні, слухав пісні та коломийки».

Гражді Харуків, згідно з твердженнями дітей, близько 150 років. Гражда — це своєрідний тип замкнутого двору із житлової і господарських споруд, дерев'яної огорожі з дашком, що групується навколо подвір'я. По суті, це справжня невелика фортеця, проникнути в яку можна лише через ворота і хвіртку. Виникли гражди, мабуть, через потребу захисту від лихих людей і диких звірів, сильних вітрів і снігів. Гражда Палія і його жінки Параски відноситься до

одного з найдавніших типів гуцульських замкнених дворів. У плані — це прямокутник, утворений житловою будівлею з притулами, кліткою та огорожею з дашком. Основна роль у композиції забудови відведена житловому будинку, в якому приміщення розташовані в такому порядку: хата — сіни — хата. З трьох сторін споруду оперезують «притули», утворені продовженням покриття на огорожу, де дах ніби оповиває будівлю, опускаючись майже до самої землі. У лівій притулі — комора для одягу і домашніх речей, а в правій була влаштована дров'ятня. Хліви для овець влаштовувались у притулі, що прилягала до тильної стіни хати.

Дальші пошуки пам'яток будівництва я продовжив у супроводі Івана Симчича, завідувача Музею Івана Франка у с. Криворівня (тепер зав. відділу мистецтва Львівської облдержадміністрації), який охоче взявся допомогти.

І от ми вирушили у мандрівку по околицях Криворівні. Спочатку — в присілок Багни, до гори Кичери. Тут оглянули гражду середини ХІХ ст. Параски Галамасюк. Особливістю цієї гражди є те, що в ній основні споруди — хата і кліть з піддашсям, в яких влаштований основний вхід у двір — хвіртка, створюють «Г»-подібну забудову. Вздовж головного фасаду під дахом огорожі зроблено навіс для різного знаряддя праці і дров. З протилежного від хвіртки боку двір закривається високою огорожею з дахом і воротами.

Гражда П.Галамасюк примітна ще й тим, що вхід до хоромів (сіней) тут забезпечується через ганок («черсак»), утворений продовженням даху хати. Подібні ганки були поширені в граждах, які будувались високо в горах, найчастіше на гребенях хребтів або підніжжях вершин.

Такий характер забудови гуцульських дворів має масове поширення.

У 1970 р. гражду П.Галамасюк перевезено до Музею народної архітектури та побуту у Львові, де в 1971 р. її відтворено і відкрито для відвідувачів.

Історія набуття музеєм цієї пам'ятки виявилась непростю і сьогодні хочеться про неї згадати.

У січні 1970 р. гражду вдалося купити у П.Галамасюк. Але що казати, не маючи досвіду, ми не обдумали можли-

востей перевезення її з гір до потічка, вздовж якого проходить дорога.

Місцевий голова колгоспу пообіцяв прокласти за допомогою бульдозера спеціальну дорогу на гряді з горою Киче-рою. Але це була тільки обіцянка. Довелося використовувати підпільно бульдозер дорожніх будівельників. Розібраний матеріал гражди перевозився на санях по гребенях двох гряд і складався біля потічка в сусідньому селі Бережниця. Після кожного рейсу будівельники, які вели демонтаж, виготовляли нові сани, бо за трикілометрову дорогу вони стиралися.

Отже, гражда з присілка Багни, що розташувалась на другій гряді від центру села, важко дісталась музеєві.

А глибокої осені 1969 р. ми запримітили гражду М.Кі-кінчука у селищі Верховина, пізніше вона була перевезе-на до Республіканського музею просто неба в Києві. Ця гражда відрізняється від споруд П.Галамасюк більшими роз-мірами.

У селі Криворівня (прис. Чорний Потік) ми детально до-сліджували двір В.Юрука, у житловому приміщенні якого зберігся в незмінному вигляді інтер'єр: піч, полиці, жердки.

Гражда 1930-х років І.Марічайки в с. Ільці від попередніх відрізняється тим, що має добре збережений двір уздовж фасадної стіни. Він, крім хати, з двох боків оточений дровіт-нею і майстернею. У двір з вулиці можна ввійти через хвірт-ку, що влаштована в огорожі з навісами, яка закриває його з фасаду. Ця забудова, згідно з оповіддю власників, плану-валася з двома дворами: так званим чистим, що перед ха-тою, і господарським, який прилягає до тильної стіни хати. До хати тут добудовано «Г»-подібну стайню.

Такою була наша перша експедиція на Гуцульщину в 1969 р.

З ВЕРХА НА ВЕРХ. СЛІДАМИ ЕКСПЕДИЦІЙ

У 1986–1988 рр. наукові експедиції Музею народної архі-тектури та побуту у Львові виявили на Гуцульщині багато цікавих зразків народного будівництва і побуту минулого. Сім із них заслуговують особливої уваги. Ці пам'ятки знахо-

дяться в різних місцевостях так званої глибокої Гуцульщини, як звичайно, далеко від доріг. Збереглися вони тільки тому, що в них живуть старші одинокі люди. Сьогодні нас турбує доля цих пам'яток — адже вони можуть зникнути. Музеї просто неба, які є у Львові, Києві і створюються у Крилосі на Івано-Франківщині, у даний час не можуть цих будівель закупити, бо теперішні власники хочуть у них доживати свого віку. В музеї перевезуть інші, можливо, й менш вартісні пам'ятки. Тому слід хоча б в описах, фотографіях і обмірних кресленнях зберегти для нащадків цінні творіння народу.

Деякі з досліджених пам'яток овіяні легендами про Довбуша, його побратимів, різними переказами про походження родоходів тощо. До речі, живуть у них цікаві люди, які знають свій край.

Народну архітектуру і побут другої половини ХІХ ст. представляє садиба Д. Якібчука з присілка Хом'якуватий с. Черемошна Верховинського району Івано-Франківської обл. Вона стоїть далеко в горах. Усе тут збереглося, як було сто років тому. На садибі є хата, стайня, хатчина, пивниця. Хата має традиційне для Гуцульщини планування: дві житлові кімнати, розділені хоромами (сіньми) та коморою, яка прилягає з правого боку. Вхід до комори і хоромів із зрубного ганку, перекритого продовженням даху хати. Тут його називають «черском». Він захищає вхід до цих приміщень від снігу і вітрів. Гуцули твердять, що черсаки давніше були у всіх хатах, збудованих високо в горах. Є черсак і у гражді з с. Криворівня, яка експонується в Музеї народної архітектури та побуту у Львові. Галереї з'явилися у гуцульських будинках пізніше.

Цікавою і характерною для заможних господарів спорудою є хатчина. Це — видовжений, приземкуватий будиночок, в якому взимку утримували телят, а в печі варили корм для свиней. При хатчині — приміщення, у якому в холодну пору стояли вулики.

Недалеко від хатчини стайня — зрубна будівля з напівкругляка з дахом, вкритим драницями. Між хатою і стайнею невеликий сад, переважно з дикими або напівдикими грушами, кількома яблунями, сливами.

До бідняцького належало господарство лісоруба в с. Голови Верховинського району В. Бойчука. Хата була збудована ще його прадідом 1884 р. Це маленький будиночок із хлівом при хаті, хоромами і коморою, що прилягає з тильного боку до житлової частини. У хаті зберігся первісний інтер'єр: типова гуцульська піч, стіл, широкі лави, великий піл, жердка з ліжниками, мисник.

В.Бойчук у молодості записував пісні. До цього його спонукав шкільний учитель, відомий на Гуцульщині фольклорист і етнограф Лука Гарматюк. На жаль, ці записи загинули у роки Другої світової війни. Все життя В. Бойчук працював на лісозаготівлі, а у вільний час виготовляв череси, оздоблюючи їх металом («бакуном»). Багато цікавого він знає про місцеве будівництво, бо доводилось працювати з справжніми теслями.

Місце для хати вибирали біля джерел; добрим вважалося те, де водилися чорні мурашки або лягала маржина. Найчастіше для зведення хати наймали майстрів, а на в'язання «вуглів» у підвалинах скликали «толоку». В замки підвалин клали золоті монети, щоб було багатство. Після того, як зв'язували підвалини, ставили хрест і гільце. Господарі тоді мусили ставити могорич. Після завершення будівництва хати майстрові дарували калач, сорочку і горілку. Всі теслярські роботи раніше робили тільки сокирою.

Село Верхній Ясенів, як і інші гуцульські села, розбіглося своїми присілками високо по схилах і вершинах гірських хребтів, а також на декілька кілометрів вгору по Білому Черемошу. Тут уздовж шляху можна побачити чудові сучасні будівлі, і лише зрідка — давніші. Після довгих розпитувань у місцевих старожилів нам показали в зарослях дерев садибу В.Максим'юка. Хаті, як він пізніше розповів, уже понад 150 років. Про це свідчить матеріал — кругляк смереки, оброблений сокирою. Планування хати класичне, як і в хаті Д.Якібчука. Уздовж фасадної стіни хата має галерею з дощатою огорожею, на якій при стіні прилаштовані лавиці, котрі тут називають «призьбою». До речі, ця назва лавиць і побілка стін у житловому приміщенні свідчать про те, що населення Гуцульщини походило з долів, де панівною була обробка стін глиною.

У садибі ще збереглися добротна комора з приміщенням для овець, дровітня, що влаштована у продовженні хатніх притул — хлівів, стайня зрубно-каркасної конструкції і «озниця» (сушарня). Остання являє собою велику яму, над якою зведено низенький зруб із двох вінців. На ньому покладено тонкі дерев'яні палки (ліски). На них насипали сливи. Над зрубом зведено піддашся. У заглибині проти ями розводили вогонь; дим і тепло від нього, проходячи через сливи, висушували їх.

У цьому ж селі, але далеко в горах, у присілку Лисничники, збереглася давня хата Федончаків, яка має традиційне планування. «Долішне» житлове приміщення було збудоване ще в кінці XVIII ст., «горішне» — добудоване в 1914 р. Крім того, гуцули розрізняють кімнати за їх розміщенням до сторін світу: «правачка», «лівачка».

Стіни хати складені з масивних протесів. Комора і горішня кімната припідняті над землею на 1,5 м. Це підкреслюється галереєю, яка при цій хаті висить над землею і від хоромів переходить у призьбу, що прилягає до долішньої кімнати.

В останній кімнаті — тогочасний інтер'єр. Особливого колориту йому надають жовто-коричневі стіни. Конструкції — сволок, сволочки і гряди — утворюють своєрідний ритм чергування перекриттів; вікна маленькі, спарені, двері з широкими одвірками, підлога з масивних плениць. У долішньому приміщенні на одвірку збереглася декоративна призьба у вигляді розети з двох гілок із чіткими листками. У цьому приміщенні, згідно з оповіддю власниці хати і старожилів, бували опришки.

З перебуванням опришків пов'язана легенда про хату В.Телюжака в Яворові Косівського району. Був у опришків звичай залишати після гостювання сліди у вигляді зарубок на сволоку чи одвірках. Такі сліди є у хаті: шість зарубок бартками на сволоці і чотири на одвірку. Отже, першого разу тут було шестеро осіб, а другого — четверо.

Хата належить до класичного гуцульського типу. Витягнута прямокутна будівля розділена на три частини. В центрі — наскрізні хороми, які мають вхід з фасаду і тильного боку через притули. Із хоромів ліворуч і праворуч є двері в житлові кімнати.

У «лівачці», яка є давнішою, збереглася декоративна різьба на одвірку дверей (розети, хрест, дві кривульки у вигляді рогів) і декоративна різьба у вигляді хреста і розет на поперечному сволоку. «Правачка» має всередині вже обмазані і побілені стіни.

Ізолюваність садиб, специфіка ведення господарства, постійна загроза з боку хижих звірів змушували господарів обгороджувати своє житло. Так виник тип замкнутих дворів — гражда. Гуцули по-різному називають такі садиби: «хата з граждами», «хата з ограждами», «хата з брамами», «хата в брамах». За останні двадцять років гражди зникли. До сьогодні їх збереглося декілька. Декотрі з них уже частково перероблені, а в інших — частини забудови розібрані.

У присілку Буковець (с. Яворів) Косівського району нам показали гражду В. Гондурака. Збудована вона 1883 р., що зафіксовано на сволоку в «долішній» кімнаті. Господар обійстя розповів, що спорудив хату ще батько, запросивши знайомих майстрів Михайла Костюка і Дмитра Гондурака з Яворова.

Гражда складається з хати, в якій є два розділені хоромами житлові приміщення, комора, велика стайня. Двір між цими будинками з лівого боку закривається дровитнею, а з правого — ще однією коморою-кліттю і хатчиною, в якій готували корм свиням.

Усі будинки зведено з добротного матеріалу. Ліва, долішня, хата зберегла свій первісний вигляд. Тут є і давні предмети побуту: лави, стіл, скриня, мисник, піч з широким запічком. А багата декоративна різьба на поперечному сволоку разом із керамікою, барвистими тканинами збагачує інтер'єр.

Горішня хата ще до війни всередині була обмащена і побілена, сволоки викинуті. Це зробив господар під враженням від тривалого перебування на «долах» — Поділлі. Побілка хат там його так захопила, що вирішив побілити одне приміщення.

У заможних гуцулів було дві комори: в одній, що при хаті, тримали на жердках і в скринях одяг, на полицях — взуття, сувої сукна, тканини, різноманітний посуд; в другій (називали її «кліттю») — запаси продуктів. Тому в останній багато бербениць, дійниць, фасок, корит, мисничок.

Оригінальна за плануванням і пропорціями єдина збережена донині гражда в с. Тюдів Косівського району, збудована у другій половині XIX ст. Має видовжену форму (25 × 13 м). З лівого боку від входу дві хати і хатчина, розділені двома хоромами, та комора; з правого боку — три стайні та возівня. Звичайно, з тильного боку в хаті ще збереглися притули, які використовували під хліви для овець.

Усі стіни в житлових приміщеннях всередині обмащували глиною і білили, стелю із сволоками мили.

У гражді віддавна жили сім'ї плотогонів — поряд Черемощ. Тому двір в селі називали «обійстям плотогонів».

Якщо дві попередні гражди одночасно виконували функції «чистого» і господарського двора, то новіша садиба цього типу із Криворівні є справді «чистим» двором. Дата побудови — 1925 р. Захоплює вона вибагливим добором будівельних матеріалів, їх обробкою, високою майстерністю.

Житловий будинок у гражді зберіг давнє планування: комора — хата — хороми — хата. Оскільки хата має ширину більше 7 м, то в житлових приміщеннях по ширині виділено дві комори з окремими входами з хоромів. Весь будинок із трьох боків оточений притулами, які використовують по-різному: тримають тут реманент, дрова, а взимку ягнят, телят.

При хаті спереду є широка галерейка з дощатою огорожею і хвірткою. Зверху її прикриває продовження даху, який підтримують різьблені стовпи.

З правого боку навпроти притулу окремо збудована хатчина, дах якої з'єднується з хатнім, прикриваючи проїзд у двір з брами, що між хатою і хатчиною. Зрубно-каркасна огорожа, що оточує подвір'я гражди спереду, прикрита двосхилим дашком.

Безперечно, ця гражда є цінною пам'яткою новішої народної архітектури Гуцульщини. Будували хату майстри з Яворова. У гражді живуть молоді люди, які дбайливо її оберігають. Отже, деякий час цій пам'ятці нічого не загрожуватиме.

Усі описані пам'ятки належать до житлових архітектурних будівель Гуцульщини і характеризують давній народний побут. Тому їх варто було б зберегти у їх природному оточенні. Вони збагачують «живу» історію рідного краю.

КРИНИЦІ ГУЦУЛЬСЬКОГО КРАЮ

Важливе місце в архітектурі сьогоднішнього села на Гуцульщині займають малі форми: криниці, озниці (сушилка овочів), обороги, шпихліри, пивниці, ворота тощо. Вони з житловою будівлею і стайнею творять своєрідне обличчя садиби, характерне тільки для цього куточка України. Серед дрібних об'єктів виділяються криниці.

Найдавніше гуцули використовували для своїх потреб джерела (чуркала), до яких доправляли вижолоблену всередині деревину. Іноді в місцях виходу джерельних вод вкопували ями, стінки яких обкладали камінням.

На днищах долини, підніжжях гір, де таких джерел немає, копають криниці. Місцеві жителі, як відомо, відзначаються вродженням відчуттям краси. Свій побут вони прикрашають різьбою по дереву, керамікою, вишивкою, килимами. Поза увагою не залишаються і криниці. Архітектурні форми продиктовані властивостями будівельних матеріалів, стилем головних споруд у садибі, народними традиціями. В криницях чи не найвиразніше відбився вплив старої церковної архітектури.

При будівництві криниць майстри враховують рівень підземних вод, зручність їх експлуатації, беруть до уваги правила санітарної гігієни.

Підземні стінки колодязів викладають з плит чистого каменю або вставляють бетонні кільця. В давнину обкладали осмолем (осміл — це спорохнявілий всередині пень). Надземні стінки до висоти 0,8–1 м роблять зі смерекових плениць, які з'єднують на кутах у замки. У перерізі — це квадрат зі стороною 1,5 м. Часто замість зрубу тепер ставлять невисокі бетонні кільця або шести-восьмикутні призми з порожниною всередині. На двох стовпах на висоті 1,5–1,7 м встановлюють дерев'яний барабан. Він зручніший для користування, ніж, наприклад, широковідомий (від Японії до Португалії) журавель. Останній на Гуцульщині майже не прижився.

Над барабаном на продовженні стовпів зводять дво-чотирисхий або шести-восьмипірамідальний дашок, який покривають гонтом, дошками або бляхою. Дашки захищають

криниці від атмосферних опадів, пилюки. Формами дахів криниці дуже наближаються до поширених тут у минулому типів капличок.

У деяких селах Косівського і Верховинського районів криниці від даху до надземної будови наглухо закриваються дошками. Обшивають криниці також вузенькими дошками, прикріпленими вертикально на відстані 4 см (подібно до штахет). Зустрічаються криниці, в яких дошки на стінах прибиті під кутом або обшиті «дерев'яними сітками». Зовні такі колодязі виглядають приємніше, ніж ті, в яких стінки забиті дошками наглухо.

У багатьох селах, а саме: Шешорах, Пістині, Космачі, Соколівці, Городі, Криворівні, селищі Верховина — криниці мають перекриття з чотирма фронтончиками, утвореними двосхилими дашками, які сходяться в центрі, де ставлять маленьку вежу. На ній прикріплюють флюгер або вирізьблене зображення голуба. На площині фронтончиків вирізьблюють також оленів, голуба, вазон. Ці знаки мають символічне значення. Голуб, наприклад, — це символ кохання, вірності; олень — це символ благородства, доброти; вазон — це життя. Люди в давнину вірили, що зображуючи ці знаки, запобігають злу. Тепер вони сприймаються як декоративний мотив. Краї фронтончиків завершують контурною різьбою. В деяких селах їх розмальовують. У Криворівні, наприклад, фронтончики замальовують чорним і білим кольорами, як шахове поле. Нижня його частина прикрашена синіми кружечками. Стінки криниці — відкриті.

Походження форми даху з чотирма фронтончиками, на нашу думку, треба шукати в архітектурі п'ятибанної гуцульської церкви, яка в плані має форму хреста, з відповідним перекриттям у вигляді чотирьох дашків, які сходяться до центру. В центрі — добре розвинена баня.

Як і криниці з іншими дашками, вони мають зовсім відкрите або закрите з боків дошками, «дерев'яною сіткою» чи «штахеткою» водне дзеркало. Для набирання води роблять по одному з боків дверцята. Деколи витягають воду відром і виливають її у корито, прилаштоване біля дверей. Звідси вода по жолобу стікає у відро.

Рівень вод у гірських районах високий, тому криниці є майже у всіх садибах. Громадські напувальниці тут зустрічаються рідко.

Сучасні криниці на Гуцульщині, які так приваблюють своєю формою і художнім оформленням, є витвором народним, масовим. Тому ними повинні зацікавитись проєктувальники і будівельники сьогоднішніх сіл, зокрема низинних.

VI. У КРАЮ, ЩО ПОКУТТЯМ ЗВЕТЬСЯ

ПОДОРОЖ НА ПОКУТТЯ

Ця експедиція відбулася 1987 р. Мені вона найбільше запам'яталася, бо вдалося побувати в селах з особливо виразним обличчям традиційного будівництва, характерного для Покуття. Але спочатку кілька слів про визначення території цієї історико-етнографічної області.

Уперше Покуття згадується в листі молдавських бояр до польського короля від 1395 р. Цю назву вживає у своїй науковій праці польський історик XV ст. Ян Длугош. Петро Могила, описуючи в 1644 р. скит Манявський, зазначає, що він розташований на Покутті. Богдан Хмельницький у виступі на Чигиринській Раді старшин 1657 р. сказав: «Господь відає, чия та недоля, що не судилося мені скінчити цю війну так, як того бажав, тобто раз на віки вічні затвердити самостійність і вільність вашу, а по-друге, визволити Волинь, Покуття, Поділля і Полісся...» У «Щоденнику подорожі по Польщі в роках 1670–1672» Ульріха фон Вердума вперше схематично окреслено межі Покуття. Воно лежить, згідно з його свідченням, між Дністром і Угорськими горами.

Територіальні межі Покуття протягом віків визначалися по-різному. В XVII–XVIII ст. більшість дослідників «розміщували» його між Дністром, Черемошем і Карпатськими горами. З середини XIX ст., у зв'язку з докладнішим вивченням Гуцульщини, Покуттям називали лише рівнинну частину даної території. Тепер межі цієї етнографічної зони окреслюються чітко: до неї входять Тлумацький, Городенківський, Снятинський, Коломийський та північно-східні частини Надвірнянського і Косівського районів Івано-Франківської обл.

Хата в с. Чортовець Городенківського району Івано-Франківської обл.

Покутські села, що розташувалися досить щільно в долинах річок і потоків, мальовничі не тільки чепурними хатами, вкритими сірими солом'яними дахами, а й зеленню садів і городів, що їх оточують.

С. Великий Ключів Коломийського району. Звідси ми розпочали подорож. Дуже цікаве село, з багатою історією, яка сягає часів Галицько-Волинського князівства. Розташоване на р. Лючка, південніше Коломиї. Давніше тут будували лише з дерева. Хата складалася переважно з сіней і власне хати, згодом з сіней і великої й малої хат. З тильного боку чи причілку була комора або хлів для худоби. Цікаво, що за оповідями старожилів, стаєнь не було, лише взимку корови і вівці стояли під якоюсь покрівлею на чистому повітрі та йшли пити воду до потоку, де ґазда прорубував їм ополонку. Сільські двори завжди «городили» плотами, заможніші — клали паркани з добротних дубових дощок.

У селі багато садів. Хати тут стоять значно далі одна від одної, ніж в інших селах Покуття. Майже кожна садиба обсаджена живоплотом, який іноді досягає висоти до 2 м.

Хата поч. XX ст. в с. Мишин Коломийського району
Івано-Франківської обл.

У XIX ст. бідніші селяні споруджували хати з лози і глини. Це були так звані «городжені» будівлі, знані на території Подністров'я ще з часів трипілля (IV–III тис. до Христа).

У с. Тростянець Снятинського району хати також дерев'яні, але стіни обмащені глиною. Дахи солом'яні. У плані тут переважають будівлі: хатчина — сіни — хата. У сінях на сволоку — великий плетений з лози і обмащений глиною комин. Зі Тростянця через Джурин ми їхали в село Попельники.

У Попельниках, що розкинулись на лівому березі Черемошу, оглянули господарські будівлі в Танасії Шулепи. Колешня (шопа) тут має стіни, виплетені з лози, якої в долині Черемошу завжди було багато. Подібне плетіння стін бачимо в кошниці, яка використовувалась для зберігання кукурудзи.

У с. Трійця експедиція не зупинялась, бо звідси до музею вже перевезено хату 1895 р. (власник А.Гриник). Це

типова будівля, що має два житлових приміщення, розділених сіньми. З правого боку до хати добудований прибік, де тримали різний інвентар. Інтер'єр кімнат заповнений давніми побутовими речами і меблями, які дбайливо зберіг власник хати. У південній частині Коломийського та Снятинського районів дуже багато давніших будівель, які вкриті червоною черепицею, що надає селам своєрідного колориту. Таке покриття поширилось тут після Першої світової війни. Насамперед червоною черепицею перекрили домівки своїх родичів емігранти з Америки. Згодом це перейняли всі заможніші селяни.

У Городенківському районі в більшості будинків стіни мають каркасні конструкції, із заповненням глино-солом'яними вальками. Зрідка зводили так звані «биті» будівлі — без каркасу, а тільки з глини, змішаної з м'ятою солом'яною, яку накладали шарами, весь час просушуючи. Стелі в хатах, як і стіни, обмащені глиною і побілені, крім сволака, який завжди митий. Дуже цікаві і багаті тут були інтер'єри. В них найважливішу роль відігравали барвисті тканини, кераміка.

НА ПОГРАНИЧЧІ ГУЦУЛЬЩИНИ І ПОДІЛЛЯ У ДОЛИНІ РІЧКИ ЛЮЧКИ

Населені пункти у долині річки Лючки: Верхній Березів, Середній Березів, Нижній Березів, Баня Березівська — умовно можна віднести до Березівського куща сіл. Згідно з різними джерелами, це давні поселення, які мають цікаві сторінки минулого. Виникли вони, мабуть, з розвитком тут солеваріння, торгівлі. Працівників Музею народної архітектури та побуту у Львові ці села зацікавили тим, що розташовані вони на стику двох типів господарств: гірського і подільського (пов'язаного із землеробством). Безперечно, сліди в матеріальній культурі, зокрема народній архітектурі, залишила шляхта, яка проживала тут, ведучи торгівлю. Але це вже тема, яка вимагає окремих досліджень.

Автор цих рядків двічі бував у селах Березівського куща як учасник музейних експедицій, оглядав їх, досліджував окремі пам'ятки народної архітектури.

Садиби в селах розташовані як у долині р. Лючки, так і в багатьох її правих притоках, вододілах між ними. У загальних рисах архітектура тут зберігає «гуцульський характер», хоч у садибах багато господарських будівель, у тому числі стодол (остання — це невід'ємний елемент землеробської культури). У садибах також є фруктові дерева, кущі.

Хата 1885 р., що в Нижньому Березові, збудована з круглого дерева (смереки); у плані складається з хати, сіней і другої хати. Вздовж чільної стіни — галерейка, що підтримується на чотирьох стовпчиках. Всередині стіни «клинцьовані» і мощені глиною; стеля мита, тримається на трьох поперечних і одному поперечному сволоках. Дах чотирисхилий, перекритий дранками в шість рядів.

Подібна до описаної будівлі хата родичів К. Геніка, вірного друга Івана Франка із с. Нижній Березів. У плані вона складається з двох основних житлових приміщень, розділених сіньми. Стіни з півкругляків, всередині миються. Приміщення, що ліворуч, розділене на дві половини по ширині. Одне з них, при фасадній стіні, використовується як житло, а друге — як комора.

Уздовж фасадної стіни галерейка, яка підтримується на трьох стовпах, з'єднаних зовні поперечними брусами, що правлять тут за огорожу. Дах чотирисхилий.

Збудоване житло в 1907 р. якимось Николиним (встановити докладніше ім'я майстра не вдалося).

У Верхньому Березові збереглася хата кінця минулого століття з круглого (віблого) дерева. Всередині стіни в ній «клинцьовані», мащені. У плані складається з двох житлових приміщень, розділених сіньми. Одне з них використовується як кухня, друге — як світлиця.

Інше планування має хата Параски Назаркевич, що має більше 100 років. У ній збереглися притули (хліви) вздовж тильної стіни. У плані хата складається з житлового приміщення, сіней і комори. Стіни миті, стеля утримується на одному поперечному і трьох поперечних сволоках.

У Середньому Березові збереглася хата з таким же плануванням, але вже заблокована зі стайнею.

Хата Д.Гунчака в цьому ж селі складається тільки з хати і сіней, в яких виділено приміщення для комори. Стіни

хати зведені з кругляків. Всередині вони клинцьовані, замащені глиною. Зовні вікна обведені білою глиною, що надає будівлі оригінального вигляду.

Характер традиційного будівництва в загальних рисах зберегла і хата 1950-х років М.Ігнатюк. Складається вона з хати, сіней і другого житлового приміщення, в якому відділено кухню при тильній стіні. З кухні є вихід у сінчата. Останні тут виникли завдяки переділу сіней коморою, з входом з сінчатами, що при чільній стіні.

Стіни хати набагато вищі, відповідно і вікна більші, ніж у давніших будинках. Останні симетрично розміщені по два у фасадній стіні по обидва боки від ганку, який влаштований тут.

У комплексі господарських будівель, як уже згадувалось, у селах Березівського куща займають стодоли. Наявність їх свідчить про заняття населення землеробством.

Доречно згадати, що заняття населення і добір будівель у господарці с. Жулавки (на межі Гуцульщини з Поділлям) описав відомий австрійський письменник Карл-Еміль Францоз у романі «За правду» (1882).

У с. Баня Березівська збереглася криниця з соляним джерелом сировиці. Вона має глибину 20 м, цемриння з дерева. Над нею зведено дерев'яний будиночок. Сировицю тут брали жителі навколишніх сіл. Крім того, вже готову сіль вивозили на схід України. Про останнє переконливо засвідчує чумацький віз, що в експозиції Коломийського музею гуцульського мистецтва.

ВЕРБОВЕЦЬКА САДИБА

У 1981 р. експозиція Музею народної архітектури та побуту у Львові збагатилась цінним комплексом — садибою кінця XIX ст. з с. Вербовець Косівського району Івано-Франківської обл. До її складу входять хата, стодола, кошниця на кукурудзу, курник, куча й озниця. Планується перевезти сюди і стайню.

Вербовецька садиба — це тип двору заможного селянина з Покуття зі слідами глибокого впливу будівельних традицій Гуцульщини, зокрема, в конструкціях, плануванні. В

той же час інші компоненти садиби свідчать про провідну роль землеробства в житті її власників.

Хата має типове для Гуцульщини планування. Стіни складені з гладко тесаних напівкругляків одного діаметра, які на кутах за допомогою простих замків з'єднані в зруб. Стеля в кімнатах лежить на трьох повздовжніх і двох поперечних сволоках. Складна система сволоків і гряд, гладкі, оброблені рубанком стіни, різьблені полиці біля дверей, широкі лави, підлога і стеля з натуральним золотистим кольором надають житлу своєрідного колориту.

Колишні власники хати мали тісні зв'язки з селом Яворів Косівського району, де були добрі майстри будівельних справ, які славились на всю округу. Коли на початку ХХ ст. хату перебудовували, майстра запросили саме звідти. Можна твердити, що й первісно хату будував яворівський майстер.

У продовження бокової притули («дашка») вбудована хатина. Її стіни мають каркасну конструкцію, всередині обмащені глиною. У хатині є піч, в якій готували корм для свиней. У ній же постійно спали слуги. Сюди заносили новонароджений приплід від корів і овець.

Недалеко від хати стояла стодола з різаних брусів, зрубна. Покриття будівлі — драниці. При боковій стіні в ній були притули, де тримали овець.

Стайня для волів нагадувала шопу без передньої стіни, з високою дерев'яною огорожею. У створеному дворіку прогулювали волів. Тут завжди було корито з водою.

Кошниці на кукурудзу стояли у дворі навпроти чільної стіни хати. Перша з них має довжину 8, друга — 7,5 м. Підвалини і каркас кошниць дубові. Дах зі смерекових драниць, чотирисхилий. Стіни виплетені з лози.

Углибині двору, ліворуч від кошниць, розташований курник. Він дильований. Стіни в ньому обмащені глиною. Дашок з драниць на три схили, а четвертий має фронтончик.

Лозниця (сушарня на фрукти) розташована вже за двором. Це, фактично, двосхилий дах на чотирьох дубових сохах, а під ним — піч, на якій на виплетеній з лози решітці сушили фрукти.

Криниця була в центрі двору. Вона зрубна. Над нею на двох дубових стояках, вкопаних при двох протилежних стін-

ках зрубу, покладений коловорот з металічною ручкою. Цямриння криниці викладене з річкового каменю.

З північно-західного боку двору стояла стайня на худобу, яка згоріла в роки Другої світової війни.

Первісно вся садиба була обгороджена тином, виплетеним горизонтально пруттям з ліщини і лози.

Описана садиба належала одній з найбагатших вербівських родин. Її вже відтворено в музеї, за винятком окремих господарських споруд і криниці. Цікаво, що два сини засновника її Онуфрія Дубея — Микола і Семен були війтами в селі Вербовець.

ПЛЕБАНІЯ В СЕЛІ ПУКІВ

Серед різноманітних пам'яток народної архітектури виділяються і будинки священиків (плебанії, резиденції). Плебанії, як правило, були в кожному селі біля церкви. Будували їх на кошти громади. Усі відомі нам споруди цього типу мають подібне планування, що виробилось протягом століть. Від селянських хат вони відрізнялися більшими розмірами, висотою стін, наявністю — дуже часто — підшивної стелі і підсуфітків. Плебанії найчастіше ділилися сіньми на дві частини: в одній розміщувалися «салон» (вітальня), канцелярія, де була бібліотека і приймали відвідувачів, а в другій половині будинку знаходились кухня, спальня, комора, спіжарня. В середній частині сіней була вуджарня — спеціальне приміщення, над яким на сволоках тримався димар. Таким чином, у будинку виникає двоє сіней.

Саме таке планування має відтворена в 1987 р. в селі Підлисса на Львівщині садиба священика, в якій народився відомий громадський діяч і письменник Маркіян Шашкевич.

Конструктивно плебанії споруджували з матеріалу, що є в даній місцевості. У Карпатах і на Поліссі — з дерева, на Поділлі — з глино-солом'яних вальків, каменю. Пізніше — повсюдно з цегли.

У с. Пуків Рогатинського району на Івано-Франківщині збереглася плебанія, збудована, як свідчать старожили, ще двісті років тому. Її у 1886 р. ремонтували. Це зафік-

совано у написі на фронтоні двосхилого ганку, що на головному фасаді.

Стіни споруди складені з каменю і мають товщину до 70 см, ззовні і всередині обмащені глиною, побілені вапном. У стінах комори і кухні спеціально зроблено ніші для полиць, на яких зберігали різний посуд, продукти.

Планування плебанії типове, аналогічне до описаного вище, з тією різницею, що в правій її частині розміщені комора і спіжарня. Споруда має двоє сіней з вуджарнею — квадратним приміщенням, над яким здійснюється димар пірамідальної форми. Вуджарні використовувались для димлення м'яса, в них також тримали деякі овочі, господарські речі. Під коморою-спіжарнею — велика пивниця з кам'яним склепінням. Вхід до неї з вулиці.

З фасадного боку будинок плебанії виглядає досить привабливо: добре продумані пропорції, симетрично розміщені вікна щодо ганку.

Авторам й упорядникам Зводу пам'яток культури та історії України, напевно, слід подумати про включення цього типу пам'яток до таких, що мають бути передані під охорону держави. І, зрозуміло, на місцях повинні подбати про їх надійне збереження, а при потребі — і реставрацію.

VII. «КРАСО УКРАЇНИ — ПОДОЛЛЯ»

Леся Українка

ПОДІЛЬСЬКА ХАТА

Рельєф значною мірою визначив забудову подільських сіл. Обраний під поселення схил річкової долини приблизно посередині перетинався головною вулицею в напрямі течії ріки. Будівлі в садібі розташовуються часто на терасах: на верхній — хата, на нижній — господарські споруди.

Подільська хата зберегла в своїй конструкції багато архаїзмів. Не випадково видатний російський археолог В.А.Городцов писав, що теперішні українські хати-мазанки — це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі. Слов'яни заснували тут дерев'яне будівництво. Воно було напівземлянкове. Але вже за часів Київської Русі поступово починають переважати місцеві традиції, пов'язані з широким використанням глини. Почався зворотний процес — від дерев'яної хати до глиняної хати-мазанки, яка збереглася до наших часів.

Для Поділля характерна видовжена форма хат і симетричність у розміщенні деталей, зокрема дверей і вікон. Фасади мальовничі. Майже всюди подільські хати мають нахилені до середини стіни — це надає їм міцності.

Для будівництва хат використовували місцеві матеріали. Це досить масний, в'язкий суглинок (називають його тут «болотом», «землею», «глиною»). Застосовували житню солому (вважають, що пшенична не годиться, бо крихка і швидко трухлявіє), полову, лозу з річкових долин, камінь.

За каркас споруди правило дерево, переважно дуб. Його у давнину закопували глибоко в землю, часом разом з корінням — для міцності. У верхній частині такі стовпи (сохи)

Вигляд на с. Біла Чортківського району Тернопільської обл.

мали розгілини, між якими клали платви, а на останні — крокви. Це дуже давній конструктивний спосіб. Пізніше стовпи ставили на камінь.

Найдавніші хати на Поділлі обгороджували лозою або гарбовим хмизом і закидали глиною, замішаною з половиною. Стелі також заплітали хмизом. Збереглися такі будівлі в селах Зелений Гай, Блищанка Заліщицького району Тернопільської обл. Господарські споруди такої конструкції часто трапляються на Поділлі. Сліди сплетених з лози і обмащених глиною будинків знайшли серед пам'яток трипільської культури на Дніпрі й Дністрі (IV–III тис. до Христа).

У XVIII–XIX ст. для мурування стін найчастіше застосовували вальки з соломи і глини. Їх робили різної форми і називали «галамуци», «балабухи» тощо. Трудомісткі роботи, як правило, виконували толокою. Заможніші давали свою солому, біднішим її приносили учасники толоки. Вальки крутили жінки, а вкладали в стіну чоловіки. У перші три вальки

вкладали по одній монеті, щоб у хаті не переводилися гроші, після чого учасників будівництва пригощали.

Відомо багато способів укладання вальків. Продовгуваті, вживані найчастіше, заплітають між кілками у каркас будівель. Дубові кілки (в деяких місцях їх називали «стріхульцями») ставлять між стовпами основного каркаса. Верхні кінці кілків ставлять у спеціальні отвори у платві або прибивають. Нижні ставлять на камінь.

На початку ХХ ст. у місцевостях, де було мало лісу, галамуци вкладали у стіни без кілків і навіть стовпів. Часто клали їх «сосонкою»: один ряд з нахилом праворуч, другий — ліворуч. Це мало практичне значення: галамуци краще укладалися й ущільнювалися. Таким способом зводять сьогодні житлові та господарські будівлі у багатьох селах Поділля.

Окремий конструктивний тип — безкаркасні стіни, заповнені соломою, змішаною з глиною. Глину накладали вилами між опалубками з дошок до висоти одного метра, там вона й висихала. Досвідчені майстри не робили опалубок — після засихання обтесували нерівності сокирою.

Є на Поділлі хати, збудовані із сирцевої цегли. До глини додавали солом'яну січку, половиу і виготовляли цеглу в дерев'яних формах. Укладали її на глиняному розчині.

Хати з каменю (вапняку) — рідкісне явище, але господарських камінних будівель багато. В Тербовлянському районі на Тернопільщині стіни в будинках зводили, застосовуючи комбіновану техніку: внизу — з каменю, вгорі — з вальків. Таку конструкцію мали й стелі. Як правило, їх накладали на одному повздовжньому і дво-трьох поперечних сволоках. Сволоки найчастіше були відкриті, їх мили або вкривали темними фарбами. У центральних районах Тернопільщини на сволоки клали жердини, а на них — короткі вальки або просто глину, змішану із соломою. Складніша конструкція стелі — «на стріхульцях». У верхній частині поперечних сволоків робили пази, в які вкладали обмотані довгими вальками стріхульці (кілки), їх притискали й обмащували зверху та знизу глиною, змішаною з половиною.

Назва «стріхульці» походить від «стріхи». У Борщівському районі вальки, якими завивали стріхульці, називали «мочульцями».

Долівки («землю») також робили з вальків. Землю поливали водою, щоб добре розмокла, і рівняли. Коли вона висихала, тісно накладали короткі вальки — галамуци і забивали довбнею. Потім поверхню мастили жовтою глиною з половиною.

Своєрідний був комин — він мав вигляд відкритого на всю ширину сіней конуса, який різко звужувався вгорі. Такий комин «обслуговував» печі обох житлових приміщень. Над коминами зводили невеликі дерев'яні двосхилові дашки, які захищали від опадів.

Різні технології будівництва на Поділлі визначали назви хат. Ті, що мають у каркасі кілки, називають «кільцьованими». «Хата в шихтах» — це коли застосовано дощату опалубку, «бита» — хата з балабухів або галамуців, ущільнених довбнею.

Усі варіанти глиняного будівництва правильно називати глинобитними, бо глина справді вбивається не тільки в стіну з опалубками, а й у щілини хмизового каркасу, у форми сирцевої цегли. І нарешті, вальки — це також убивання глини в соломі.

Зовні і всередині стіни вирівнюють глиною, змішаною з половиною. Робили це руками, тому форми були заокруглені. Зовні стіни оздоблювали пілястрами, часом — фігурними формами. По вологій штукатурці на стіні березовим віником робили рівчаки. То був своєрідний декор. Стіни також розмальовували.

Перед хатою були призьби, які робили з вальків або глини. Жінки підводили їх жовтою глиною. Вкривали хати соломою. Мали вони мальовничі фасади.

Найпоширенішою за формою була видовжена хата з двома житловими приміщеннями, розділеними сіньми. Одне використовували як кухню й жилу кімнату, друге — як світлицю. Тут часто замість печі ставили грубку.

Усередині стіни в подільських хатах побілені, внизу — підведені жовтою глиною. У деяких місцевостях стіни й печі оздоблювали декоративним розписом. В інтер'єрі традиційно вирізняється розміщена в покутті скриня. Вона виконує функції стола. Лави ставили в закопаних у землю масивних «ковбицях» або плитках каменю. Перед скринею завжди стояв ослін.

На мисниках завжди багато мальованої кераміки, прикрашали хату і декоративні тканини. На широкому ліжку, званому постілля, — подушки. Їх було дуже багато. Кожна господиня пишалася ними і завжди воліла, щоб вони були на видноті.

У благоустрої подільських садиб і вулиць здавна широко використовувася камінь. Найбільше його застосовували в господарському будівництві мешканці басейну Дністра, на території між річками Збруч і Золота Липа. Без каменю важко уявити благоустрій та оформлення садиб і вулиць.

Меншою мірою камінь був поширений у народній архітектурі Середнього Подністров'я. Однак і в цьому районі при забудові вулиць, садиб з нього робили підпорні мури різної висоти і конфігурацій. Особливим колоритом відзначалися муровані огорожі, які надавали певного характеру вулиці.

Таке широке застосування каменю в народному будівництві на цій території пов'язане з його значними покладами, віддавна відомими на Поділлі: вапняк — на півночі, пісковик — у районі Теревовлі. Останній має червоне, сіре, зеленувате і вишневе забарвлення. У західному напрямку пісковик зникає, і в басейні Золотої Липи вже наявні відклади піскуватих вапняків.

При будівництві господарських будівель найчастіше використовують вапняк. Він вважається «теплим каменем» і добре піддається обробці.

Кар'єри по видобутку червоного пісковика діють у Різдвянах, Засітничку та Семенові. В давні часи камінь видобували за допомогою залізних клинів і молотів. Для верхніх покладів характерна плитчаста структура. Саме тому їх легко колоти по горизонталі.

Пісковик видобувають навесні, щоб за літо він встиг «висохнути», тобто випарувати природну вологу. Якщо вологий камінь захоплять морози, він швидко кришиться.

Видобуток пісковика здійснюється за допомогою вибухівки і шматування брил електропилою. Вапняки застосовують у будівництві в обробленому сокирою вигляді і природному, без обробки. Нагромадження необтесаних брил у такому випадку має примітивний характер, але водночас вражає своєю архаїчністю.

Кладка здійснюється «на болоті» — розчині звичайної подільської землі. Це — лесовидний суглинок; він настільки в'язкий, що нині його досить часто використовують при спорудженні сучасних цегляних будівель.

Будівлі з каменю не штукатурили, а тільки білили. Наприклад, церква в Струсові збудована з червоного пісковика, з вузькими верствами плінфоподібного жовтуватого каменю. Вона дає добрий зоровий ефект. У новіших часах ця традиція нівелюється штукатуренням не тільки будівель, а й мурованої огорожі. Коли в будинках вона зумовлена забезпеченням стіни перед проникненням холоду, то у випадках з огорожею — своєрідними уявленнями про естетику.

Для Поділля характерне каркасно-глинобитне і глинобитне житлове будівництво, але в деяких районах помітне застосування каменю в спорудженні стін або окремих частин. Хати з тесаного вапняку зустрічаються на захід від Теробовлі, на плато між Серетом і Стрипою, де ще в дорадянський час простягався реліктовий безлісний степ «Панталіха» (сьогодні він розораний під сільськогосподарські угіддя).

У районі між Струсовим і Теробовлею часто трапляються комбіновані стіни: у кутах і до висоти вікон — кам'яні, решта — з вальків. Камінь повсюдно на Поділлі підкладають під стовпи каркаса, які несуть основний тягар будівлі. Згідно зі свідченнями старожилів, це стали робити лише в ХІХ ст. Давніше в Заліщицькому районі, зрідка в деяких селах басейну Серету стовпи каркасу вкопували в землю. Такі будівлі відомі тут під назвою «хати на закопанню». Всюди ізолюються від землі кам'яними плитками «стрихульці» (вертикальні коли, закріплені в платви, на які заплітають або закладають вальки з глиносоломи).

Частіше камінь використовують в будівництві господарських споруд. У Туробовлянському і Тернопільському районах 40% стаєнь споруджені з каменю. Каркасно-глинобитна або глинобитна хата, кам'яна стайня і хворостяна, частково ліплена глиною, стодола — найбільш типовий набір основних будівель садиби Центрального і Південного Поділля. Саме такою є садиба з хатою 1820 р. з с. Сороки Бучацького району Тернопільської обл., закуплена до Музею народної архітектури та побуту у Львові.

Каменю надають перевагу в культовому будівництві. Дві третини церков, каплиць на Поділлі муровані. З них більшість кам'яні. Такою, зокрема, є найдавніша церква в с. Кошилівцях Заліщицького району Тернопільської обл., час будівництва якої Г.Логвин виводить з XIV ст. Кам'яні стіни вивершуються дерев'яною надбудовою бань.

Камінь використовується при будівництві пивниць («склепів»), куч для свиней, курятників. Важливу роль він відіграє при спорудженні криниць. Обов'язковим, перш за все, є кам'яне облицювання самої ями. Біля криниць з каменю роблять вимостки. Якщо криниця збудована вище, то до неї підводять східці з суцільних кам'яних блоків. Іноді тут можна бачити великі кам'яні жолоби (корита) для водопою худоби, видовбані в масивній глибі вапняку.

Найпоказовішими спорудами з каменю на Поділлі є, безперечно, огорожі. В селах з розчленованим рельєфом переважно роблять кам'яні підмурівки берега (до рівня дороги чи ділянки землі). У садибах підмурівок завершується дерев'яною огорожею. На рівнинах роблять суцільні кам'яні мури. Села в глибоких долинах приток Дністра, де місцями висота мурів сягає 3 м, схожі на фортеці.

На увагу заслуговують огорожі, до яких закріплено в'їздові брами і хвіртки. Нерідко вони бувають вирубані з суцільного блоку пісковика.

Найдавніші подільські поселення скупчувалися в басейнах рік, де типовим був злегка похилий, а то й крутий рельєф. Обробка рельєфу для одержання рівної площі за допомогою кам'яних підмурків і земляної засипки видолинків є головною особливістю цього будівництва. Деякі сліди будівництва, відкритого археологами, дають підставу припускати, що з глибин тисячоліть тягнеться звичай рівняти майданчик під будівництво переміщенням ґрунту з вищого на нижчий рівень.

Хата, збудована на такому майданчику, виглядає ніби на терасі. Враження це підсилюється, коли виступи оточують будинок з трьох сторін — з передньої і бокових. У такому випадку будівля виглядає особливо монументально.

Для Поділля характерне розташування будівель у садбі на майданчиках різних рівнів. Це зумовлено технікою будівництва, практицизмом народу. Навіщо, наприклад, згор-

тати всю землю у видолинок, який утворився при спорудженні майданчика, коли його можна використати для спорудження погребу чи кучі для гусей? В іншому випадку пустота під причілковою стіною використана для влаштування кучі з фасадної і погребу з причілкової сторін.

Другим способом використання рельєфу під садибу є спорудження на різних рівнях двох площин: житлової і господарської. На стику рівнів майданчиків ставиться підмурок. На верхній терасі будують житлові будинки, на нижній — господарські. Подібну структуру має згадана вище садиба, набута Музеєм народної архітектури та побуту у Львові у с. Сороки Бучацького району Тернопільської обл.

Усередині садиби першорядне значення мають вимостки вздовж фасаду хат. Вони захищають смугу землі при стінах перед дощем і болотом. З господарськими будинками і вулицею хата з'єднується хідниками з плитчастого каменю. На похилому рельєфі підхід з хати до господарських будівель і на вулицю переходить у сходи, які споруджуються з колотих суцільних плит пісковика.

Дуже часто кам'яними плитками мостять усе подвір'я. Щільність настилу різна. Прикладом може бути садиба М.Мелюзинської в с. Бурканів на Тернопільщині. Всі вимостки тут зумовлені міркуваннями санітарії, але скромна садиба завдяки кам'яній обробці набуває якоїсь особливої шляхетності.

Камінь широко використовується при закріпленні країв садиб і боків вулиць. Підмурівки вздовж головних вулиць виступають там, де високі береги загрожують зсувами. Монументально вони виглядають у селі Деренівка Теремовлянського району Тернопільської обл. Такі підмурки з тесаного каменю органічно переходять у підмурки садиб.

Ще більш характерним явищем є закріплення берегів на бічних вуличках, які виходять у поле. Звичайно, зарості різних кущів по берегах таких ділянок закривають кам'яну кладку. Іноді в такі вулички входиш, ніби в тунель без накриття. Часто вони болотисті, але береги добре закріплені, і городи в садибах не нищяться зсувами та розмиванням.

Береги садиб, як бачимо, підмуровують від вулиць, і здалека селянський двір з городом створює враження штуч-

ної платформи. Над верхами підмурків влаштовується ого-рожа, часто дерев'яна. Тоді садиба виглядає дуже нарядно.

Характерним елементом вулиці з високими берегами є скісні в'їзди в садиби, оброблені підмурками. В'їзд прямо з дороги неможливий, тому його роблять косо вздовж власної ділянки шляхом переміщення ґрунту для одержання легкопохилої дороги. Основний підмуток вулиці тоді переривається і переходить у підмуток викопу. Дуже часто в таких підмурках влаштовують погребі.

Щодо рівня сільської вулиці в залежності від рельєфу, то подільські садиби розташовані нижче або на тому ж рівні. Цей характер розташування сільських дворів відомий всюди, але на Поділлі, де неспокійний рельєф, він відзначається широким застосуванням кам'яних підмурків і вражає сміливістю архітектурних рішень.

«Високі садиби» розташовані вище рівня вулиць на 1–10 м. Коли високі підмурки, садиба набуває характеру суцільної компактної брили. Від дороги садиба цілком закрита: видно тільки дахи будівель і частину стіни хати, яка ближче до вулиці.

У цьому типі садиб добре виражені два варіанти структур, які залежать від рівнів площин, зайнятих забудовами. В першому варіанті, що є провідним, хата і господарські будівлі на відносно однаковому рівні, в другому — на двох рівнях. В останньому варіанті садиба розчленовується: на вищому рівні — хата, на нижчому — господарські споруди. Садиби на двох рівнях виникли у зв'язку з відсутністю місця під хату і господарські будинки на одній площі. Для зручності ведення господарства стайню, стодолу тут ставлять ближче до вулиці.

Формування садиб з двома рівнями супроводжувались тяжкими земляними роботами, підмуровуванням терас. Найчастіше високу стіну підмурку видно від дороги. З наближенням до заїзду в садибу він знижується і зникає. За господарськими будівлями знову виглядає підмурівок. Висота його свідчить про те, що для спорудження всієї садиби вийнято і переміщено великі маси землі.

«Заглиблені садиби» є органічним продовженням висотних по другу сторону вулиці. Типовим рельєфом найдавні-

ших подільських поселень були нахилені надрічкові плато. Визначена під поселення територія по середині перетиналась головною дорогою за напрямком течії річки. У такому випадку обабічні садиби з однієї сторони набували висотного, а з другої — заглибленого характеру.

У цьому типі садиб каменем закріплюють береги дороги на всій довжині садиб. Висота підмурків залежить від крутизни схилів. У підмурках часто влаштовують погребі. До хати входять з вулиці кам'яними східцями. Двори вирівняні і вимощені кам'яними плитками.

«Рівнинні садиби» знаходяться звичайно на рівних майданчиках. Вони зустрічаються також у районах з неспокійним рельєфом. Характер застосування каменю тут змінюється. Зникають підмурки, терасові рівні. Помітна різниця в огорожі. В перших двох типах садиб огорожею були підмурки із завершенням у вигляді плоту чи паркану. У рівнинних садибах кам'яні огорожі стають самостійним елементом будівництва, забезпечуючи селянський двір від проникнення ззовні.

Завдяки застосуванню каменю у будівництві подільське село набуває своєрідних архітектурно-художніх рис.

Вулиця при неспокійному рельєфі позбавлена одноманітності. З однієї сторони вулиці брили висотних садиб нависають, як замки, і протиставляються рівнинним, або заглибленим, садибам протилежних боків. За рядом заглиблених садиб десь далі внизу видніються двори на дні яру, інколи так глибоко, що навіть верхи старих дерев досягають рівня сільської дороги. І тільки кам'яні підмурки берегів з поставленою на них дерев'яною огорожею єднають окремі композиційні структури в один ансамбль вулиці.

У рівнинних селах вулиця відзначається компактністю, що досягається завдяки кам'яним обрамленням огорож і глухих стін будівель. Останні справляють враження «мурованої вулиці» з дерев'яними перервами на брамах і хвіртках. Нерідко висота огорожі сягає 3 м. Такі вулиці несуть відбиток давнього оборонного характеру. Він вражає, бо кам'яні огорожі продовжуються і на дуже вузькі бічні вулички. Одна з таких вуличок в с. Корневі має ширину 5 м, а її мури здалеку виглядають так, ніби поцерблені часом мури фортеці.

Місцями фортечне враження підсилюється невеличкими віконцями, що прорізаються в глухих стінах будинків. Вони подібні на стрільниці. До речі, стрільниці відомі і в старих гуцульських граждах.

Таке ж широке застосування каменю в будівництві практикується в країнах Південної Європи, Південно-Західної Азії. Аналогії можна знайти в Центральній Молдавії, Криму і на Кавказі. Камінь з глибокої давнини є пріоритетним будівельним матеріалом в причорноморських степах України. Як давно ця традиція побутує на Поділлі — невідомо. За даними археологічних досліджень камінь використовувався на Поділлі вже в першій землеробській, т.зв. Буго-Дністровській культурі (VI–V тис. до Христа). Глинобитні житла нерідко ставили на кам'яних підмурках, камінням закріплювали кутові стовпи. У період трипільської культури замість природного каменю широко вживали «штучний камінь» — облицювальні керамічні плитки, випалені на вогні глиновальки.

У III—на поч. II тис. до Христа скотарські племена в причорноморських степах використовували камінь у фортечному будівництві. При спорудженні мурів уже були відомі обробка кам'яних брил, застосування земляного розчину, підмуровування каменем крутих схилів.

Скіфи у Нижньому Подніпров'ї на початку нової ери мали будівлі кам'яні, глинобитні з кам'яною основою та каркасні. Стіни кам'яних будівель зводились з необтесаного вапняку. Це свідчення того, що способи застосування каменю тут були такі, які ми бачимо сьогодні на Поділлі. Зв'язків між цими культурами не припускаємо. Аналогії говорять про загальні закономірності, які повторюються там, де природні умови дають змогу ширше використовувати той чи інший матеріал, зокрема камінь.

Застосування каменю знаходимо в археологічних пам'ятках Черняхівської культури (II–V ст. після Христа), наприклад, у Комарівському поселенні (Жельменецький район Чернівецької обл.), де з чотирьох будинків один виявився кам'яним. В інших поселеннях цієї культури знаходимо кам'яні погребі і вимостки з плитчастого каменю біля жител.

Підсумовуючи все сказане, ми не поспішаємо робити висновок, що подільське будівництво, зокрема застосування в ньому каменю, є неолітичною чи скіфською традицією. У подібних природних та соціально-історичних умовах (наявність каменю і потреба оборони поселень) схожі форми могли виникнути і виникали і без прямих попередників. Водночас немає підстав виключати спадковість.

Таким нам сьогодні уявляється традиційне народне будівництво Поділля і місце в ньому каменю, яким багатий цей край. Вважаємо, що при реконструкції сучасних подільських сіл забудівельники повинні враховувати багатий народний досвід застосування каменю при благоустрої, оформленні садиб, вулиць. При такому підході до цієї справи населені пункти будуть мальовничими і збережуть своє індивідуальне обличчя.

НА ДВОХ РІВНЯХ

Із давніх-давен українське село славиться своєю самобутністю. Воно вражає доцільністю, простотою і щирістю архітектурних форм, витонченою композицією. Цієї своєрідності йому надають різноманітні ансамблі будівель, які вдало вписуються у ландшафт.

У селі Світанок Терехівського району на Тернопільщині серед сучасних будівель до наших днів зберігся цікавий твір народної архітектури — селянська садиба 20-х років ХХ ст. (власник її — пенсіонер Володимир Лепницький).

Садиба розміщена на двох терасоподібних майданчиках над рікою Серет біля шосейної дороги. На нижній терасі, яка піднімається на два метри над вулицею, розташований господарський двір. Перпендикулярно до вулиці збудована шоба, ліворуч — паралельно до неї — двоповерхова споруда: перший поверх — хліви, другий — дві комори, в які можна зайти з галереї, що на рівні поверхні другої тераси. На цій терасі збудовані перпендикулярно до вулиці хата і стасенка для свині, курей. У тильній частині — схил, закріплений кам'яним підмурком заввишки 1,5 м.

Верхня тераса піднімається над нижньою п'ятиметровим уступом, також закріпленим кам'яним підмурком. До хати звідси ведуть сходи.

Під час дощів зі схилів на подвір'я і до хати стікає вода. Тому господар проклав на нижню терасу жолоб з плитчастого каменю.

Усі будівлі зведено з місцевого рожевого пісковика. Кар'єр поряд, на протилежному березі Серету. Стіни споруд обмащені глиною і побілені. Кам'яними плитками вистелено й весь господарський двір, такі ж хідники від хати до стаєнки.

Використання рельєфу для будівництва, закріплення уступчастих схилів камінням зрідка можна зустріти в інших місцях Тернопільщини. Тут більшість сіл розташовані на схилах гряд і горбів, які посередині перегинаються головними вулицями. Тому вище від дороги виникали «висотні» садиби, а нижче — «заглиблені». Від дороги садиби закріплюються підмурками, які надають їм характеру суцільної брили. Звідти вони цілком закриті, видно лише дахи будівель і частини стін.

Садиба в с. Світанок — справжня перлина народної архітектури. Вона захоплює кожного творчим підходом будівничого до використання рельєфу, добре продуманим плануванням, яке зручне для ведення господарства. Це споруда, на якій може вчитися навіть професійний архітектор.

ЖИВИЙ ЗВ'ЯЗОК ВІКІВ

Поділля — історико-етнографічна область України, що займає землі межиріччя Південного Бугу і Дністра.

Це — край мальовничих сіл, біленьких хаток у садках, багатих вишивок на жіночих сорочках, чарівної пісні.

Термін «Поділля» вперше згадується в литовському літописі 1362 р. До того побутувала назва «Пониззя», відома ще з 1226 р. Пониззя і Поділля — це одне і те ж географічне поняття, що означає відношення даної території до Карпатських гір. Поділля по відношенню до них є низом, долом, подолом. Ця назва зустрічається в документах і літературі. Наприклад, Богдан Хмельницький у промові на Чигиринській Раді старшин у 1657 р. згадує, що йому вдалося виз-

волити з-під ярма шляхетського Волинь, Покуття, Поділля і Полісся.

На формування матеріальної і духовної культури Поділля, безперечно, вплинули соціально-економічні особливості розвитку краю, його природні умови, багатотікова взаємодія форм культури українців та інших народів, які віддавна селилися тут.

Територія Поділля — розлога рівнина, подекуди погорблена, частково безліса. Колись тут був буйний степ, а тепер — оброблені лани землі. До середини XV ст. більшість поселень приурочувалися до днищ річкових долин. При віддаленні від них землеробська освоєність слабшала. В XV—на поч. XVIII ст. з'являються перші поселення на горбистих межиріччях і схилах гряд. Але поступово, щоб зберігати для землеробства площі на межиріччях, під поселення знову стали більше використовувати схили горбів, тераси річкових долин, днища балок.

Основним заняттям місцевого населення здавна було землеробство. Цьому сприяли родючі чорноземні ґрунти, теплий, сонячний клімат, давні традиції обробітку землі. На початку XIX ст. на Поділлі почали розводити цукрові буряки. Поштовхом до цього стало зародження цукрової промисловості.

Усюди на Поділлі було поширене садівництво. Воно не тільки задовольняло потреби сільського населення, а й було розраховане на вивіз. Наприклад, на Подністров'ї у захищених перед вітрами ярах були сади, що давали кращі сорти яблук, груш, черешень, вишень, слив.

Невід'ємною галуззю сільського господарства на Поділлі було скотарство, яким тут займаються віддавна. Правда, в пізніші часи, у зв'язку з розорюванням земель, зникли природні сінокоси і пасовиська. Тому в деяких місцевостях худобу стали переводити на стійлове утримання.

Найбільш показовим елементом матеріальної культури є народна архітектура. Для Поділля в минулому було характерним каркасно-глино-солом'яне будівництво, яке свої корені бере з археологічних культур, зокрема Трипільської (IV—III тис. до Христа). Будівлі тоді споруджували з широким застосуванням глини.

Типова подільська хата кінця XIX ст. в с. Поділля
Заліщицького району Тернопільської обл.

Для спорудження стін на Поділлі вживали вальки, які виготовляли із замішаної з глиною житньої соломи. Крутили вальки жінки, а вкладали їх у стіну чоловіки.

Для житлових будівель Поділля характерна зрівноважена симетричність в загальних рисах, яка помітна у співвідношенні горизонтальної основи і краю стріхи і вертикалями стін, дверей та вікон.

Характерна, невід’ємна ознака подільської хати — її мальовничість, що створюється білизною стін, пластичною їх обробкою з підсинюванням заглиблених площин, виступаючою призьбою, що обмащена червоною глиною; якщо причілкові або тильні стіни були відкритими для вітрів та дощів, їх також фарбували жовтою або червоною глиною.

У деяких місцевостях будівлі оздоблювали художнім розписом. Розміщення орнаментів, їх малюнок завжди пов’язувались з фактурою поверхні стін, освітленням тощо.

На Поділлі завдяки горбистому рельєфу будівлі найчастіше розташовували на майданчиках різних рівнів, як всередині садиби, так і в поселенні в цілому. Цим характером забудови подільські села нагадують карпатські. Найчастіше на верхній терасі ставлять хату, на нижній — господарські будівлі, на стику цих двох майданчиків — підмурок. Розрізняються «висотні садиби», які знаходяться вище рівня вулиць. «Заглиблені двори» є органічним продовженням висотних, у випадку, коли схил річної долини перетинається дорогою в напрямку течії річки. При такій забудові широко використовується камінь для благоустрою та оформлення садиб і вулиць. Завдяки цьому подільські села набувають оригінальності.

Поділля визначається багатством, стильовою цілісністю і колоритністю народного одягу. Широко відомі подільські народні жіночі сорочки з багатою вишиванкою. Наприклад, у південних районах (Подністров'ї) вони, мабуть, найпишніші в Україні. Покриваючи цілий рукав, вишивки мають три різні узори: на уставці, на морщинці (під уставкою) та вздовж рукава до зап'ястя. Вишивки різняться між собою розміром, орнаментом, технікою виконання, але разом доповнюють одна одну і утворюють композиційну ціліність. Виконують їх яскравими кольорами — жовтим, червоним, а уставку — у глибокому темному колориті.

Комплекс подільського одягу характеризується також наявністю в ньому незшитих частин — обгортки, багатства верхніх форм одягу (опанчі, кожухи, свити, сіряки, куртки, гуньки). В цілому при всій різноманітності його комплексів в різних районах Поділля спостерігаються спільні риси: в кроях сорочок, оздобленні.

Окремі елементи крою, колористики та техніки традиційного народного вбрання в наш час використовуються при створенні костюмів для народних колективів, при моделюванні сучасного одягу.

Серед інших етнографічних областей України Поділля виділялось в кінці ХІХ—поч. ХХ ст. килимарством. У подільському килимі набули значного розвитку рослинний і геометричний види орнаменту, особливо останній. «Рослинні» килими можна поділити на два чітко визначені типи: в

одному з них рослини розміщені окремими мотивами, в іншому — посаджені у вазони. Тло у них переважно чорне або темно-брунатне. Всі килими мають широку чітко виражену кайму, оздоблену орнаментами і забарвлену в колір, протилежний тлові.

Цікава і неповторна подільська кераміка. При всій розмаїтості місцевих традицій і шкіль вона сприймається як яскраве художнє явище, що вийшло з глибокої давнини. На Поділлі, до речі, найперше після слов'янської колонізації краю вироблявся посуд; у XVI ст. тут існувало вже цехове гончарство.

Вироби подільських гончарів славились за межами батьківщини і вивозились за кордон. Особливий попит мали вироби майстерів містечка Зеньково і навколишніх сіл. Зеньківський посуд, дуже тонкий і легкий, природного кольору, розписувався без поливи на жовто-рожевому тлі червоною фарбою. Серед орнаментів переважали рослинні мотиви, зображення тварин. Відомі були також майстри села Бубнівки Гайсинського району на Вінничині, вироби яких відзначались пишнотою оздоблення.

Інші осередки гончарства на Поділлі — міста Бар і Смотрич.

Духовна культура подолян виявляється в звичаях і обрядах, пов'язаних з періодами людського життя, працею та порами року. Останні групуються навколо Різдва і Нового року (зимовий цикл), Великодня і Зелених свят (весняний цикл); у родинному житті важливу роль відігравали такі події, як народження, весілля і похорони.

Добре вивчена весільна обрядовість Поділля, яка дає широке уявлення про морально-етичні, естетичні погляди народу, різні аспекти його життя. Наприклад, етнографи зафіксували, що ряд весільних дійств (посад, обнесення короваєм, подекуди одягання очіпка) на Поділлі відбувається в домі молодої. У подільському весіллі активну участь беруть ряжені, причому поряд з традиційними особами тут часто з'являються історичні персонажі — турок, ксьондз тощо.

Давні традиції збереглися в подолян у громадському побуті, зокрема в спілкуванні людей, у взаєминах, в організації дозвілля, звичаях, святах, обрядах. Тут повсюдно побував звичай трудової взаємодопомоги — «толоки», «супря-

гу», їх організація і хід регулювання норм общинного права і моралі. Спільно односельчани здійснювали оранки, збирання врожаю, на виконання яких у тому чи іншому дворі не вистачало часу, робочих рук.

Щедра Подільська земля на усну народну творчість. Вона різноманітна, бо відбиває всі сторони людського життя, найпотаємніші думки, прагнення й естетичні ідеали. Твори фольклору разом з тим розкривають велич народу, його духовну силу. І.Франко, говорячи про українські народні пісні, зауважував, що «це одно з найцінніших наших національних надбань».

До прикладу візьмемо пісні із с. Зятківці Гайсинського району на Вінничині, записані Г.Тенцюрою (1901–1962). Збірка його записів «Пісні Явдохи Зуїхи» вийшла в 1961 р. в «Науковій думці» і викликала загальне захоплення. Таку ж оцінку отримала книжка Н.Присяжнюк «Пісні Поділля», яку видав академічне видавництво України у 1976 р. Свої записи вона збирала протягом 50 років у рідному селі Погребищі на Вінничині.

Науковцям, музейним працівникам, архітекторам, ентузіастам охорони старовини слід подумати про збереження пам'яток матеріальної та духовної культури Поділля. На сьогодні значна частина пам'яток побуту та мистецтва зібрана в багатьох музеях України, Києва, Львова. Окремі пам'ятки народного будівництва (житлові, господарські і культові споруди) зберігаються в музеях просто неба в Києві, Львові. Цього, звичайно, мало. Тому треба подумати про збереження цінніших з них на місцях, у районних чи обласних центрах Поділля — Вінниці, Хмельницьку, Тернополі. Музеєфіковані на місцях або зібрані на окремих ділянках в містах, такі пам'ятки являтимуть велику історичну і наукову цінність.

VIII. «БУКОВИНО, ВОЛОЩИНО, МАМКО МОЯ, НЕНЬКО...»

Юрій Федькович

ЕКСПЕДИЦІЯ НА БУКОВИНУ 1987 р.

Буковина... Зелене намисто України... Здається, ніде немає більш розлогих рівнин, зелених гір, як тут; нема більш милих, майстровитіших людей.

На Буковині мені доводилось бувати й раніше, але коротко, не було часу «розглядатися». Цього разу поталанило більше: у поїзді провів більше тижня, і при цьому була чудова погода. До складу експедиції входили наукові працівники Р.Радович, А.Якимович, Т.Андрієвська, М.Багнюк.

З Чернівців ми попрямували на Хотин, звичайно, зупиняючись у селах, які траплялися на шляху. Нас відразу захопили тутешні чепурні села, вкриті соломною або очеретом, з підсиненими стінами, оточеними широкими призьбами. Привабливості їм надавала ще й загосподареність: під стріхами висіла кукурудза, вінки цибулі, сухе запашне зілля. Перед вікнами — квітники з гарячо-жовтими чорнобривцями, жоржинами. Ці хатки дуже подібні до подільських, покутських.

У с. Малинці ми докладно оглянули сторічної давності хату О.Боярик. Будівля виділяється широким піддашшям, яке підтримується стовпами. Хата-світлиця простора, а через стіни — хатчина з великою піччю. В обох приміщеннях миті стелі, є три поперечні і один повздовжній сволюки.

Біля хати — приміщення для корови, курей і комори. Будівля, як і хата, покрита очеретом.

Потім зупинились у с. Колішківці Хотинського району, де з великим захопленням оглянули шопру-лозницю Й.Чорноброва. Це вже рідкісна на сьогодні споруда, на двох печачах якої на спеціальних решітках з лози сушили груші, сливи,

Садиба з с. Бережанки Вижницького району Чернівецької обл.
Музей народної архітектури та побуту у Львові.

яблука. Стіни будівлі виплетені лозою між кіллям і закидані до висоти 1,3 м глиною, побілені. Під майже самим піддашпням стіни залишені незаплетеними. Це — «віддушина».

Члени експедиції одностайно вирішили, що споруда пам'яткова і її варто придбати для музею.

У с. Данківці того ж району нашу увагу привернув курничок у господаря І.Балахтара. Це маленька, циліндричної форми споруда зі стінами, виплетеними лозою між кіллям, обмащена глиною. Перекриття — солом'яний дах конусовидної форми.

Над самим Дністром, на мальовничих крутосхилах нас зустрів Хотин, одне з найдавніших міст України. Тут кам'яні стіни фортеці XIII–XVI ст. ще пам'ятають брязчання шабелъ козаків під проводом гетьманів Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького. І ми, звичайно, хоч мали й обмаль часу, відвідали фортецю, помилувалися навколишніми ландшафтами, Дністром.

У с. Ярівка Хотинського району досліджували хату Гафії Фанарюк. У плані вона складається з двох житлових примі-

Хата кінця XIX ст. в с. Васловиці Заставнівського району
Чернівецької обл.

щень, розділених сіньми (хоромами), в яких виділено ванькир. У лівій хаті є піч, у правій — немає. Вона використовується під житло тільки в літній період.

Стіни хати каркасні, глинобитної конструкції, стеля з паччків, закидана з обох боків глиносолом'яною сумішшю.

Як розповідають старожили, давніше у цьому селі замість стовпів ставили «природні» сохи, тобто стовбури з розвилками зверху, які вкопували в землю. Стіни між стовпами городили лісовим хмизом горизонтально, як кліті. Найдавніші будівлі були дводільні з планом: хата і сіни, пізніше до них стали добудовувати ще одну хату. Пліт у стінах закидали «чумаром» (глиною з різаною соломою). Стелю завжди робили з дощок, які клали на сволоки. Для утеплення на дошки ще клали трощу і глину. Піддашшя називали підстріхом. Знизу його підшальовували, обмащували глиною або фарбували.

У давніших хатах з трьох боків уздовж стін були широкі «приспи», зроблені з каміння й замащені глиною.

Недалеко від хати до сьогодні збереглася колиба, яка використовувалася як возівня. Це чотирисхилий дах високою 3,5 м на кроквах з бантинами. З фасадного боку дах у нижній частині зрізаний вертикально. У зрізі влаштовано двері. Покриття — очерет. Цікаво, що ці колиби подібні на поширені на Дніпропетровщині халаші, катаражки.

У с. Котелеве Новоселицького району збереглася хата, збудована ще за турків. Стіни в ній городжені, на сохах. Стеля дощата в розбіжку, на трьох поперечних і одному повздовжньому сволоках; стеля миється. У плані будівля складається з хати з піччю і грубою, хоромів, в яких відгороджено приміщення для комори, і світлиці.

Уздовж фасаду хати — піддашшя, яке підтримується на чотирьох стовпах. Дах чотирисхилий, вкритий очеретом.

У сусідній садибі зберігся курник еліпсовидної форми зі сферичним дахом. Стіни курника городжені і закидані коров'ячим мустом.

Інший характер має будівля у прикарпатській смузі, зокрема в Сторожнівському районі. Житлові будівлі тут зрубні, але стіни обмащені глиною. Завдяки глиняній обробці торців на кутах виникають своєрідні пілястри, які вверху перетворюються на «східчасті кронштейни». Крили хати тут драницями.

Дещо подібну конструкцію мала хата кінця ХІХ ст. з с. Топорівці Новоселицького району, яка експонувалася у львівському музеї просто неба, але згоріла в 1983 р. Хата ця була зрубна, з кругляків різного діаметру. У вінці зрубу забивались клинці для закріплення змішаної з соломою глини, яка набивалась в щілини. Так створювалися вирівняні площини стін, що білилися. Стеля дерев'яна, милася. Навколо хати глиняна призьба. Дах чотирисхилий, під соломою.

Будівля мала дві житлові кімнати, що розділялися сіньюми. Менша з них використовувалася як кухня, більша — як світлиця. В обох приміщеннях були печі для випікання хліба і плити для щоденного готування їжі.

У селі Снячів Сторожнівського району нашу увагу привернула стайня зі стодолюю. Подібні споруди побутують і на Львівщині. Стайня має каркасну конструкцію, між стовпами —

заповнення дошками. Стіни мащені. Стеля на трьох повздож-
ніх сволоках. Над стайнею сіновал, на який можна вибрати-
ся зі стодоли. Стодола прилягає до стайні з правого боку.
Стіни стодоли мають каркасну конструкцію із забитими вер-
тикально дошками.

У с. Дубівці Кіцманського району зберігається стодола
каркасної конструкції, яка подібна до будівлі, перевезеної
до львівського музею просто неба з с. Бережонки. У плані
стодола квадратна. Двосхилий солом'яний дах опущений май-
же до землі. Фасадом служить причілкова стіна з широкими
воротами. Стіни стодоли складені з букових колод, стовпи і
підвалини дубові. Основна частина будівлі зрубна, а в прого-
нах стін використано стовпи і дилі. У плані стодола склада-
ється з трьох частин: току, на якому молотили збіжжя, за-
сіку і стайні, до яких є окремий вхід через бічні двері.

Узагалі традиційні буковинські села Хотинщини і навіть
передгір'я подібні до подільських не тільки структурною
основою — планами в житлових будинках, а й художнім
завершенням. Зовні в них по два вікна, що виходять з жит-
лових приміщень по обидва боки від просторих сіней. Уз-
довж фасадної стіни (нерідко і при бокових стінах) влашто-
вано відкриті галерейки, перекриті великим напуском чоти-
рисхилого даху. Але якщо в горах раніше знали тільки один
матеріал — дерево, то між Прутом і Дністром — глинобит-
ні, городжені і закидані глиною стіни, солом'яні або очере-
тяні дахи, які надають будівлі рис суто української хати.
Традиційні також інтер'єри. Зліва від сіней — красиво при-
брана хатчина-кухня, праворуч — світлиця, багато оздоб-
лена творами народно-декоративного мистецтва.

Яке ж будівництво сьогодні на Буковині? Які там села
тепер? Вони добротні, красиві. Що не дім — то стій та й
милуйся. Один на одного не схожий. Якого хисту, винахід-
ливості треба мати, якої праці треба докласти, щоб витво-
рити таке!.. Та ще й лебедів на стінах оселити, квіти пови-
мальовувати, орнаменти... Щоб не тільки тобі гарно на душі
було, а й приїжджому. І ми не могли обминути сучасні будин-
ки, хоч мали завдання досліджувати старовину.

Майже в кожному селі побіжно оглядали палаци куль-
тури. Справді палаци... Двоповерхові, художньо завершені

зовні. Такі споруди особливо запам'яталися в селах Шилівці, Малищі, на Хотинщині, в селах Новоселицького району. І тільки зрідка можна поміж цими палацами в селах зустріти давні будівлі. Це можна пояснити постійним бажанням селян створити свій побут кращим, життя цікавішим і сучаснішим. Тільки оце постійне «змагання» в селі за краще, красивіше зробило Буковину справді неповторним, казковим краєм.

ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ У ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

Давня народна архітектура Пруто-Дністровського межиріччя в загальних рисах близька до подільської. Незалежно від конструкції стін, їх тут намагались обробляти глиною, білити. Архітектурні споруди, особливо хати, мають м'які обриси високих дахів, критих соломою або очеретом, часто з великим піддашшям.

У Пруто-Дністровському межиріччі з давніх часів застосовували різні будівельні матеріали і техніки: стіни на стовпах (давніше сохах) у закид з брусів, стіни з кіллям, облетеним горизонтально глино-солом'яними вальками, городженими лозою, хмизом; зрідка траплялись і зрубні конструкції. У східній частині (Хотинському, Новоселицькому, Кельменецькому та Сокирнянському районах) у каркасних конструкціях переважають стіни, заповнені глино-солом'яними вальками, городженням. Останнє використовували також для виготовлення деяких елементів хати, наприклад, дверей, мисника тощо. Подібні конструкції дослідники виявляли в розкопках трипільських поселень, що відомі в басейні Дністра.

У наш час децю більше уваги приділяється дослідженню традиційного народного житла в Україні, але при цьому забуваються господарські будівлі. Вони мали другорядне значення в селянському дворі, тому їхні архітектурні форми майже не змінювалися протягом тривалого часу. У зв'язку з цим господарські будівлі цінні для історії народної архітектури.

У рівнинній частині Буковини основним заняттям населення віддавна було землеробство. Тому в господарстві важлива роль належала приміщенням, де зберігали, обмолочували збіжжя. У північно-західній частині Пруто-Дністровського межиріччя побутували великі дерев'яні, наближені до квадрата, стодоли. Їх двосхилий, дещо зрізаний при гребені, з двох боків солом'яний дах опущений майже до землі. Фасадом у них служила одна з причілкових стін з широкими ворітьми. Будівлі зводили з букових кругляків, стовпи і підвалини робили дубові. Основу стодол складали зруби, а в прогонах стін використовували стовпи і ділі.

На Хотинщині тік із засторонками влаштовували в шопі. Поруч з ними були стайні, приміщення для свиней, курей, комора. Конструктивно шопи в своїй основі мали дерев'яний каркас, який заплітався глино-солом'яними вальками між кіллям або городженням з лози.

На Хотинщині, зокрема в с. Ярівка, ще збереглося кілька оригінальних споруд, які своєю формою нагадують відомі в Україні курені. Це — колиби. В їх конструкції головна роль відводиться чотирисхилому очеретяному даху. З фасадного боку цей дах у нижній частині зрізаний вертикально. Тут влаштовано двері. В колибах тримали вози.

У заможніших господарствах окремо від хати будували комори — однокамерні споруди зі стелею і завжди з підлогою. Зрідка при входних дверях, які, як звичайно, у вужчій стіні влаштовують на двох, іноді на чотирьох стовпах, — піддашся.

З інших господарських будівель заслуговують на увагу різні за формою курники, які є майже в кожному дворі. Найчастіше вони прямокутної форми, мають стіни з вальків або «литі» з «землі» (глини, яку беруть поряд). Перекривають курники невисокими чотирисхилими дахами. Зрідка трапляються курники циліндричної форми з конусоподібним дахом (с. Даньківці Хотинського району).

З наведених описів видно, що давні господарські будівлі цього куточка Буковини становлять інтерес для науки.

ІХ. ТАМ, ЗА КАРПАТСЬКИМИ ГОРАМИ

ДОЛИНОЮ ТИСИ

Музей народної архітектури та побуту у Львові — регіональний. В його експозиції представлені пам'ятки усіх західних областей України. Сюди перевезено 125 об'єктів народної архітектури, 26 з них — із Закарпаття. У фондах та експозиціях зберігається кілька тисяч предметів побуту і творів народного мистецтва цього краю. Мабуть, жоден відвідувач музею не оминав таких чудових зразків народної архітектури, як хата з Великоберезнянського району, садиба ХІХ ст. з села Пилинець, хата 1886 р. з Синевірської Поляни Міжгірського району; лемківська садиба з Зарічево Перечинського, садиби з Крайниково Хустського, з с. Брід Іршавського районів.

Працівники музею на Закарпаття виїжджають не вперше. У 1986 р. наша експедиція мала завдання докладніше дослідити народну архітектуру рівнинних районів Закарпаття і придбати потрібні експонати. Цим займалися старший науковий співробітник І.Д.Красовський, художник С.М.Фот, водій В.Ф.Белохвостов і автор. Свою роботу експедиція розпочала з Ужгорода. Це одне з найкрасивіших міст Закарпаття. Ми зупиняємося у Закарпатському музеї народної архітектури і побуту, і наші колеги Павло Федака і Юрій Байрак охоче показують нові набутки музею: цікаву двоповерхову комору «кіш» з Мукачівського району, де луцили і зберігали кукурудзу, пасіку — «ліду» (спеціальна скриня, у якій тримали кілька вуликів), інтер'єр корчми.

У Закарпатському музеї просто неба, який відкрився ще в 1970 р., зберігається ряд цікавих пам'яток народної архітектури краю, основні типи житла українців, угорців і румунів. Тут експонується цінна лемківська пам'ятка архітектури — церква ХVІІІ ст. з с. Кольчин Мукачівського району.

Садиба поч. XX ст. в с. Брід Іршавського району Закарпатської обл.

Музей залишає приємне враження багатими інтер'єрами, вдалим плануванням. Єдине, за чим доводиться шкодувати, — це мала територія, що не дає змоги показати все багатство архітектури краю. В музеї вже виросли спеціалісти з народної архітектури. Так, Павло Федака недавно захистив кандидатську дисертацію про давнє народне житло українців Закарпаття.

І ось ми в мандрівках: спочатку в Іршавському, а потім — в Хустському і Тячівському районах.

Мешканці долин і рівнин Закарпаття аж до наших днів зуміли зберегти ряд мовних і культурно-побутових ознак ще з часів Київської Русі, що привертає увагу багатьох дослідників. Як відомо, Потисся від основної території України відділяється суцільними гірськими масивами. Отож слід було б сподіватися, що села, окремі садиби і будівлі мають якісь свої особливості, колорит. Та оселі і тут за своїми формами, окремими елементами нагадують чепурні білостінні житлові та господарські будівлі інших регіонів України, особливо Поділля.

Інтер'єр в хаті XVIII ст. з с. Тересополь Закарпатської обл.
Музей народної архітектури та побуту України (Київ).

Головним будівельним матеріалом на Закарпатській рівнині був дуб, рідше смерека.

Для архітектури закарпатського житла характерні простота і лаконічність. Як правило, хати мають невеликі розміри і компактну форму, спокійний, плавно окреслений силует, вибілені стіни, високі дахи звисають уздовж головного фасаду, що тримається на стовпах. Під ними влаштовують широкі галереї.

Найпоширеніший тип житла в Закарпатті — трикамерні хати, які складаються з житлового приміщення, комори і сіней. Зберігся тип двокамерної хати з планом хата-сіни. Пізніше сіни майже всюди стали використовувати під кухню, спорудивши тут піч.

Інтер'єр закарпатських хат відзначається багатством декорації. На ліжках — гори подушок, оздоблених барвистим художнім тканин або вишивкою; на жердках, що вздовж

запiчної стiни, завжди — до 20 художньо тканих рушникiв, а на стiнах — мальованi фаянсовi тарелi.

Нас захопили закарпатськi пам'ятки монументальної архiтектури в Хустськiй котловинi — церкви XVIII ст. в Стеблiвцi, Сокирницi, Крайниковi, Даниловi, Олександрiвцi, Колодному. У всiх них вiдчутнi впливи готики, з вертикальними композицiями, якi знаходяться в гармонiї i рiвновазi з горизонтальними об'єктами.

У Хустському районi закупили для музею ряд комплектiв народного одягу. Основою жiночого костюма тут є сорочка i фартух (плат). Сорочка ошатна, багато вишивана. Як правило, вся пишнiсть вишивки зосереджена на рукавi.

Закарпатськi вишивки надзвичайно рiзноманiтнi. Вони багатi i за кольором вiзерунка, i ще бiльшою мiрою — за малюнком. Майже кожне село видiляється особливiстю прийомiв, поєднанням кольорiв, орнаментом. Простежуються i спiльнi риси. Наприклад, в основi малюнка вишивки помiтний ромб, який подекуди витягнутий. Найпоширенiшi кольори — червоний, синий i бiлий.

Давнi традицiї на Закарпаттi має керамiка. Про кольорову черепицю, якою були вкритi будiвлi Хустського замку, згадує в своїй записках турецький мандрiвник XVII ст. Евлiя Челебi.

Вироби закарпатських гончарiв захоплюють гармонiєю форм i декору. Їх розпис — концентричнi круги, хвилеподiбнi лiнii «ялинки», «квiти» — успадкований вiд далеких предкiв. Цих орнаментальних мотивiв народнi майстри iнтуїтивно дотримуються i сьогодні.

У Вiльхiвцях Iршавського району ми побували у гончара Михайла Галаса, члена Спiлки художникiв. Його вироби можна знайти в музеях Львова, Коломиї, Ужгорода, Києва, Москви. Гончарством вiн займається вже 50 рокiв, з 12 рокiв батько привчав його до цього ремесла. Гончарами були його батько, дiд i прадiд. Його довжанки, миски, корчаги, пивники i вази виглядають оригiнально, просто. В iх оздобленнi живуть народнi традицiї.

Привернула нашу увагу i гончарна пiч, яку тут називають горном. Це типове ранньослов'янське горно. Формою воно подiбне до конуса, а точнiше горщика (висота 150, ширина —

140–200 см). Стіни печі виліплені з глиняних вальків, в них два отвори з протилежних боків і третій — верхній, через який виходить дим.

У с. Лисичів Іршавського району ми оглянули кузню 300-річної давності, яка перетворена на музей. Залізо тут обробляють за допомогою водяного колеса. Ще у віршах давньоукраїнського поета Климентія Зіновієва говориться про виплавку руд у таких кузнях: «Водою млати в рудях ударять». Відомо також, що на Дніпрі і його притоках було багато таких кузень, які називали ще «гамарнями».

Вироби лисичівської кузні свого часу були знані у Відні, Празі, Будапешті. Тепер у величезному приміщенні кузні працюють два молоти («гамери»), які приводяться у дію водяними колесами, два горни і міхи. Їх обслуговують дев'ять ковалів, які виготовляють різне сільськогосподарське знаряддя і водночас проводять екскурсії.

Село Іза Хустського району на Закарпатті знають як центр лозоплетіння. Це нехитре ремесло передається тут з покоління в покоління.

Асортимент виробів різноманітний. Це і жіночі сумочки, і кошики, і хлібниці, і різноманітні корзинки, і обплітання бутлів.

БАРВИ ХАТНЬОГО ІНТЕР'ЕРУ

Інтер'єр закарпатського житла, як і всюди в Україні, залежить від планування всієї хати.

У низинних селах (Хустський, Березівський, Ужгородський, Тячівський, частково Іршавський райони) переважають житлові будинки з планом: хата-сіни-комора; хата-кліть (комора)-хата-сіни. В останньому типі хати піч найчастіше розміщувалась у сінях, завдяки чому вони перетворювалися в обжите приміщення. Тут стояла приперта до стіни драбинка (лазиво), яка вела на горище, були полиці з посудом, а також діжки, бочки та інші речі. І неодмінно стояв ослінчик з відром і горнятком.

Інтер'єр житла формувався віками. Тому всі предмети домашнього побуту, меблі знаходили в ньому своє найбільш

раціональне розташування. Після того, як на початку ХХ ст. зникли курні хати, на Закарпатті розпочався розвиток мистецтва прикрашення інтер'єру.

Характерними рисами старих слов'янських меблів є їх конструктивна простота, важкуватість і максимальна утилітарність. Переважно меблі являли собою нерухомо укріплені предмети, які мали цілком визначене традиційне призначення. Для прикладу візьмемо інтер'єр хати з с. Оріхівці Ужгородського району, що експонується в Закарпатському музеї просто неба. Це традиційне житло (хата-сіни-комора). Вхід у хату розташований по центру через сіни, справа — житлове приміщення, зліва — комора. У хаті зліва від входу бачимо піч, за нею, при глухій стіні — ліжко, під вікнами широкі лави, а між ними — стіл. У хаті привертає увагу велика піч з відводом диму через спеціальну трубу в сіни. Челюстями вона обернена до причілкової стіни. Подібне зустрічаємо і в хаті лемків, словаків, частково чехів.

Важливо, що інтер'єр житлової кімнати чи світлиці на Закарпатті ніколи не захащувався великою кількістю предметів. Було тільки все необхідне: стіл, лавиці, лада-скриня, одне-два дощатих ліжка, грядка-жердка під стелею й лампа, що висіла над столом на дроті.

На чільній стіні вивішували мальовані тарелі та ікони (святі образи): зображення Ісуса Христа, Пречистої Діви Марії, святого Миколая. Згідно з християнським віруванням, Богородиця є заступницею материнства і родинного вогнища.

При всій ощадливості у використанні житлової площі селяни не втрачали почуття естетизації побуту. А тому ліжко, мисник з полицею, скриня і жердка для одягу, навіть божниця, крім утилітарного, мали ще й інше призначення — прикрасити кімнату.

За своєю конструкцією і декоративним оформленням серед скромних і простих меблів виділяються столи-скрині, які нерідко є творами народного мистецтва. В більшості їх робили з твердих порід дерева (бука, явора), що забезпечувало їм довговічність.

У найбільш давніх виробках масивне, забите дошками підстолиня, з'єднано без єдиного гвіздка за допомогою дерев'яних кілочків. Столину робили із однієї витесаної довгої

товстої плахи твердого дерева довжиною 100–140, шириною 70–80, товщиною 7–10 см.

Справжні твори народного мистецтва — столи-скрині Боржавської долини. Габарити столини тут зменшені, і підстолиня стало стрункішим, з'явилися фігурні ніжки. Шести- і восьмипелюсткові розетки, півкруги та інші елементи декору, що ритмічно повторюються, заповнили всю передню частину підстолиня. Один і той же елемент, але в різному композиційному розташуванні, вражає своєю декоративністю. Пелюсткові орнаментальні елементи мотивів, що заповнюють круг усередині, дають підставу вважати, що в закарпатській різьбі круг-розетка є основною формою сонця. Круг в орнаменті різьби, заповнений орнаментальними мотивами, носить характерну назву — «ружа».

Різьба по дереву — один з найбільш поширених видів народного декоративного мистецтва. Різні предмети побуту були найдавнішими прикрасами житла. В старій селянській хаті різьбу можна побачити на сволоку, жердинах-грядках, а також на колісці та інших предметах побуту.

Висока майстерність проявилась у виготовленні дерев'яного посуду, який знаходив широке застосування в побуті селян. У декоративному оформленні дерев'яного посуду і начиння застосовували техніку випалювання і різьбу з використанням геометричних елементів орнаменту — квадратів, ромбів, прямих і хвилястих ліній. Дуже широко розповсюджений мотив розетки, який характерний і для інших виробів.

Із всіх видів рухомих меблів раніше інших з'явився мисник — відкрита шафка з кількома полицками для посуду, прикрашена різьбою чи фігурними деталями. Найбільш давній вид мисника був дуже примітивний і наглухо закріплювався до стіни. Поруч з мисником знаходився ложечник — невелика полицка з отворами для ложок. Багатством різної орнаментики виділяються іршавські ложечники. Одні з них мають форму дошки з прямими чи заокругленими боками, другі складаються з двох частин горизонтально розташованої дошки з отворами і перпендикулярно до неї прикріпленої вішалки, треті мають півкруглу основу і т. д. В орнаменті ложечників переважають повторювані композиції геометричних узорів, рідше зустрічаються стилізовані рослин-

ні мотиви, які застосовувались і для прикрашування інших предметів побуту.

Довкола стіни перед столом були нерухомі, зі струганих, а раніше з тесаних товстих дошок лави. Прикрашали житло лави зі спинками і підлокотниками, з ящиками для одягу під сидінням. На Закарпатті вони мають місцеву назву «лади». Такі лади накривали тканими доморобними налавниками з узорами поперечних смуг або в дрібну клітинку.

Над ліжком висіла так звана грядка — дерев'яна товста палка, іноді старанно орнаментована різьбою; на ній вивішували одяг, рядна, коротенькі вишиті рушники — утиральники, що відігравали декоративну роль.

Поруч з ліжком знаходилась колиска — дерев'яна або плетена. Прикрашувалась вона дерев'яними деталями чи розмальовувалася олійними фарбами. Цікавими є плетені з лози коліски, що мають еліпсоподібну форму, декоровані тією ж лозою у вигляді повздовжніх смуг, зі смерековою основою та круглим низом (щоб гойдати). Побутували вони в Хустському і Тячівському районах, де поширений один з видів народних промислів — лозоплетіння.

Важливе значення в обладнанні інтер'єру надавалось текстильним виробам. В селянському побуті ручне ткацтво зберігалось аж до недавнього часу. І тепер ще на примітивних верстатах — кроснах тчуть пухнасті шерстяні ковдри (ліжники), рушники, покривала, рядна, доріжки на підлогу та інші речі. Покривала, святковий одяг розвішували на жердині (грядці) над ліжком, а зверху вузьким бордюром прикріплювали згадувані вже маленькі рушнички. Таке зібрання мальовничих предметів відіграло головну роль в прикрашенні інтер'єру селянської хати.

Древнім промислом на Закарпатті було килимарство. Килими тчуть переважно в східних районах. В селах по Тересві, де здавна виробляли килими із пряжі, пофарбованої рослинними фарбами, гладким двостороннім килимком накривали ліжко, їх також використовували для святкового обладнання житла. У повсякденному користуванні були більш прості верети чи джерги, виткані з грубої вовни.

У хаті важливу роль відводили сволоку. Цю конструктивну деталь вирізьблювали найпростішим орнаментом-розет-

ками. Наносили сюди дату (будівництва), ім'я власника хати. Магічного значення надавали хресту, який теж вирізьблювали на сволоці.

Кожна господиня мала такі речі, як прядку, веретено, куділь. Нерідко і ці предмети прикрашали скромною різьбою.

Закарпаття здавна славилось вишивкою. Особливу увагу привертають вишиті рушники, скатертини, святковий жіночий та чоловічий одяг. У вишивках українців з долини Боржава та стеблівських майстринь найпоширеніша техніка — хрестик, а улюблені кольори — червоний, синій, жовтий, зелений. В низовині долини Тересви для вишивок характерне поєднання своєрідних узорів і фарб, переважно рослинного та стилізованого рослинного орнаменту.

Хатній інтер'єр змінювався у святкові дні. Напередодні господарі прибирали двори, а господині — хати. Насамперед усе підмітали, мили лавиці, стіл. Постелі прикривали святковими плахтами-простирадлами, тканими і вишитими власноруч. На них накладали багато подушок з барвисто вишитими наволочками. Стіл також накривали скатертиною. В будень користувалися простими веретами і скатертями, оскільки «нарядні» берегли до свят.

Х. З МАНДРІВОК ДО НАШИХ МІСТЕЧОК

ДАВНІ ЖИТЛОВІ БУДИНКИ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТЕЧКАХ

Під поняттям «містечко» слід розуміти торгово-ремісничий центр, що обслуговував сільське населення певної території. Іноді такий центр, досягши своєї правової та економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління або ж зберігав статус міста. Відбувалися і зворотні процеси, коли «крупні міста XVI–XVII ст., наприклад, Кременець на Волині, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишались у ранзі невеликого торгового містечка.

Маючи права на самоврядування, міщани об'єднувалися у цехи та церковні братства, залежно від виробничих занять. У Кременці, наприклад, діяло 152 магазини, 10 майстерень, у яких виготовляли дерев'яні вироби, дві стельмашні, три тартаки, одна миловарня; тут жили штукатури, муляри, ткачі, кравці, шевці, що було типовим для більшості містечок.

Магдебурзьке право, за яким жило багато містечок, закріплювало форми забудови міст. Обов'язковим для них був будинок магістрату. Його зводили в центрі міста на зразок ратуші на торговій площі. Магдебурзьке право регламентувало кількість вікон у будинку по периметру центральної площі та прилеглих до неї вулиць. Звідси і виникла форма будівель, збудованих вузькою стіною до вулиці. Відстань між будинками була мінімальною (1–1,5 м). Будівлі в передмістях розташовувались вільно. Тут вони зберігали типове для сільської місцевості планування дворів.

Міські будинки як у західних, так і в східних областях України, мають багато спільного. Розташування їх залежало від функціонального призначення.

Заїзд кінця XIX ст. в м. Кременець Тернопільської обл.

На Поділлі і Галичині були поширені будинки з дерев'яними галереями і стовпами, що підтримували дах. Вони іноді утворювали суцільний торговий ряд. У ярмаркові дні на балюстрадах галерейок, на лавках розкладався для реклами різноманітний товар.

У містах діяли цехи по виробництву м'яса, пива, вин, шкіри, шиттю одягу, взуття тощо, розраховані на задоволення потреб як міщан, так і селян. Відповідно до потреб цих виробництв у житлових будинках або при них обладнувалися додаткові приміщення для зберігання знаряддя, припасів сировини, зерна та ін.

Містечкові жителі займалися також характерною сільською працею — ловили рибу, обробляли поле. Жителі Кременця, наприклад, у XIX ст. вирощували тютюн для продажу. Це нестійке — проміжне між містом і селом економічне становище містечок — було їх характерною рисою. Воно породжувало до життя своєрідні архітектурні форми будівель. Наприклад, у Старому Самборі міщани споруджували в XIX ст. дерев'яні зрубні будинки, які відрізнялись від сільських хат лише організацією внутрішнього плану. Саме ж

планування: житлове приміщення — комора — хата — хлів — прибудова з тильного боку вздовж всієї будівлі — сіни для в'їзду свідчить про те, що міщани утримували худобу, коня, мали віз. Часто-густо до міських будинків прилягали поле, город, квітник.

Архітектурне обличчя містечок у Західній Україні було дуже показовим для історії нашої культури. Традиційне містечко завжди виділялось великою торговою площею, вулицею з кам'яним настилом, що перетинала її. Це — основне ядро міста, біля якого групувались другорядні вулички з тісно забудованими будинками торгівців і ремісників. Тут височіла будівля ратуші — серце міста, своєрідний символ міських вольниць. Дерев'яні ратуші містечок повторювали форми своїх великих кам'яних посестер у Львові, Чорткові, Бережанах, Белзі. Зберігся опис дерев'яної ратуші в Турці, де були шинки, склади, судові кімнати, кухні, комори, «арешт», сіновал, конюшня. Дерев'яна ратуша до 20-х років ХХ ст. стояла у Потеличі на Львівщині. За годинником на ратушній вежі починали свій трудовий день ремісники і торговці, тут відбувався суд, контролювали якість товарів, перевіряли міри, ваги, в складах ратуші зберігались привозні товари.

У містечках біля ринку і прилеглий до нього частині вулиці, як правило, відрізнялись від передмість. Ринкова забудова була багатша, статечніша; з будинками, завжди повернутими вузьким боком до площі. Найчастіше тут зводились будинки на один, два, рідше три поверхи з мансардами. У фасадній частині цих споруд влаштовувались крамниці, а далі житло господаря, кухні, комори, пивниці. На другому поверсі жили переважно прислуга і приїжджі. Широкі проїзні коридори з воротами вели в тісні двори з сіновалами, конюшнями. Ці будинки зовні часто прикрашались галереями, балконами з багатою різьбою.

Споруди міщан вирізнялись також об'ємно-планувальними вирішеннями. Вони могли мати чотирикутні плани, дуже близькі до квадратів, з мансардними приміщеннями у даху. Найчастіше все-таки будинки мали план витягнутого прямокутника із входом з причілка, із заломленими дахами. У Старому Самборі, Дрогобичі, Хирові, Нижанковичах, Кре-

Давні міщанські будівлі в м. Турка Львівської обл.

менці будинки з повздовжньою орієнтацією складались у плані з комори-кухні-хліва-возівні або конюшні. З боку будівлі паралельно до житлових і господарських споруд, розміщується возівня-сіни, або просто коридор. Возівня, як уже зазначалось, має від причілка ворота з хвірткою.

Поєднання житла з господарськими будівлями пояснювалось дорожнечею ділянок для забудов у містечках, суміщенням різних занять — ремесла, сільського господарства, участю окремих городян у перевезенні людей, тварин. Тому житлова кімната нерідко сполучалася з робочою, а кухня і комора — з прибудовою до них хліва чи конюшні. Наприклад, у Старому Самборі під дахом житлового будинку прилягає хлів з характерними деталями — жолобом для корму, драбиною для сіна, вертикальними стояками для прив'язування коней і загородкою для свині. У сінях з глиняною долівкою, куди можна заїхати через ворота, стояли брички, бочки, різне знаряддя, в тому числі упряж для коней.

Навіть багаті міщани мали такі комплексні споруди, бо потрібно було тримати все «біля себе» на випадок крадіжки.

На Волині, Львівщині та Поділлі зустрічаємо в містечках тип хати з ванькиром. Це найчастіше житлові будинки з плануванням «на дві половини», у яких допоміжні приміщення розташовуються по ширині: хата — ванькир, а через сіни хатчина — комора. У сінях відокремлювалась іноді кухня. Тут же влаштовували яму для льошу.

Внутрішнє обладнання міщанських жител, тобто інтер'єр і його складові: печі, меблі, посуд, декор, — на сьогодні майже недосліджене. Вимагає вивчення як польових, так і архівних, літературних джерел. Наприклад, порівнюючи печі у будинках селян і міщан, помічаємо, що в останніх вона набагато красивіша, часто оздоблена кахлями.

Меблі в міщанських будинках, як і в селах, найчастіше виготовляли місцеві майстри. Багатші господарі іноді мали меблі привозні. Польський етнограф Я. Байгер у книзі «Повіт Тереховлянський» пише, що замість сільського тапчана бачимо тут розмальоване дерев'яне ліжко з різьбленими торцями; скриня буває полірована, з висувними шухлядами (в багатих вона стоїть у ванькирі, а в світлиці — стіл), мисник також нерідко полірований і зашкленний, крім лави, у деяких міщан є по парі полірованих стільців. У кам'яних будинках буває дощата підлога, застелена доріжками, вікна двійні і відчиняються.

У цілому в архітектурі містечок Західної України спостерігається зв'язок з традиційним сільським будівництвом. Адже будівельників набирали з селян, які приносили сюди з собою знаряддя і способи зведення стін. У містечках часто зустрічались кругові навіси — продовження дахів, що підтримувалися стовпами галерей. Ця форма широко застосовувалась у культовій архітектурі Карпат протягом сторіч і була успадкована міськими будівельниками. Звідси прийшли й аркові форми галерей. Містечко не залишалось поза впливами архітектурних стилів кам'яної архітектури XVII–XVIII ст. Тут з'явилися згадувані вище барокові високі заломлені дахи з фігурними слуховими віконницями.

БУДИНКИ СТАРОСАМБІРСЬКИХ КУШНІРІВ

Серед пам'яток народної архітектури України велику цінність мають збережені до наших днів будівлі в колишніх провінційних містечках. Під час польових досліджень, вивчення архівних і надрукованих матеріалів ми виявили у Старому Самборі окремих тип дерев'яної споруди міщан.

У плані кожна будівля складається з хати, комори і хліва, які побудовані на повздовжній осі. Вздовж цих споруд тягнуться сіни — возівня. Конструкція сіней — каркасна, даху — крокв'яна, покриття — гонт, а основних приміщень — зрубна, із з'єднанням брусів в «простий замок».

У Старому Самборі є п'ять таких будівель. А взагалі на території західних і східних областей України, в колишніх провінційних торгово-ремісничих центрах і раніше побутовали будівлі такого типу. До речі, в роботі В. Січинського «Українське дерев'яне будівництво і різьба» стверджується, що на основі правил забудови у містах були врізані розміри будинків по лінії вулиці та кількість вікон. Тому міщанський будинок планувався так, щоб торцева його стіна виходила на вулицю; тут знаходилися вхід і два-три вікна. А вздовж нього був прохід чи проїзд. Як бачимо, міщанські будівлі по всій Україні мали подібне планування, але матеріал, технічна конструкція споруд зумовлювалися місцевими умовами і традиціями.

Будинки в Старому Самборі невеликі. Фасади, як правило, мають спарені шестишибкові вікна. Хата і комора обмащені і побілені всередині. У найстарішому з них по вул. Шевченка, 27 (рік побудови — 1847), виявлено отвір для виходу диму при курному опаленні. Як свідчать старожили, тільки в 1914 р. власті видали розпорядження будувати димоходи. Вже сам факт наявності курної печі в межах міста є цікавою рисою в побуті міщан тих часів. Отже, можна стверджувати, що міське життя тут мало відрізнялось від сільського. До речі, історики відзначають дуже повільне зростання чисельності населення в Старому Самборі у XIX ст., кількість якого тут не перевищувала 3 тис. осіб. Займалось воно в основному сільським господарством та ремеслами — куш-

нірством, ткацтвом, ковальством, кравецтвом, виробництвом олії тощо.

Щодо прізвищ, то в Старому Самборі найбільше проживає Скипакевичів, Сигеревичів, Сольчаників. Такі ж прізвища русинів-ремісників наводить у монографії «Старомейські землі і людність» (1899) Софія Гринбергова.

Згідно із свідченнями 86-річного М.Скипакевича, відомого майстра, який навчив кушнірській справі близько 200 осіб, у Старому Самборі колись була цехова громадська організація. Кушніри повинні були пройти через челядництво, учнівство, а після навчання скласти екзамен — виготовити жіночий кожух. Сам М.Скипакевич походить з сім'ї кушнірів: батько і п'ятеро братів займалися цією справою. Проїшов спеціальні курси в Куликові на Львівщині, а пізніше в Єскатеринославі вчився дубити шкіри. Він умів виготовляти замшу, обробляти телячу шкіру, шити одяг.

Про заняття колишніх старосамбірчан кушнірством свідчать виявлені у збережених сьогодні старих будівлях предмети цього ремесла: бишиль — цебер з широким верхом і вузьким дном для квасу, п'яльці — для затиску шкіри при очистці скафою, скафи — для витягування і чистки шкір, горбунок — лавка з ножем для зняття мездри, ключ, вага та ін.

Найбільше кушнірством міщани займалися взимку. Менш кваліфіковані майстри ходили по селах зі своїм інструментом і виготовляли кожухи. Влітку вони займалися сільським господарством, ремісники їздили возами на торги.

Поєднання кушнірства, відхожих промислів і сільського господарства, безперечно, вплинули на характер садиби. Тому в будинках сіни зроблені дещо добротніше, комора просторніша, а хлів передбачений для утримання коней і худоби.

Словом, можна сказати одне, що збережені до наших днів будинки міщан-ремісників у Старому Самборі становлять неабиякий науковий інтерес.

ХІ. НА БЕРЕГАХ СЛАВЕТНОГО ДНІПРА

ДЕ БУЛА ПРОТОВЧАНСЬКА ПАЛАНКА

Уже кілька років в різних областях України працює постійна етнографічна експедиція «Чумацькими шляхами», якою керує Василь Скуратівський. 1991 р. місцем своїх пошуків вона вибрала Дніпропетровщину, територію, яку займала з 1768 р. Протовчанська паланка. До останньої відносилися землі по течії рік Протовчі й Орелі, зокрема відомі поселення: Петриківка, Китайгород, Могилів, Студіївка, Шулківка. Ці села й були докладно досліджені в експедиції. Цього разу в її роботі брали участь В.Скуратівський (Київ), М.Глушко (Львів), Р.Сілецька (Львів), А.Данилюк (Львів), Л.Міщенко (Київ), А.Шкарбан (Черкаси), В.Панко (Петриківка), Я.Скуратівська (Київ), Н.Качалка (Київ), І.Гребінь (Київ). Досліджувалася архітектура, транспортні засоби, народний одяг і тканини, лікарські рослини, фольклор, народне мистецтво.

Зібрані матеріали планується використати при створенні у Петриківці музею просто неба «Козацький хутір». Потреба в ньому велика. Останнім часом в районі дуже швидко знищуються пам'ятки народної архітектури; досі нема в музеях жодного експонату цього типу з Нижнього Подніпров'я. Тим часом історія краю вельми багата, особливо козацьких часів. Тут розвинені народні промисли, надто ж декоративний розпис.

У науковій літературі, зокрема етнографічній, район, де працювала експедиція, мало досліджений. Відома тільки одна праця — «Етнографічний нарис народного побуту Катеринославського краю» (1905) В. Бабенка, яку він підготував до XIII Археологічного з'їзду. В наш час традиційну народну архітектуру Нижнього Подніпров'я досліджувала М. Струнка і присвятила цій темі кандидатську дисертацію.

Пам'ятник Б.Хмельницькому в Чигирині.

Відомо, що в далекому минулому Нижнє Подніпров'я було територією міграцій: у IV тис. до Христа—I тис. після Христа — а в другій половині XV ст. ці землі освоювали українські козаки.

У географічному відношенні досліджуваний район в основному рівнинний, помітні тераси річки Орелі і дещо розчленовані балками та ярами вододіли. Ґрунти родючі. Зрідка видніються невеликі смуги лісів та посадок.

Населення краю, крім землеробства, займалося тваринництвом. В с. Гречине Петриківського району, як засвідчує 85-річний Іван Квак, випасали на толоках волів, яких продавали в Китайгород євреям. Тримали також багато овець, заможніші мали до 100 голів. Різали під Покрову. Дуже полюбляли в селі борщ з баранини.

Оскільки автор цих рядків займався етнографічним вивченням народного житла та господарських будівель, то головну увагу приділимо саме цьому питанню. Для будівництва на Подніпров'ї використовували глину, лозу, очерет, акацію, тобто матеріали, які були під руками. Побутували різні способи конструкцій стін. Найчастіше в хатах їх робили з лози («шелюха»), яка плелася вертикально між глинями (поперечними жердками). Останні закріплювалися в проміжку між сохами або стовпами. Така техніка мала назву «стройової». Відомий спосіб прив'язування пучків очерету до глиць. Зрідка зустрічаються стіни, виготовлені з вальків у 20-ті роки XX ст. Стіни клунь виплітали між кіллям лозою, найчастіше горизонтально. Стелю майже всюди робили з лози, яка трималася на одному повздовжньому сволоку і 6-8 поперечних балках («слежах»). Виготовлені такими способами стіни вирівнювали сумішшю глини з половиною і білили, залишаючи небіленими лише повздовжній сволок та «соху», що його підтримувала.

Покривали хати очеретом, рідше соломою або комбінуванням соломи з оситняком (подібний до ситнику). В с. Галушківка місцевий житель В.Налісний розповів про два способи покриття очеретом: «на коряжки», коли стебла очерету нижнім зрізом стирчать доверху рівно по всьому даху; «під навіс», коли стебла віттям звисають донизу. В с. Новокряж зафіксовано цікаве завершення гребеня даху за допомогою

«парка». Останній — це два пучки соломи, які зв'язували перевеслом і добре перекручували. Їх клали на солom'яний дідух, а останній — на гребінь. Парок прикріплювали до дідуха дерев'яними кілочками.

Місцеві хати дуже мальовничі. Вони тішать око своєю вишуканою формою, білизною стін, найчастіше синіми, з білими смугами віконницями, що облягають з двох боків маленькі віконця. Деякі давніші хати мають причілки, в яких добре помітний нахил стін. Тому вони зі своїми високими стіжкоподібними дахами нагадують гриби.

В інтер'єрі осель, що мали дві половини, виділялися масивні печі, які були в двох кімнатах (а якщо по одній, то в другій — грубка). При печах завжди знаходилися лежанки. Пізніше їх частково використовували під плити, на яких готували їжу. З печами, що мають прямокутні комини, зблоковані грубки. В деяких селах в сінях ставили димарі, в яких влаштовували кобиці, де влітку варили їжу.

Майже в усіх хатах, досліджених нами, збереглися глиняні долівки. Їх виготовляли так: землю спочатку застеляли соломою або очеретом, а потім клали глиносолом'яні вальки. Такі долівки, як стверджують старожили, були завжди сухими.

У хатах часто замість столів на покутях можна побачити скрині, застелені килимчиками або скатертинами. Вздовж причілкової і чільної стін всюди лави зі спинками. В окремих хатах, у більших приміщеннях, зустрічаються диванчики. Від звичайних лав зі спинками вони відрізняються коротшими розмірами, мають дещо вигнуті спинки і підлокітники. Є свідчення, що диванчики розвинулись на національній основі від західноєвропейських меблів. Як правило, при запічних стінах були дерев'яні ліжка. Для снання використовуються також лежанки.

На стінах багато образів, рам, заповнених різними фотографіями. Їх оздоблюють рушниками. В с. Прядівка ікони розвішують по всій причілковій стіні над вікнами і між ними та на покуті.

У досліджуваному районі в кінці ХІХ—на поч. ХХ ст. побутовали садиби з відкритими дворами. Зафіксовані нами двори переважно з вінчатою забудовою, в яких хата — вгли-

Халаш в с. Галушківка Царичанського району
Дніпропетровської обл.

бині. Зрідка зустрічаються садиби з безсистемною забудовою. Огорожі бувають двох типів: пліт з лози, заплетеної горизонтально між кліттям; вал з недоїденого корму худоби і гною, що викидається з хлівів.

Місцеві садиби вражають великою кількістю господарських будівель різних за формою, величиною і функціональним призначенням. Вони непогано збереглися, не зазнавши значних змін ще з минулого століття. Це — клуні, халаші, погрібники, катражки, буди, повітки, сараї, курнички, хлівці сажі. Окремі з цих будівель неznані в інших районах України або вже зникли.

З цих споруд особливо цікаві катражки, погрібники, халаші, клуні. У загальних рисах вони нагадують відомі в Україні курені. В їх конструкції головна роль відводиться тричотирихилому очеретяному даху. Двері влаштовують як у причілковій, так і довшій стінах. Найпримітивніші з цих будівель катражки, які використовують для зберігання сіна.

Вони подібні до колиб, що збереглися в Хотинському районі Чернівецької обл. й використовуються як возівні.

Погрібники — це ями на картоплю та овочі. Зверху над ними зведений трисхилий дах, такий, як і в катражках.

Халаші відрізняються від катражок більшими розмірами (5 × 8 м; 6 × 10 м), планом основи, яка нагадує видовжений овал. Халаші мають невисокі (до 50 см) стіни. Використовуються останні для зберігання сіна, соломи, плодів городини, а іноді возів та бричок.

Клуни в плані квадратні або прямокутні. Загальна висота будівель — 6 м, стін — 2 м. Найчастіше стіни в клунях виплітали з лози і закидали глиною, змішаною з половиною. Покриття очеретяне.

Цікаві за своєю конструкцією і буди (будки). Їх згадує Д.Яворницький в «Історії запорізьких козаків». Найчастіше у них тримали зерно. Іноді їх обладнували під хліви. У плані це прямокутні будівлі. Стіни конструктивно такі ж, як у хатах. В будах були стелі та глиняні долівки.

У багатьох дворах ще збереглися сараї. Назва ця тюркського походження. В сараях по довжині могла бути комора, конюшня і возівня.

У кожному дворі є повітка, в якій тримали корів, свиней, зберігали сільськогосподарський інвентар.

З інших будівель досить цікаві курнички. Вони бувають круглі або овальної форми з конусовидними дахами. Іноді можна зустріти невеличкі прямокутні будиночки з високими дахами, в яких на даху тримали курей, а внизу — гусей.

НОТАТКИ З ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

«Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани».

Такими словами закінчується передмова Максима Рильського до чудової книги Івана Шаповала «В пошуках скарбів». Саме з цієї книги я вперше довідався про Д.І.Яворницького, видатного вченого-історика, етнографа, письменника,

про багатства Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею ім. Яворницького.

Мені пощастило. Під час канікул (я вчився тоді у Львівському університеті) побувати у Дніпропетровську і відвідати цей музей. Великий, красивий будинок виділяється серед інших не тільки своєю архітектурою, але й оригінальним оточенням — «кам'яними бабами», які кількома рядами стоять по обидва боки від головного входу.

Дивлюсь. І в уяві вимальовується далеке минуле.

Бачу перед собою дикі простори степового півдня України. З високих, непрохідних трав виступають головами «кам'яні баби» — творіння половців. Степовий спокій раптово порушують козацькі й половецькі вершники...

Мої думки обірвав незнайомий літній чоловік.

— А знаєш, хлопче, як покійний Дмитро Іванович збирав ці «баби»? — спокійно й задумливо заговорив він до мене. — Частину статуй привезли незнайомі люди. Вони чули, що в Катеринославі є чоловік, який збирає всякі знахідки. От і привезли. Експонатами музей поповнювався завжди. А починалося все у 1902 р. з п'яти тис. експонатів. Яворницький зібрав їх близько 80 тис.

Дуже любив він молодь. Його відвідували студенти. Говорили вони з ученим про історію Запорізької Січі. Яворницький розповідав їм про свої зустрічі з Лесею Українкою, Л.Толстим, М. Миклухо-Маклаєм, І.Репнім. Пам'ятаю, — говорить дідусь, — його публічні лекції про запорізькі знахідки. Говорив дуже простою мовою, без жестикуляції. Іноді на лекціях зачитував або співав старовинні пісні.

Мій співрозмовник і ваш знайомий з книги Ів. Шаповала «В пошуках скарбів» — Михайло Якович Білий, тоді вже сімдесятирічний сторож музею. 30 років він оберігав зібрані скарби. З Яворницькими працював понад 12 років.

Про Яворницького він розповідав з великою теплотою. Найбільше запам'ятав останню розмову з академіком. Яворницький свій заповіт залишив у Михайла Яковича. Він просив, щоби поховали його біля музею і написали: «Тут лежить Яворницький».

Ми підійшли до могили. Віддали ще раз глибоку шану цій великій людині.

Знову полинули у спогади про давнину.

Ось перед нами картина «Козак у бою». Грізне обличчя козака сповнене люті, волосся розкуйовджене, очі, немов ножами ріжуть ворогів.

— Це тільки фрагмент великого твору, — зауважив Михайло Якович.

Цю картину намалював Микола Струнников на дверях Д.Яворницького. Через це виникла суперечка з господарем будинку, де жив учений. Картину розрізали на дві половини, а потім кинули жеребки. Яворницькому дісталась верхня частина дверей. У 1905 р. передав її до музею.

Коли Дмитро Іванович проводив людей до зали, то біля картини жартував:

— Мені дістався козак, а купцеві — штани...

Майже про кожен експонат музею міг щось розповісти М.Білий. Пам'ятав, як потрапили сюди і люлька, і шабля, і січовий прапор.

На прощання Михайло Якович порадив відвідати меморіальний музей (філіал історичного) Д.І.Яворницького.

Невисокий будиночок, складений із червоної цегли, стоїть перед входом до парку імені Т.Г.Шевченка. На цьому місці, говорили, раніше було поле, на якому Яворницький з любов'ю вирощував просо, садив дерева.

У вітальні, на правій стіні — картина: Тарас Бульба з синами. Зліва — сцени з козацького життя, а на центральній — «Козак напідпитку». Це — роботи М.Струнникова, учня Іллі Рєпіна.

У кімнаті-музеї особисті речі вченого, на стінах — фотографії, портрети людей, з якими він листувався і зустрічався: М.Старицького, Лесі Українки, Л.Толстого, М.Миклухо-Маклая, І.Рєпіна, М.Заньковецької, М.Рильського...

У своїх домашніх колекціях Яворницький мав роботи видатних майстрів пензля І.Рєпіна, М.Самокиша, І.Їжакевича, М.Струнникова. Привертали увагу картини невідомих художників XVIII ст. «Гонта», «Залізник», «Козак Мамай».

Мені знову, як кажуть, пощастило. До музею підійшов автор книги Іван Шаповал зі своїми друзями — викладачами гірничого інституту.

Іван Максимович захоплено розповідав про Д. Яворницького, жартував. Любив розповідати про пригоди, які траплялися з академіком при добуванні експонатів.

Дніпропетровські зустрічі справили незабутні враження.

НАД ЧИГИРИНОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

Розповідь про руйнування і збереження пам'яток історії та культури, які до сьогодні збереглися на Чигиринщині, розпочинаю оптимістично, бо, ступивши на цю землю, відчув, що вже дещо робиться в цій справі. Директор Чигиринського історико-культурного заповідника Василь Полтавець відразу повідомив мені, що вже прийнято Постанову уряду про створення заповідника в Чигирині.

Надто довго, майже 20 років, народжувалась ця постанова. Багато було на місцях ініціатив, починань, але в часи застою і «маланчуківської опіки» культури жодне рішення щодо національних пам'яток не проходило. Душив страх, що пришиють ярлика чи позбавлять роботи, а ще більше втомлювали безконечні адміністративні бар'єри.

Чигиринський край дорогий для кожного українця. Тут хоробрі дружини Ярослава Мудрого ставали на шляху печенігам. На цій землі починалась боротьба українського народу за своє визволення під проводом Богдана Хмельницького, а Чигирин згодом став столицею, в якій гетьман приймав іноземних послів. В Холодному Яру, що за 50 км від міста, зароджувалось повстання гайдамаків під проводом Максима Залізняка.

Ця земля дорога нам і тим, що тут неодноразово бував Т.Шевченко. Він відвідував навколишні села і містечка, слухав легенди і бувальщини, які потім оповів у «Гайдамаках» і «Холодному Яру», прославляючи борців за волю народу.

В.Полтавця я зустрів у райвиконкомі. Ми під'їхали на Богданову (Кам'яну, Замкову) гору, де побачили людей за роботою. Накривали листовим матеріалом археологічні розкопки — траншеї вздовж північно-східної частини мурів Чигиринської фортеці XVII ст. Побачили сліди літніх розкопок в інших місцях. Я повірив, що заповідник таки буде.

Іду від автобусної станції до центру міста. І вже за кількасот метрів з правого боку помічаю підвищений масив, критий лісом. Це — Богданова гора. Пройшовши ще трохи, бачу на ній височезний пам'ятник Богданові Хмельницькому. Гора з цим монументом домінує над містом, яке витягнулося уздовж ріки Тясмин на кілька кілометрів.

Чигирин — місто особливе для України. Він був центром боротьби за національне визволення в середині XVII ст., з 1648 р. — столицею України. Тут була могутня фортеця, яка відіграла важливу роль у боротьбі проти татарсько-турецьких нападів.

На сьогодні місто в основному забудоване приватними будиночками-хатами, що найчастіше виходять до вулиці причілковими стінами, рідше — довшою стіною з чотирма-п'ятьма вікнами з віконницями. Хати, перекриті чотирисхилими дахами, з порівняно м'якими схилами. Криті вони шифером, черепицею. Зрідка ще можна зустріти очеретяні або солом'яні дахи. Подібну забудову ще побачиш у Черкасах, Ніжині.

Було в Чигирині кілька храмів. Тепер немає жодного. Всі знищені або перебудовані під інші приміщення ще в 30-ті роки.

З описів відомого мандрівника Павла Алеппського довідуємось, що в Чигирині були великі храми з дерева, а в замку — мурована церква Миколая, споруджена в 1660 р. і знищена під час татаро-турецької навали 1677-1678 рр. Зображення церкви збереглося на малюнку в Літописі Величка. Вона завершувалась трьома гранчастими банями, кожна з них мала по два зали. До речі, архітектуру цієї церкви повторено у Покровському соборі в Харкові (1689).

У XVII ст. Замковою горою на рівнині, в розвилині Тясмина, було нижнє місто (город), щільно забудоване двоповерховими будинками, над якими домінували Ратуша і церква, резиденція Богдана Хмельницького і будинки, де зупинялися послы з Австрії, Англії, Італії, Польщі, Туреччини, Швеції та інших країн.

Місто в ті часи захоплювало багатьох мандрівників, дипломатів, військових будівельників. Про фортецю П. Алеппський писав: «...фортеця Чигирин не має рівних собі у всій

країні козаків по висоті, величині підвищення, на якому вона збудована, по всій обширності і багатству вод і боліт, що її оточують. По цій причині вона дуже сильна...» Турецький мандрівник Евлія Челебі в 1657 р. відзначав: «Нині це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Цитадель стоїть на крутій скелі. Навколо фортеці три ряди непрохідних ровів... У фортеці стоять будинки козаків, криті драницями... Там же арсенал, чудові гармати, монастир з дзвіницею, подібною на вежу. В нижньому городі нараховується десять тисяч будинків, критих драницями, 27 дзвіниць» (мабуть, сюди зараховані і фортечні). Це, до речі, ще раз переконує нас у тому, що в місті було багато храмів.

Звичайно, фортеця постійно вдосконалювалась. Після того, як Чигирин у 1677 р. витримав навалу 200-тисячної турецько-татарської армії, сюди з Петербурга був присланий відомий інженер Патрик Гордон, який склав план реконструкції фортеці. Йому довелося в наступному році керувати обороною міста, коли загинув воєвода І.Ржевський. Не маючи змоги більше боротись, захисники вирішили підірвати фортецю. Після цього її більше не відновлювали. Правда, Патрик Гордон залишив докладні описи і плани фортеці.

З 1989 р. на Богдановій горі тривають археологічні розкопки, якими керує кандидат історичних наук Павло Горішний з Інституту археології НАН України. В результаті цих робіт виявлені залишки оборонних стін і бастіону (довжина 50 м, товщина стін — 2,5 м) в північно-східній частині фортеці, а також дерев'яні конструкції у верхній частині огорожі. Про них в своїх описах згадує Патрик Гордон. Взагалі відкриті на сьогоднішні частини стін у бастіоні збігаються з описами і планами фортеці, які він зробив. Усе це переконує в правильності його матеріалів, а, отже, і в можливості достовірної реконструкції тих частин, які повністю вже зруйновані.

При розкопках знайдено також бруцтату цеглу, кераміку XVI–XVII ст., свинцеві кулі.

Біля підніжжя Богданової Гори (на території теперішнього комбінату громадського харчування) проводив розкопки науковий співробітник Чигиринського історико-краєзнавчого музею Валентин Арутін. Він ставив за мету знайти палац Богдана Хмельницького, будинки козацької старши-

ни, споруди, де зупинялися посли. Поки що не вдалося їх виявити.

Взагалі Чигирин, маючи багату і цікаву історію, тепер бідний на пам'ятки. Вони загубились у тяжкі часи історії. Крім Богданової Гори, яка увічнена пам'ятником Богданові Хмельницькому та захисникам міста в XVII ст., тут ще збереглося кілька цікавих житлових споруд з минулого століття, земська і приходська школи.

СУБОТІВ

Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

Т.Шевченко

Ознайомившись з Чигирином, разом з директором заповідника В.І.Полтавцем виїжджаю в Суботів, що за вісім кілометрів звідси. Село лежить у долині ріки Тясмин, в оточенні ярів і балок. Всі будинки потопають в зелені садів, вулиці звивисті, місцями з крутими провулками. В часи Богдана Хмельницького хутір цей був справжньою фортецею. На місці, оточеному ярами з крутими схилами, знаходилась садиба Хмельницького та Іллінська церква, збудована в 1653 р., як родинна усипальниця гетьмана.

На місці, де, згідно з матеріалами вчених, стояла садиба Хмельницького, встановлено меморіальну плиту, а трохи далі ще на початку 80-х років відтворено три традиційні садиби, які характеризують побут українського селянства кінця XIX—початку XX ст.

Таким чином, тут сформувався міні-музей просто неба. Це гідна наслідування цікава спроба місцевих ентузіастів, зокрема згадуваного вище В. Арутїна, який раніше працював у тутешній школі. До речі, Валентин Арутїн, працюючи у Суботові з 1970 р. до середини 80-х років, наполегливо збирав усе пов'язане з Б.Хмельницьким: записував фольклор, досліджував архітектуру, пам'ятки традиційного побуту. В «Щоденнику дослідження історії фольклору, ремесел Суботова та його околиць сіл і хуторів», який він вів,

Музей-садиба в с. Суботів Черкаської обл.

є описи і обміри хат, зафіксовано художнє оздоблення, подано відомості про назви частин села, урочищ, ярів, балок, боліт, шляхів тощо.

Поблизу Суботова у 70-х роках виявлено городище чорноліської культури. Жителі його займалися не тільки скотарством, а й землеробством. Про це свідчать знахідки жорен із залишками борошна і зерна.

У 1990 р. на території садиби Богдана Хмельницького працювала група археологів під керівництвом кандидата історичних наук В.Ключа. Було розкрито фундаменти оборонної вежі у фортеці — так званого донжона. Добре збереглася кладка каменю і брущатої цегли, знайдені зразки полив'яної черепиці зеленого кольору (назва «бобровий хвіст»), козацьку люльку. До речі, такою ж зеленою черепицею вкрита й Іллінська церква, що поряд.

Взагалі на території Суботівської садиби знайдено багато керамічних виробів доби бронзи, скіфського, ранньослов'янського, давньоруського часу і пізнього середньовіччя.

Двір Хмельницького, крім природних глибоких ярів, був оточений земляними валами, з огорожею з дубових плах. Все це планується відтворити разом з будинками.

Іллінська церква, що стала усипальницею Богдана Хмельницького, в даний час відреставрована і вже відкрита для відвідувачів.

Церква в Суботові належить до оборонного типу і була важливим вузлом у системі укріплень гетьманського замку. В плані вона має форму прямокутника з гранчастою апсидою.

Храм панує над широкою долиною Тясмина і вражає суворю величчю силуету, усвідомленням сили і могутності козацтва, що піднялося проти шляхетської неволі.

ХОЛОДНИЙ ЯР

В яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.

Т.Шевченко

Щось таємниче є в цій назві... Багаті сторінки історії переплелися тут з легендами і переказами. Скіфські городища, давньоруські поселення і монастирі, татарські набіги, розгул польської шляхти і неспокійний дух козацької вольниці — все це прошуміло над Холодним Яром і залишилось у народній пам'яті, матеріальних пам'ятках історії та культури. А крім того, урочище це є пам'яткою і еталоном природи, що не має аналогів у всьому Подніпров'ї.

Далеко від Троїцької церкви, що збереглася на території Мотронинського монастиря, у 1967 р. встановлено пам'ятний знак про перебування тут Т.Г.Шевченка в 1822, 1843, 1845 роках. Згідно з переказами, вперше Тарас був тут з сестричкою Катериною і дідом ще зовсім маленьким.

Урочище Холодний Яр розкинулось між селищами Жаботин і Мельники. Це високе узгір'я, порізане десятками різних за розмірами ярів загальною довжиною до 250 км. Відомі серед них — Кривенків, Попенків, Гайдамацький, Чорний, Скарбничий, Гадючий і, нарешті, Холодний, що

починається від Мельників. Він найглибший з усіх, його схили місцями мають до вісімсот метрів висоти. Над Холодним Яром — плато, на якому досліджено Мотронинське городище скіфського часу (VI ст. до Христа), а на його території — Мотронинський Пустинно-Троїцький монастир. Це найвище тут місце. Говорять, що з дзвіниці монастиря колись можна було бачити Дніпро і навіть Черкаси.

Вибір цього місця під городище не було випадковим. Уміли наші предки будувати свої укріплення і в Чорному лісі, і в Борвиші, і в Чоті, і в Суботівському лісі. Недалеко тут пагорб «Вовчий шпиль», з якого видно Правобережжя і всю околицю за Медведівкою, на острові серед Тясмина — Медведівський монастир (знищений в 30-ті роки), вище — укріплення Онуфріївського монастиря (вже нема), який стояв над Тясмином, в Черкаському бору — Мошенський монастир (теж нема), фортеця на багнах, до якої треба було добиратися вузькою Вовчою Гаткою.

Мошенське городище — одне з найбільших в Україні, має площу близько 200 га, обнесене трьома рядами земляних валів і ровів. Зовнішній вал, порослий деревами, зберігся дуже добре, за винятком кількох в'їздів, він ніде не переривається. Висота валу з боку городища досягає чотирьох метрів. Основу таких валів становлять дерев'яні кліті-зруби, які заповнювалися землею. Це найдавніші на території України і Європи зрубні конструкції.

Часом виникнення Мотронинського городища, яке в ті часи було не тільки укріпленням, а й розвиненим виробничо-торговельним центром Скіфії, учені вважають середину VI ст. до Христа. Життя тут різко урвалося в наступному столітті, після навали кочівників.

На городищі розмістився, як вже згадувалось, відомий Мотронинський монастир. Часом його заснування багато дослідників вважає період до навали Батия. Така думка подається в документах монастирського архіву.

Щоб мати краще уявлення про Холодний Яр, мабуть, варто перегорнути окремі сторінки його історії.

У 1363 р. на берегах Тясмина, біля Холодного Яру, об'єднане литовсько-руське військо здобуло перемогу над татарами.

У 1568 р. гетьман Війська Запорозького Сагайдачний віддав Мотронинський монастир, що мав стратегічне значення.

У другій половині XVII ст., у відповідь на розгул польських конфедератів на Правобережній Україні, Холодний Яр став колискою «Коліївщини» під керівництвом Максима Залізняка. В урочищі Гайдамацькі Криниці (біля Троїцької церкви) повстанці освячували свою зброю. Звідси вони йшли на Смілу, Черкаси, Канів, Лисянку, Умань.

У Холодному Яру, як свідчать народні перекази, бували Наливайко, Косинський, Скидан, Гуня, Жмайло, гайдамаки М.Залізняка. Це закарбувалось в топонімах окремих урочищ: Склик, Гульбище, Гайдамацький, Поташний Яр, яри Січ, Скарбний та Свячений. На території лісу є могили Гната Голого і Йосипа Шелеста.

У XIX ст. в Холодному Яру перебували повстанці Кармелюка, військо декабристів.

У 1932–1933 рр. тут у с. Мельниках люди товкли в ступах качани з кукурудзи, чухрали листя, рвали квіти акації, вищипували щавель. Село вимирало. Так, у Кирила Задой було 11 дітей, з них 7 померло. У Й.Васюри померло 3 дітей і він сам. Траплялися випадки людодіства. К. Зубенко, розкуркулений, жив в лісі. У нього був п'ятирічний син Григорій. Десь він зник. Шукали, гукали — не знайшли. І лише через 40 років одна жінка, помираючи, призналась у своєму гріху...

Незважаючи на тяжкі історичні часи, Мотронинський монастир завжди був під опікою людей. Проте в 20-ті роки його закрили, і відтоді він став занепадати. Пам'ятки на його території інтенсивно руйнувались. Свого апогею варварство досягло наприкінці 60-х—на поч. 70-х років, коли остаточно було знищено рештки монастирських споруд, розкорчовано сад (росли тут тисячі горіхових дерев, яблунь, груш, слив), каштанові алеї, розорані скіфські кургани і козацький цвинтар. Найбільше лиха завдав місцевий колгосп ім. Крупської, розоравши тут 57 га землі. При цьому знімалися в деяких місцях шари ґрунту глибиною до 0,4 м, тобто весь культурний шар. І все це творилося роками на території пам'ятки світового значення.

Мотронин монастир в Холодному Яру. Мал. Т.Шевченка.

Гірко і соромно. До якого зубожіння духу, втрати національної самосвідомості дійшли нащадки колишніх козаків, гайдамаків! Від неповторної краси архітектурного ансамблю, який у своїй акварелі «Мотронин-Монастир» змалював Т.Шевченко в 1845 р., залишилась тільки одна Троїцька церква.

Історія її така. Її попередниця — стара дерев'яна церква була «знищена як ветха» у 1800 р. й на цьому місці зведено нову — кам'яну, одноглаву. У 1802 р. вона розвалилась у зв'язку з помилками в розрахунках конструкцій. Тому на її місці коштом попереднього будівельника в 1804 р. споруджено цю, що збереглася до сьогодні.

Старожили розповідають, що ансамбль Мотронинського монастиря був особливий, дуже впорядкований. Крізь квіти розкішного саду виднілися церковні верхи, хрести з різноколірними скельцями, білостінні довгі будинки келій з вузькими віконцями і низенькими входами.

Збереження пам'яток Холодного Яру хвилювало передову інтелігенцію довго. Цю ідею на початку ХХ ст. підносив М. Біляшівський. У 1923 р. було зроблено опис майна Мотронинського монастиря, що мало історичну і культурну цінність. У 1927 р. Український комітет з охорони Пам'яток культури при Наркомпросі України схвалив рішення віднести Мотронинський монастир і городище до пам'яток загальноукраїнського значення. Тоді ж виділено кошти для археологічних досліджень. Але після передачі монастиря в 1929 р. комуні «Заповіт Леніна» розпочалось його фактичне знищення. На той час у монастирі було до 300 монахинь з послушницями. Цінні книги з монастирської бібліотеки навантажили на підводи і відправили на залізничну станцію для передачі в харківські музеї. Можливо, десь серед книжок був рукопис кронічки (хроніки), про яку згадує М. Білозерський у праці «Южно-русские летописи». До речі, П. Куліш робив з хроніки Мотронинського монастиря виписки, які Білозерський подає в своїй книзі. Літопис був доведений до 1749 р. Слідів його в наш час не знайдено.

Багато монастирських речей було складено на крилосі Троїцької церкви, звідки їх брали на підпал. Фрески зі стін церкви зішкребли, а портрети ігумена Мелхіседека, керівників Коліївщини М. Залізняка та Івана Гонта вивезли (зберігаються в Сумському історико-краєзнавчому музеї). В дерев'яній церкві Івана Золотоустого комунари обладнали клуб і школу, а самі жили в келіях. У 1930 р. в комуні налічувалось 500 осіб. Зрозуміло, що при такій кількості людей, які жили тут тимчасово (кожен це усвідомлював), все руйнувалося.

Війна, варварське ставлення до спадщини предків, призвели до суцільної руйнації цього колись мальовничого і людного куточка Холодного Яру. Тепер йде реставрація Троїцької церкви. Це вже вдруге. У 1968 р. Черкаський «Діпроцивільбуд» розпочав ремонтно-реставраційні роботи у храмі. Одночасно велися розкопки на городищі. Планувалося виділити два комплекси пам'яток: Коліївщина з Мотронинським монастирем, де б розмістилися музей гайдамацького руху та комплекс, присвячений партизанському рухові. Чигирин і Суботів за своїм історичним значенням мали стати заповідниками, а Холодний Яр природним національним парком,

зайнявши всі 30 тис. га холодноряських лісів. Та це були лише добрі наміри.

А коли у Києві до влади прийшли Щербицький і Маланчук все зупинилось. Мотронинське городище продовжувало розорюватись і руйнуватись. Отже, десятки тисяч карбованців були, як кажуть, пущені на вітер.

Минуло десять років і знову знайшлися люди зі щирим бажанням врятувати пам'ятки Холодного Яру. Так при Черкаській організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури зародилася експедиція ентузіастів «Холодний Яр». У 1983 р. проведено дослідження Троїцької церкви, реставрація якої мала розпочатись у 1986 р.

У червні 1985 р. працювала авторитетна державна комісія, яка дійшла висновку створити тут державний історико-природний заповідник. Згодом було виділено кошти на археологічні розкопки, закуплено збірно-щитовий будинок для реставраторів. Уже в 1986 р. повинні були розпочатись роботи. Але й далі нічого не робилось. Лише в 1990 р., після створення заповідника, у храмі розпочато реставраційні роботи.

Цікавою пам'яткою в Холодному Яру є печери. Це складний підземний лабіринт, дуже подібний до Києво-Печерського. За свідченням старожилів, довжина підземних ходів сягає 28 км, вони вели до Мотронинського монастиря від оборонних валів до Холодного, Червоного, Святого Ярів. Є печери між стародавніми городищами. Вхід до печер був у підземеллі церкви Іоанна Золотоустого. В печерах, як розповідають місцеві жителі, були навіть підземні церкви, в'язниці, комори. Багато з них уже завалено. Взагалі печери мають загадкову мережу проходів. Говорять, що, йдучи під землею, треба розвивати нитки, бо кожна печера має два виходи, і всі вони між собою сполучені. Тому, заплутавшись, можна ходити в темноті до смерті і не знайти виходу. Тільки відважні і досвідчені мають право заходити в них. Таку сміливість виявив наш відомий письменник Гнат Хоткевич, який в 1926 р. пройшов підземними холодноряськими ходами близько чотирьох кілометрів. Але це було давно. Сьогодні ж можна легко пройти під землею тільки 20 м.

Сумне враження справляють Гайдамацькі криниці (ставки), де гайдамаки святили свою зброю. Вони живляться

джерельними водами, але в даний час сильно замулені і вже місцями перетворились у болото.

Трохи краще збереглися кургани, які ближче до монастиря. Багато їх таємно розкопали шукачі золота. Спонукували їх до цього легенди про безліч скарбів, захованих у лісі.

Що ж тепер робиться у Холодному Яру?

З 1989 р. на території Мотронинського городища працює Холодноярська археологічна експедиція під керівництвом кандидата історичних наук С.Безсонової. В різних місцях городища розкопано близько 1000 м² площі, досліджено 10 курганів, відкрито наземне житло з глинобитно-каркасними стінами, землянку, господарські ями. Крім того, археологи знайшли ліпну кераміку та грецьку (привозну), вироби із заліза (ножі, серпи), прикраси з бронзи, наконечники стріл, кістки домашніх тварин. Два розкопи було закладено біля Троїцької церкви на прохання директора заповідника В.Полтавця. В одному виявлено скіфське житло, перерізане могилами XVII–XVIII ст. (можливо, гайдамацькими), а також яму, заповнену керамікою XVII ст. У другому розкопі знайдено сокиру козацьких часів, гайдамацькі могили, які прорізують скіфський шар та фундамент однієї із церков, що стояли поряд з Троїцькою.

Холодний Яр не тільки заповідник визначних об'єктів археології та історії, але й пам'яток природи. Віковий ліс, що оточує Мотронинський монастир, є унікальним еталоном природи, що не має аналогів у всьому Подніпров'ї. Тут є масиви 100-річних дерев. Серед них домінують дуб і ясен. А взагалі в яру росте 150 видів дерев і чагарників, більшість яких входить до еталонних фітоценозів.

Є тут і окремі довгожителі лісу — дерева-пам'ятки, зокрема 1000-літній дуб М.Залізняка, який був свідком багатьох історичних подій. Неподалік проходив Чорний шлях, яким турки і татари гнали невільників до Криму. Існують перекази, що в 1845 р. біля дуба відпочивав Т.Шевченко. Висота дерева 22 м, стовбур — у сім обхватів (8,64 м). Взагалі про цього дуба можна говорити як про патріарха лісів Європи. Його ровесники збереглися в Литві (біля с. Стельмуж) та в Китаї (провінція Хунань).

ЗАПОВІДНИК

Вище вже коротко розказано про наміри створити заповідник на базі Мотронинського монастиря як пам'ятки історії та культури. В 1961 р., як розповів мені краєзнавець О.Найда (заслужений лісовик України, пенсіонер), в Холодному Яру вирубували щорічно 64 тис. м³ деревини. Він зі своїми однодумцями звертався до уряду з проханням припинити вирубку лісу і створити національний парк. Доводами були: рідкісний набір рослинності, вже сформована природна екосистема. Тоді добилися тільки зменшення вирубок до 1300 м³.

О.Найда багато зробив для збереження не тільки природи, а й пам'яток історії Холодного Яру. Він відкрив і дослідив десятки пам'яток історії, склав путівник по Холодному Яру. За його активною участю було встановлено 64 пам'ятні знаки.

Ідея об'єднати Холодний Яр, Суботів і Чигирин у заповідник стала реальною лише в березні 1989 р., коли було прийнято урядову Постанову про організацію Чигиринського історико-культурного заповідника. Є вже дирекція заповідника. Її очолив згадуваний вище Василь Іванович Полтавець. Родом він зі Стецівки, що біля Чигирина, знає і любить рідний край. Вчителював, працював на археологічних розкопках в експедиції проф. О.Треножкіна, організував історико-краєзнавчий музей у рідному селі. Отже, слово і діло за ним.

Уже розроблено схему туристично-екскурсійного огляду пам'яток на території заповідника, згідно з якою огляд можна буде здійснювати двома маршрутами («кільцями»): «великим» і «малим».

Від порту Адамівки, що на Дніпрі, відвідувачі матимуть змогу найперше оглянути Музей просто неба біля с. Стецівка. Дирекція музею планує показати, крім п'яти садиб, які експонуватимуться, ще десять садиб, що слугуватимуть за готелі. Вони зберігатимуть при цьому первісний зовнішній вигляд і традиційний інтер'єр, а для задоволення сучасних побутових потреб використовуватимуться тільки додаткові приміщення — комора і сіни. Це, звичайно, тільки задум, але його можна реалізувати, бо пам'яток буде багато.

В с. Стецівка було колись 54 вітряних і один водяний млини.

Зберігся, правда, тільки один вітряк. В самому селі відвідувачі матимуть змогу оглянути історико-краєзнавчий музей з надзвичайно багатим історичним та етнографічним матеріалом. Спочатку музей виник як шкільний, а потім перетворився у сільський. Експонати до нього збирали вчитель І.Савченко, пенсіонер — колишній військовий інженер М.Прокоф'єв, а згодом, з 1975 р., і В.Полтавець. Стараннями Василя Івановича було розпочато будівництво нової школи, а старе приміщення пристосували під музей.

Далі екскурсійний маршрут поведе до Чигирина. Тут туристи оглядатимуть відтворену фортецю XVII ст. на Замковій горі, біля підніжжя — резиденцію Богдана Хмельницького. З Чигирина шлях проляже до Кам'янки, де бував П.Чайковський. Звідси, через хутір Буда — в Холодний Яр, далі в Медведівку, Суботів і знову в Чигирин.

«Мале» кільце: Чигирин—Суботів—Медведівка—Головківка—Холодний Яр—Мельники—Черкаси.

На цьому маршруті цікаве село Головківка, де планується показати діючі гончарні промисли з можливістю придбати окремі вироби. Підполивні візерунки тут виконують у техніці фляндрування — затьоків білої, рудої та зеленої глини на червоному тлі. Традиції такого оздоблення склалися ще в минулому столітті. Твори головківських майстрів добре відомі в Україні, є в музеях Києва і Львова.

Як бачимо, плани великі: створення Чигиринської фортеці, резиденції і садиби Б.Хмельницького в Чигирині і Суботіві, відновлення Мотронинського монастиря, створення музею «Коліїщина», показ народних художніх промислів.

Роботи вже розпочато. Проводяться дослідження пам'яток, збираються речові матеріали, формується колектив наукових працівників, реставраторів. У заповіднику працюватимуть відділи: історико-археологічний, реставрації, охорони пам'яток історії та природи, «Суботів», «Чигирин», «Стеців» і музей просто неба.

Заповідник має найближчим часом «утрясти» багато питань. При загальній площі заповідника — 1000 га досі не вирішено проблему про його лісову частину. Адміністратив-

но Холодний Яр належить до Чигиринського району, а лісові масиви — до Кам'янецького лісгоспзагу.

Труднощів багато, їх, мабуть, не минути при таких масштабах робіт. Відтворити Чигиринську фортецю, резиденцію Б.Хмельницького без власного виробництва спеціальної цегли і черепиці не можна. Отже, є над чим працювати!

ХІІ. ЕТНОГРАФІЯ ЖИВЕ В МУЗЕЯХ

МУЗЕЙ ПІД КИЄВОМ

Музей просто неба в Києві належить до національних музеїв типу румунського музею одного села, Латвійського етнографічного державного музею, Музею народного побуту Литви, Естонського державного парку-музею, Музею грузинської народної архітектури та побуту під відкритим небом — тобто в своїй експозиції представляє матеріальну і духовну культуру усієї нації.

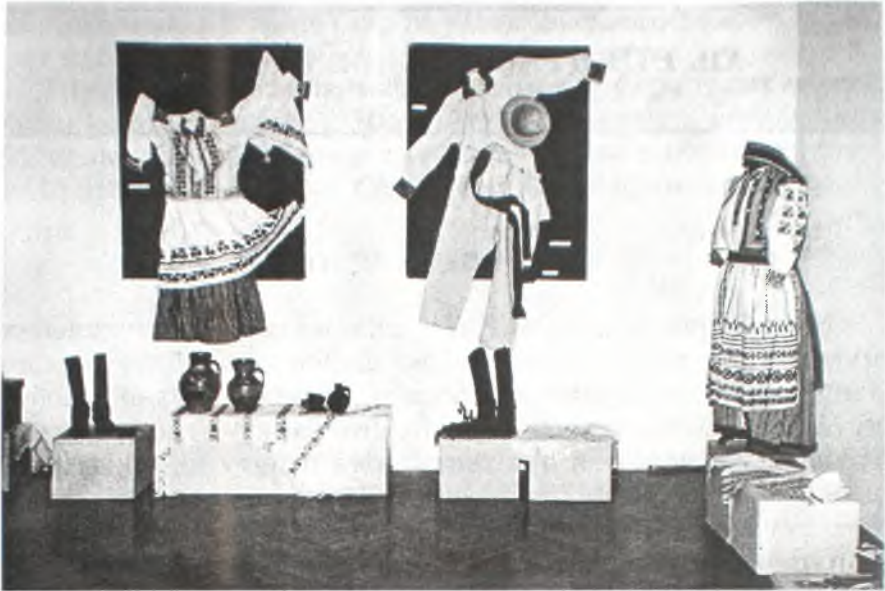
Створення музею було розпочато в 1969 р. на кошти Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а відкриття його відбулося 27 липня 1976 р.

Займає музей 150 га площі в мальовничій місцевості біля села Пирогово на південній околиці Голосіївського лісу. Рельєф території трохи нахилений до входу, пересічений великими старими балками.

Внаслідок особливостей історичного, соціально-економічного та культурного розвитку окремих частин дореволюційної України, а також природних умов, виникли і сформувалися локальні етнографічні зони: Середня Наддніпрянина, Полтавщина і Слобожанщина, Полісся, Карпати, Поділля, Нижнє Подніпров'я і Південь. У Музеї вони розташовані окремими поселеннями (секторами).

У проєкті — створення експозицій древньоруського будівництва IX–XIV ст., де експонуватимуться зразки архітектури, знайдені при археологічних розкопках, та житла робітників Донбасу, Кривого Рогу, Прикарпаття.

Огляд експозиції починається з етнографічної зони «Середня Наддніпрянина». До неї входять Київська (без північних районів), Черкаська області, північні райони Кіровоградщини та західні — Полтавщини. Ця територія в IX ст. входила до складу Київської Русі зі столицею в Києві.

Виставка народного мистецтва Яворіщини (Львів. обл.)
в Перемишлі (Республіка Польща) в 1994 р.
(З фондів Музею народної архітектури та побуту у Львові).

Середня Наддніпрянщина — лісостеп, де порівняно мало лісу, тому тут поряд з використанням у будівництві дерева широко застосовували соломку, очерет, лозу і камінь. Зовні і всередині стіни обов'язково оброблялися глиною. Для хат цієї зони характерний винос об'язки, що створює на причілку хати так званий «дармовіс», який, крім естетичного, мав і функціональне навантаження. Високі звиси стріхи тут мають і другі стіни, що надійно захищало житло від дощів.

Експозицію відкривають два вітряки кізлового типу. Від них шлях веде до хати кінця XIX ст. з с. Неморж Звенигородського району Черкаської обл. Конструкція її каркасна, з очеретяним заповненням. Стіни обмащені і побілені глиною. У плані хата складається з двох приміщень: хати і сіней.

Хата кінця XIX ст. з с. Яснозір'я Черкаського району складається з власне хати, сіней і хатчини, в якій виділено приміщення для комірчини.

До цікавих музейних споруд належить хата з с. Шевченкового Звенигородського району Черкаської обл.: вона належала Т.П.Шевченкові, онукові старшого брата Кобзаря. Хата складається з трьох приміщень: власне хати, сіней і комори.

Хата з с. Шевченкового — типовий приклад середняцького житла.

У секторі експонуються церкви XVII ст. з с. Дорогинка Київської та 1742 р. — з с. Зарубинці Черкаської областей. Обидві пам'ятки належать до характерних зразків українського монументального будівництва.

У секторі «Полтавщина і Слобожанщина» представлені пам'ятки народної архітектури з Полтавської, Харківської, Луганської та частково Сумської областей. Тривалий час південно-східна частина цієї території була майже безлюдною. Лише у XV–XVII ст. у басейнах рік Сули, Хоролу, Ворскли, Псьолу з'явилися переселенці з Північної та Правобережної України, Росії.

Огляд експозиції починається з куточка Полтавщини — хати селянина-бідняка з с. Ровазівка Новосанжарського району, яка складається з хати і сіней.

Садиба заможного селянина представлена господарством з с. Лелюхівка цього ж району. Тут просторий двір з довгою повіткою, курником, сажем, коморою. За коморою — тік для обмолоту снопів і погрібник. Хата у цьому господарстві має поширений тут тип планування: хата-сіні-світлиця.

В інтер'єрі хати з с. Червонівка Кременського району Луганської обл. бачимо місцеві особливості: біля невеликої печі — лежанка, невід'ємний елемент поширених там жител.

В експозиції сектору відтворено громадське дворище, на якому встановлено дві комори, колодязь, гамазей. Всього там планується розмістити 70 споруд — пам'яток народної архітектури.

Цікавий своєю архаїкою сектор «Полісся». Полісся займає північні області України в басейні Прип'яті, Десни і Сейму.

Лівобережне Полісся представлене садибою середняка з с. Мамекене Новгород-Сіверського району Чернігівської обл.,

Експозиція в Музеї народної архітектури та побуту України.
Фрагмент інтер'єру в гуцульській гражді.
с. Криворівня Верховинського району Івано-Франківської обл.

що складається з хати, хліва і клуні (останні дві будівлі з Коропського району). Хата рублена з соснового кругляка та виплетених з лози сіней, хлів і клуня — плетені, каркасні.

Правобережне Полісся відзначається великою кількістю типів народних будівель, застосуванням старовинних конструкцій. Його представляє дворище на кілька хат з господарськими будівлями (кліттю, током, хлівом, стебкою). Такі двори є цікавим відгомонам існування патріархальної сім'ї — роду. Наукову цінність має тік з с. Кишин Олевського району Житомирської обл. Це квадратна в плані зрубна будівля. Дах її чотирискхилий, критий драницями по рубленому шатру. Ця рідкісна нині конструкція була здавна відома багатьом народам. Вона лягла в основу перекриття монументальних споруд і відіграла важливу роль у розвитку архітектури.

У кількох поліських хатах ще є волокові вікна, а в хаті 1887 р. із с. Самари збереглося волокове димове віконце над

підчю, функціонально аналогічне «кагли» (отвір для виходу диму, який закривається).

З Волинського Полісся (с. Солов'ї Старовижівського району Волинської обл.) перевезено замкнутий двір («окружний двір», «околистий двір», «підварок», «оседок», «хороми»). У ньому — під одним дахом по периметру розташовані житло і господарські будівлі (клуна, хлів, колешня, сутки, шопа з ворітьми). В середині цього комплексу — невеликий господарський двір, де зберігаються віз, деякі великі знаряддя праці.

Замкнуті двори зручні для ведення скотарського господарства, бо дають надійний захист від звірів і снігових заметів.

Вони дуже подібні до відомих гуцульських гражд і належать до стародавніх пам'яток будівництва, які вже зникли на Поліссі. Усього у секторі після завершення будівництва буде 70 пам'яток народного будівництва.

Поділля — етнографічна область України, що займає територію між ріками Південний Буг і Дністер.

Для подільського будівництва характерне застосування найдавніших конструкцій і технік — сох, кілля, плетіння. Подібні прийоми, як засвідчують численні археологічні матеріали, застосовувались у трипільському будівництві (VI–IV тис. до Христа). Традиції цього будівництва були успадковані пізнішими культурами, в т.ч. східнослов'янськими. Видатний російський археолог В.А.Городцов писав: «Теперішні українські хати-мазанки — це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі».

Типове подільське будівництво представлене садибою середняка з с. Кадиївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. У плані хата складається з двох хат через сіни, у яких відгороджено комору. У більшій хаті сім'я, як правило, не живе. Це так звана «чиста хата». Менше приміщення використовується щоденно: воно було і кухнею, і спальнею, і робітнею. Біля хати велика шопа каркасної конструкції і плетений з лози курник.

Садиба з с. Яришів Могилів-Подільського району складається з хати, шопи, комори і сажу. Усі споруди каркасної конструкції. Стіни і піч хати оздоблені розписами. Долівка,

припічок, димар і призьба підведені червоними та синіми підводами.

В експозиції сектора представлені комплекс культових споруд з Тернопільщини: церква 1817 р. з с. Зелене, дзвіниця із с. Товсте.

Будівництво в секторі ще триває. Крім 10 садіб різних типів, тут буде споруджено заїжджий двір, кузню.

Експозиція «Карпати» ділиться на сім розділів, що відповідають основним етнографічним групам карпатських українців. По оглядовому маршруті вони розміщуються так: «Гуцульщина», «Бойківщина», «Лемківщина», «Львівщина», «Закарпаття», «Буковина» та «Підгір'я».

З Бойківщини встановлено цікаву хату 1909 р. з с. Тухолька Сколівського району Львівської обл., що складається з хати і сіней, хати і комори. Вздовж її фасадної і тильної стін — галереї з різьбленими стовпчиками і арками при вхідних дверях. Недалеко від хати велика стайня з боїщем, шпихлір на збіжжя.

Будівництво Західної Бойківщини представлено «Довгою хатою» з с. Гусний Великоберезнянського району Закарпатської обл. Під одним дахом з хатою в ній знаходяться стайня з боїщем.

Вдалим експонатом виявилась гуцульська гражда з смт Верховина Івано-Франківської обл. (замкнутий двір) з двома дворами: чистим — перед фасадом хати, створеним високою огорожею з піддашшям і клітями, та господарським — з протилежного боку хати, де розташовані замкнутою забудовою стайні і шопи.

Повністю завершені вже роботи в розділі «Закарпаття», на черзі відкриття інтер'єрів на решті розділів.

Будівництво музею триває. Розгортаються роботи по створенню етнографічної зони «Південь України» з пам'ятками народної архітектури, а також народним оборонним комплексом, який розкриває славні сторінки боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів. У цьому секторі планується показати і деякі виробничі процеси. Цікавою має бути експозиція «Давньоруське зодчество», де будуть показані оригінальні археологічно-архітектурні пам'ятки з розкопок Києва останнього десятиріччя, а також макети у натураль-

ну величину ранньослов'янських, слов'янських, давньоруських, пізньосередньовічних споруд. Вони допоможуть дати відвідувачам уявлення про стародавнє східнослов'янське житло. При виявленні додаткових наукових матеріалів про нього у процесі вивчення макети будівель можна буде переробляти та вдосконалювати. Таким чином, експозиція встане своєрідним експериментальним майданчиком, що продемонструватиме досягнення науки в галузі реконструкції давньоруського житла.

Музей народної архітектури та побуту України належить до найбільших музеїв світу. В його експозиції вже встановлено понад 250 архітектурних об'єктів, серед них найбільша в Україні колекція вітряків — 16 зразків, майже 50 тисяч предметів побуту і творів народного мистецтва. Музей став відомим місцем масового відпочинку киян, численних українських та іноземних туристів, своєрідним майданчиком для зйомок кінофільмів.

У літні місяці, коли приплив відвідувачів особливо великий (до 10 тис. щоденно), сюди з'їжджаються на етнографічні фестивалі народні умільці: музиканти, різьбярі (по дереву), вишивальниці, гончарі з усіх областей України. Народні промисли, які в Україні розвинені віддавна, тепер одержали новий імпульс завдяки цим виставкам-демонстраціям.

На території музею організуються виступи самодіяльних фольклорно-етнографічних ансамблів. Великим успіхом у відвідувачів користується щорічне фольклорно-етнографічне свято «З народної криниці», в якому беруть участь до 40 колективів художньої самодіяльності.

СКАНСЕН У СЕЛІ

В останнє десятиріччя велику популярність в Україні здобули музеї просто неба. Вони діють у Києві, Львові, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, будуються в Чернівцях і біля Галича на Івано-Франківщині. В них зібрано понад 500 пам'яток народної архітектури, майже 100 тис. етнографічних експонатів.

За зразками старовинних будівель можна простежити етапи розвитку українського народного зодчества, його зв'язки з традиціями культур інших народів. Для археологів вони є цінним натурним матеріалом, за допомогою якого встановлюються аналоги викопних знахідок.

Розвиток скансенів у європейських державах, особливо скандинавських, позначений тенденцією до створення маленьких музеїв — окремих садиб або комплексів із 10-30 архітектурних пам'яток. Вони музеєфікуються завдяки аматорській діяльності окремих ентузіастів. Велика кількість їх у Швеції (1162), Норвегії (316), Фінляндії (231).

Міні-музеї організовано і в інших країнах колишнього СРСР. 1977 р. відкрито етнографічну експозицію в с. Мільково на Камчатці (Російська Федерація), де місцевий художник М. Угрин реконструював пам'ятку XII ст. В іншому камчатському селі Ессо відтворено житло евенків — чум, а також лабаз для продуктів. Цінний об'єкт взято під охорону в с. Коптелов на Уралі, де зусиллями сільської Ради відремонтовано і відновлено інтер'єр першої хати, збудованої Іваном Коптеловим 300 років тому.

Найбільшого поширення місцеві скансени набули у прибалтійських державах. В Естонії популярністю користуються колекція вітряків у с. Англа та музей-садиба «Микхлі», що на острові Сааремаа: житловий будинок, клуня (стодола), лазня, дві кліті, кухня, хлів, вітряк, возівня.

На музеї перетворюються цілі села, вулиці. Прикладом такого заповідання є с. Ямка на території Кижів (Російська Федерація). Тут усі споруди перейшли у власність музею, залишившись на місцях. В органічному природному оточенні вони відтворили типове заонезьке село XIX—поч. XX ст. Ведуться також роботи з музеєфікації села Койтибожа поблизу Сиктивкара, яке увійшло до експозиції Сисольсько-Вичегодського сектора архітектурно-етнографічного музею Комі (Російська Федерація).

В Україні найбільших успіхів у цій справі досягли на Закарпатті, де, окрім Музею народної архітектури і побуту в Ужгороді, створено окремі хати-музеї в селах Антонівка Ужгородського, Зубівка Мукачівського, Осій Іршавського, Тернове та Наресниця Тячівського, Горінчове Хустського

районів. Цікавий скансен (церква і хата XIX ст.) формується у с. Стеблівка. Реконструкції місцевих житлових споруд виконані у селах Бронька та Довге Іршавського району. Цілий комплекс будівель старого угорського села відтворено у с. Петрове Виноградівського району. До нього ввійшли садиби заможного селянина і бідняка, школа, криниця-журавель, водяний млин. Споруди розташовані на майдані, недалеко від каплиці колишнього панського будинку, в якому тепер міститься історико-краєзнавчий музей. У с. Лисичеве Іршавського району зберігається кузня (гамарня), що працювала за допомогою водяного колеса. Оригінальний музей лісообробки і лісосплаву створено на Чорній Річці і біля озера Синевір у Міжгірському районі.

Аналогічні музеї є і в інших областях України. Великий інтерес викликає хуторець із хатою-мазанкою, кузнею і вітряком біля м. Красноград на Харківщині. За участю працівників краєзнавчих музеїв відтворено садибу початку XIX ст. в с. Калинівка та однокамерну хату з курним опаленням у містечку Сарни на Рівненщині.

Мережа локальних скансенів поступово зростає. Їх доцільно створювати при громадських, обласних краєзнавчих музеях, інститутах, технікумах, школах, професійно-технічних училищах. Музей лісосплаву і лісорозробок на Закарпатті, наприклад, утримується місцевим лісокомбінатом, а кузня в с. Лисичеве — райпромкомбінатом. До речі, вона навіть працює (виготовляють дрібне сільськогосподарське знаряддя).

Слід подумати про створення садиб-музеїв чи сіл-музеїв на територіях національних парків республіки. Це ще більше привабить туристів.

ЦЕРКВИ У МУЗЕЯХ

Прийнятий у музеях України етнографічний принцип побудови експозиції полягає в тому, що споруди (житлові, господарські, виробничі і культові) відтворюються в тих ансамблях, до яких вони початково належали. Таким чином, формуються мікросела (сектори), які представляють відпо-

Дзвіниця з міста Монастирська Тернопільської обл.

відні етнографічні зони. А це дає можливість у музеях простежувати різні архітектурні школи.

Церква завжди була невід'ємним елементом архітектури українського села. Видатний український кінорежисер і письменник О. Довженко писав, що в старому селі була своя композиційна логіка, свій план. У ньому за центр і орієнтир правила, звичайна церква. Її ставили на сільському майдані, на найвищому і найгарнішому місці. До церкви завжди вело декілька вулиць і вуличок.

Отже, зрозуміло, що церкви в музеях України мусять зайняти належне місце. Український мистецтвознавець Павло Жолтовський мріяв про створення у Львові найцікавішого у Європі музею. «Якщо, звичайно, крім хат, у музеї буде встановлено 15–20 храмів з різних регіонів Західної України, — говорив учений, — то ми цього досягнемо».

Серед церков, які експонуються в українських скансенах, найдавнішою вважається Козацька — 1606 р. з с. Острійки Білоцерківського району Київської обл., що в Переяслав-Хмельницькому. Це тризрубна, триверха споруда з тесаних дубових плах. Середній верх її перевищує бокові (за рахунок восьмирика над ним). Кожна з трьох частин церкви завершується маленькою банькою. Цей тип характерний для Правобережної України.

Наддніпрянську будівельну школу представляють церкви із сіл Зарубинці Черкаської (1742 р.) і Дорогинка Київської (XVII) областей, які експонуються у Київському музеї народної архітектури та побуту.

Церква з с. Зарубинці, яка представляє правобережну частину України, вражає надзвичайною стрункістю, лаконічністю, динамізмом, спрямованістю вгору. Храм із с. Дорогинка з Лівобережної Наддніпрянщини має виразний силует, відзначається пропорційністю трьох зрубів, пірамідальні дахи завершені стрункими ліхтариками. Строгість і лаконічність архітектури, скромність декоративних прикрас, гармонійність пропорцій свідчать про високий художній смак майстрів, багатство і своєрідність народних архітектурно-будівельних традицій.

Храми із Західного Поділля експонуються у музеях просто неба Києва і Львова.

Церква 1817 р. з с. Зелене Тернопільської обл. визначається приземкуватістю, статичністю, розчленованістю об'єму, переважанням горизонтальних розмірів і ритмів.

Церква 1773 р. із с. Соколів Бучацького району Тернопільської обл., що у Львівському музеї просто неба, цікава розчленованим двосхилим перекриттям, центральна частина якого піднята вище. На її гребені — велика восьмигранна вежа з хрестом ковальської роботи. Церкву оперізує піддашся на кронштейнах, яке захищає нижню частину зрубу від дощів і снігу.

Лемківського типу храми експонуються у Київському, Львівському, Ужгородському музеях. Церква 1792 р., що в Київському музеї просто неба, перевезена з с. Конора (передмістя Воловця) Закарпатської обл. Вона визначається своїм архітектурно-планувальним і конструктивним рішенням, у

якому над бабинцем піднімається висока вежа-дзвіниця. В Ужгородському музеї експонується церква 1777 р. подібного типу, яка перевезена сюди в 1974 р. з м. Мукачево. У Львівському скансені церква відтворена в 1992 р. з нового матеріалу. За зразок було взято типовий проект храму 1831 р., що в с. Котань Кроснянського воєводства (РП).

Народна архітектура бойківської школи представлена двома пам'ятками — Миколаївською церквою із с. Кривка (1763) Турківського району і Михайлівською (1863) із с. Тисовець Сколівського району Львівської обл., які експонуються у Львові.

Обидві церкви тридільні в плані, триверхі, з пірамідально-ступінчастим завершенням зрубів бабинця, нави, вівтаря — з тією різницею, що в основі перекриття Миколаївської церкви лежить восьмикутник, а Михайлівської — квадрат. Крім того, храми відзначаються оригінальністю архітектурних форм і досконалістю конструкцій, відсутністю зайвого декору і довершеною пропорційністю мас. Ці споруди справедливо належать до шедеврів українського будівництва.

«У них Прикарпатська Русь сказала своє власне слово, невідоме ні півночі, ні півдню Росії», «Ось де самобутнє мистецтво Прикарпатської Русі, торжествує своє найвище досягнення! Тут, у цих легко злітаючих до неба струнких силуетах храмів, у дитячій простоті їх конструкцій, що надає їм вигляду дивовижних іграшок, виявилася вся надзвичайна чарівність цього справді народного мистецтва». Такі захоплені відгуки про пам'ятки монументального будівництва Карпат залишив академік Ігор Грабар.

Буковинського (хатнього) типу храми представлені в музеях Львова і Чернівців. Троїцька церква 1774 р. з м. Чернівці перевезена до Львова в 1967 р. Особливістю її є те, що зруб над навою має восьмигранне перекриття, над бабинцем — чотиригранне, у вигляді зрізаної піраміди, над вівтарем — півсферичне. Усі ці перекриття сховані під високим дахом, тому силует храму нагадує звичайну хату. Такий тип церков відомий в Україні, а на Буковині він став традиційним. Подібний храм 1774 р. з с. Драчинці Кіцманського району експонується у Чернівецькому музеї просто неба. Він також має високий чотирисхилий дах, висунутий на зруб і перекриття, наче шапка.

До Галицького типу дерев'яних храмів належить відтворена у львівському музеї просто неба церква 1822 р. з с. Стоянова. За своїм силуетом вона подібна до храму св. Параскеви 1724 р., що в Крехові. Церква тридільна, триверха, в плані складається з трьох квадратів, розташованих по одній осі, орієнтована зі сходу на захід. Кожний зруб завершується дещо витягнутою вгору банею, яка увінчується глухим ліхтарем з маківкою. Бані сидять на низьких восьмикутних підбанниках, що з'єднуються зі стінами за допомогою парусів. У нижній частині церква оперезана піддашшям на кронштейнах. Стіни під піддашшям зашальовані гонтами.

На Лівобережжі середньої Наддніпрячини були поширені хрестаті в плані церкви, завершені однією, п'ятьма, а інколи й більше банями. Храми з сіл Андруші (1767) і в'юнище (1883) Переяслав-Хмельницького району експонуються у Переяслав-Хмельницькому музеї народної архітектури і побуту. До речі, слід нагадати, що Андрушівську церкву у 1845 р. малював Т.Шевченко.

З цього короткого опису храмів, які експонуються у наших музеях просто неба, видно, що зібрані тут не випадкові експонати, а кращі зразки і шедеври народної архітектури, які представляють різні будівельні школи України.

При цьому виникає запитання: навіщо звозити церкви до музеїв, коли тепер є можливість зберігати на місцях, у селах, містечках і містах. Тут варто нагадати, що в музеях пам'ятки відтворюються у первісному вигляді. А в селах під час ремонтів пам'ятки часто зазнають значних змін. Тепер такі зміни, на нашу думку, відбуватимуться ще частіше. У майбутньому, гадається, храми будуватимуться як у традиційному, так і в модерному стилі. У музеях проєктанти завжди знайдуть зразки пам'яток, які їх цікавлять. Тому важливо, щоб до скансенів підбирали найцінніші зразки церковної архітектури, у яких втілювався б весь досвід, талант і праця багатьох поколінь нашого народу.

ЩОБ БУЛО ТАК, ЯК БУЛО..

Нагадаємо дещо з історії. Лісопарк імені Т.Г.Шевченка (більше знаний як Шевченківський гай), частина якого від-

ведена під музей народної архітектури та побуту, відзначається своєю мальовничістю. Гості міста часто порівнюють його то з дніпровськими схилами біля Канева, то з Карпатами в мініатюрі. Первісно лісопарк називався Ланшанівкою (від прізвища міщанина Ланшана, якому належала ця територія). 1780 р. цю місцевість оглядав австрійський цісар Йосиф II. З того часу лісопарк стали називати «цісарським лісом» — Кайзервальдом. У часи визвольної боротьби українського народу 1648–1654 рр. тут розташувались війська Богдана Хмельницького. Звідси вони йшли на штурм замку на Княжій горі.

У роки Першої світової війни лісопарк був знищений. Тільки 1952 р. тут розпочалась нова посадка лісу. Садити канадський клен, дуб, білу акацію, березу, граб, сосну — словом, все, що було під рукою. Ось чому тепер настала потреба в реконструкції — аби створити етнографічні краєвиди етнографічних підрозділів музею.

У музеї вже в основному завершено формування експозицій карпатських секторів: «Бойківщина», «Гуцульщина», «Лемківщина», «Закарпаття», «Буковина», «Покуття». А тепер розпочато зміну насаджень, щоб, як кажуть, «було так, як було». Вже, наприклад, сформовано краєвиди, що нагадують справді бойківські. Це куточки біля церкви з с. Кривки, садиби із Мшанця, водяного млина з Либохори.

Упорядковано сектор «Буковина». Тут переважають букові, дубові, грабові ліси, а біля садіб — явір, ясен, липа, дикі черешні, яблуні, груші.

Закарпатській низовині віддавна були властиві дубові ліси з ясенами та яворами. У садибах росли, окрім ясенів та яворів, липи, тополі, грецькі горіхи. На городах вирощували кукурудзу, соняшник, цибулю, огірки, часник. Відтворення усього того краєвиду й ведеться тепер у музейному секторі «Рівнинне Закарпаття».

Ми дослідили, що всюди на Прикарпатті і в Карпатах ріс колись тис. Це дуже цінне дерево почали висаджувати і на теренах музею; тут уже зростає більше 150 тисових дерев. За останніх п'ятнадцять років у Шевченківському гаю висаджено 30 тис. саджанців смереки, бука, явора, граба, інших порід, характерних для певних етнографічних регіонів Західної України.

ПОДУМАТИ, ЩОБ ПАМ'ЯТКИ «ПРАЦЮВАЛИ» НА МІСЦЯХ

Вічнозелені ліси, гірські вершини й гряди, бурхливі потоки, ріки... Хіба забудеш їх, відвідавши Карпати хоч раз? Не менш дивовижна історія краю, прадавня народна архітектура, місцеві традиції, звичаї, побут.

Римські монети, які подекуди тут знаходять, засвідчують широкі торговельні зв'язки краю. Поселення Ступниця, Старе Місто, Спас, Стара Сіль існували ще в часи Київської Русі. Про належність цих земель древній руській державі свідчать і назви урочищ: Галича Гора, Княжа Гора, Боярське Пасовище. Можливо, вже тоді були відомі й сьогоднішні гуцульські поселення Козів, Пистинь, Уторопи, Печеніжин...

Цікава, з реліктами сивої давнини, народна архітектура Українських Карпат, представлена в музеях просто неба Києва, Львова, Ужгорода, Чернівців.

Найбільш повно вона демонструється у Музеї народної архітектури та побуту у Львові. Сюди із Карпат перевезено більше 100 оригінальних пам'яток. Всього на сьогодні під охороною держави перебуває понад 200 пам'яток житлового, культурного і громадсько-виробничого характеру з цього величезного регіону. Але пишатися нема підстав. Це дуже мало. Крім того, пам'ятки представлені в музеях, чи ті, що зберігаються на місцях, репрезентують далеко не всі райони Карпат. Особливої (і негайної!) допомоги потребують найцінніші зразки народної архітектури, розташовані на трасах, шляхах туристичних маршрутів. Бо часом саме вони якраз і занедбані. Це насамперед традиційне житло, садиби, господарсько-виробничі споруди: водяні млини, олійні, сукновальні, гончарні майстерні, кузні тощо.

Ми вже говорили про замкнуті з усіх боків двори — «гражди», неповторні пам'ятки народної архітектури, яким немає ціни. Деякі з них розташовані високо в горах. Безсумнівно, ці споруди варті того, щоб до них прокласти нові туристичні маршрути (не кажучи про те, щоб включити в існуючі), використовувати їх як своєрідні готелі. «Гражди» можна було б утримувати за принципами сімейного підряду (у випадку, коли поряд є житло, де мешкатиме родина-

господар) або кооперативу (для цього треба дозволити закупівлю комплексу). Звичайно, все це необхідно як слід обдумати.

На часі також створення музею полонинського господарства, про що не раз ішлося на наукових нарадах та конференціях. Потреба в такому закладі викликана зміною характеру пастушого полонинського скотарства у зв'язку з перебудовою всього господарсько-побутового і культурного укладу населення. Такий музей дав би змогу зосередити в одному науковому центрі великий фактичний матеріал, який розмежовував би етапи господарсько-культурного освоєння зон високогір'я, свідчив про важливу роль східнослов'янських традицій у розвитку народної культури всього карпатсько-балканського ареалу.

Музей полонинського скотарства можна було б збудувати між старим і новим перевалами Синевірського хребта. Ця місцина знаходиться в центрі Українських Карпат, де сходяться межі етнографічних районів — Гуцульщини та Бойківщини. До «плюсів» зараховуємо і близькість туристичних шляхів, згадуваного вище майбутнього музею лісосплаву на Чорній річці, відомого санаторію в с. Соїми і, зрештою, славнозвісного, неповторної краси озера Синевір.

Окремо слід вирішувати питання охорони пам'яток народної архітектури на території, яку займає Карпатський національний парк. Проблему найкраще було б розв'язати з огляду на збереження природних комплексів. Саме комплексної системи організації охорони пам'яток архітектури, історії та природи домагаються музейні працівники Закарпатського краєзнавчого музею.

Такі в загальних рисах основні завдання в плані збереження народної архітектури Карпат, і знову — про гражду. Вона зводилася народними зодчими, оберігаючи, захищаючи наших пращурів від усього ворожого, лихого — як уособлення доцільності, мудрості і краси. То ж спадає на думку: от, коли б усі пам'ятки народного генія — туди, у двір гражди! Не обов'язково по периметру, але за міцний паркан! Як легко уберегли б ми їх від негоди і від підступного плину часу!

ХІІІ. ВІДРОДЖУЮЧИ КРАСУ ВІЧНОГО

ЗРОШЕНЕ ДУМКОЮ

Плетіння необхідних у побуті речей з рогами й лози відоме в Україні з давніх-давен. З рогами, зокрема, робили кошики, постолі, настінні килими. Такі вироби легкі й зручні, досить міцні, крізь їх стінки легко проходить свіже повітря, а це зберігає продукти.

Плетінням з рогами займалися прадід, дід і батько Ярослава Ілярівича Ремінецького, які жили в с. Ішків Козівського району на Тернопільщині. Маленький Ярослав захоплювався витворами їхніх рук. Батьківське ремесло готувало підлітка нелегких повосенних часів. Згодом він знову звернувся до нього і став новатором у художньому плетінні з рогами, зокрема у виготовленні сувенірів.

Майстер використовує різні за товщиною стебла, стружки рогами, пластинчасті зрізи стебел тощо. Вміє застосовувати всі відомі техніки плетіння. Це дало змогу художникові створити досконалі, часто ювелірно витончені сувеніри: «Гончар», «Ансамбль», «Світязь», «Троїсті музики», «Лісова пісня» (за мотивами твору Лесі Українки).

Художникові допомагає знання побуту і звичаїв українського народу, любов до рідної природи, архітектури, до людей. З побуту взято сюжети «Вечорниці», «На пасіці», «Сінокіс», «Троїсті музики»; за мотивами народ-

Вироби з рогами.
Я.Ремінецький «За кужелем».

Народний одяг Західного регіону України.

них пісень створено композиції «Перелаз, перелаз», «Несе Галя воду», «Із сиром пироги».

Художник опоетизовує найпростіші, буденні мотиви життя. Від подиху його багатой і щедрої душі оживають пряля з веретенем, бокораш на дарабі, красуня-дівчина з повними відрами на коромислі, гончар з глечиком.

Образне бачення дійності перехлюпнулося й у поетичні твори, які Ремінецький пише близько двадцяти років.

Заслужений майстер народної творчості Ярослав Ілярівич Ремінецький брав участь у багатьох виставках, його твори придбали музеї України. Найбільше їх у фондах Музею народної архітектури та побуту у Львові.

З ДЖЕРЕЛ НАРОДНОГО ДОСВІДУ

У житті людина завжди прагне прилучитися до краси, до творчості. Живим прикладом цього можуть бути роботи Степаниди Грицай. Розбігаються очі від її творчого доробку: гуньки, кептарі, свити, сукні, накидки, куртки, шарфи і цілі комплекти одягу. Недарма про її доробок можна почути захоплені враження: «Це ціла фабрика!»

В'язаний одяг, виготовлений С.Грицай, умовно можна поділити на речі, виготовлені з грубих ручнопрядених вовняних ниток за допомогою спиць (кептарі, гуньки, свитки), та вироби, які виконані в'язальною машиною (сукні, комплекти жіночого одягу).

В'язання належить до давньої техніки виготовлення одягу. Воно відоме було в Єгипті ще за 2 тисячі років до Христа, значно пізніше в'язання з'явилося в Європі, але відразу дістало широке розповсюдження, особливо серед міського населення. Вміння в'язати на початку ХХ ст. увійшло в неписаний кодекс не тільки в містах, але й у селах. З вовни на спицях в'язали шкарпетки, рукавиці, іноді безрукавки. Степанида Павлівна займається цією справою більше 50 років. У тяжкі роки при буржуазній Польщі в'язання було для неї засобом прожиття. Хоч закінчила вона в ті часи учительську семінарію, роботи за професією знайти не могла. В гімназії на уроках ручної праці вивчали плетіння. Степанії воно

вдавалось. Щоб удосконалити майстерність, вступила до дворічної Промислової школи. Тут на усе життя її захопила творча праця.

Боліло серце, коли бачила, як з рідного краю вивозили цінну вовну, хотілося навчити селян в'язати гарні блузки, жакети, рукавиці. І вона стала працювати на кооперативних курсах українського товариства «Труд», виїжджала в села, де вчила жінок в'язати.

Перед Другою світовою війною Степанида Павлівна дістала посаду вчителя української і російської мов в одній із львівських шкіл. У повоєнний час вона закінчила філологічний факультет Львівського університету і продовжила педагогічну працю. Та моделювання одягу не полишала. Майстриня вивчає традиційний український одяг різних місцевостей, відвідує музеї, консультується в науковців Музею етнографії та художнього промислу С.Сидорович, К.Матейко. І лише після цього береться за створення сучасного в'язаного художнього одягу, який увібрав би в себе привабливість і красу народного, відповідав би тенденціям і функціям нашого часу. І це їй вдається, бо вона має за плечима великий досвід, знання справи, природний смак, високу професійну майстерність. За глибоко народними традиціями вона створила сучасні комплекти одягу: «Заліщики», «За мотивами Городенківщини», сукню «Уставкова». У цих творах помітні впливи української сорочки, запаски.

До кожної своєї моделі-зразка ставиться вдумливо, творчо, враховує в першу чергу її призначення, те, для кого вона робиться, на який сезон. Лише осмисливши все це, підбирає потрібний матеріал, форму, декор. Як модельєр вона думає про створення художнього одягу, який задовольняв би всі смаки і потреби людей різного віку, тобто був певною мірою універсальним. Для прикладу візьмемо сукню «Зручність» або в'язані бойківські свитки, накидки.

Усі творчі роботи Степаниди Павлівни відзначаються індивідуальним стилем і якістю виконання народних технік — «панчішна», «кіска», «клітка», «сосонки» та інші, які в процесі багатолітньої практики в'язання збагатились новими відтінками звучання, що породило такі класичні мотиви, як «розетки», «деревця», «зірочки» та ін.

Художниця відчуває міру декору. На сукнях, наприклад, смугастий візерунок розміщує на рукавах, маніжці, подолку, як це робили колись, прикрашаючи сорочки вишивкою чи тканням. Всюди вражає спокійна гама кольорів. Завдяки цьому її роботи одухотворені і від них віє ніжністю і теплом. Візьmemo, наприклад, сукню «Урочиста». Вона в'язана з чорних ниток, лише навколо шиї біле, пухнасте в'язання. Все це створює урочистість і ніжність. Або накидка «Зимова казка». Створена вона ніби з плетива пухнастих сніжинок, така таємнича і урочиста. Палахкотіння ватри відчувається в сукні «Ватра». Згадуються слова з пісні: «...а льон цвіте синьо-синьо...», коли дивимось на сукню «Льон цвіте». Переконаємося, що не порожніми, надуманими виявились назви, які дала художниця своїм нарядам. І не дивно, що в її творах відчувається «неповторна краса і ніжність», «дзвінки мелодії рідного краю».

Твори Степаниди Павлівни експонувались на багатьох виставках, починаючи з 1968 р. Географія їх обширна: Львів, Київ, Москва, Кишинів та багато інших міст. І всюди вони діставали високу оцінку, неодноразово відзначались грамотами, дипломами.

Будучи великим пропагандистом в'язання за допомогою спиць, Степанида Павлівна в 1939 р. видала у Львові «Трикотажний підручник», а в 1960 р. — підручник «В'язання», де подає технологію в'язання, зразки узорів і їх назви, моделі одягу, свої твори.

Ці книжки свого часу багато дали для поширення в'язального мистецтва, сприяли підготовці майстрів цієї справи. Крім того, С.Грицай постійно вела гуртки художнього в'язання в різних профспілкових клубах міста аж до виходу на пенсію.

Своєю діяльністю вона багато зробила для того, щоб художнє в'язання на Львівщині набрало яскраво вираженого національного колориту.

ЕНЕРГІЯ ТАЛАНТУ

Богдан Панькевич народився 1930 р. в с. Цеперів колишнього Ново-Яричівського (тепер Кам'янка-Бузького) району Львівської обл. В 1941 р. переїхав до Львова, закінчив

середню школу, музичне училище, консерваторію, отримав спеціальність диригента, викладача музично-теоретичних дисциплін. Шість років працював артистом і диригентом оперної студії Львівської консерваторії ім. М.Лисенка (тепер Вищий музичний інститут ім. Лисенка). З 1965 до 1991 р. очолював обласний науково-методичний Центр народної творчості, а з 1991 р. працює старшим науковим працівником Музею народної архітектури та побуту у Львові. Заслужений працівник культури України.

У віданні Центру народної творчості, крім організації розвитку хорового, музичного, драматичного, хореографічного мистецтва в селах і містах області, було прикладне мистецтво. Тут Богдан Панькевич завжди цікавився і приглядався до творчого доробку народних майстрів. Особливо його приваблювала різьба по дереву.

Найперше оздобив дерев'яними деталями і різьбою з ліщини свій балкон, коридор. Часто виїжджав у ліси, щоб віднайти цікаве для різьби коріння дерев, кущів.

З часом взявся за прикрашування окремих нескладних речей. І несподівано почав виготовляти стільчики, оздоблюючи їх різними орнаментами.

Стільчики — річ суто побутова, форми і конструкції їх різні. Цим він і скористався, розвиваючи далі їх конструктивні дані, зокрема запозичив деталі з столів. Наприклад, використав так звані «перехресні ніжки», що побутували в класичних гуцульських столах.

Таким чином, його стільчики стали більш конструктивними і цікавими.

Але не тільки стільчиками захопився майстер. Він оздоблює в різних формах і способах ліщинові палиці, використовуючи при цьому природні оригінальні за формами кореневища і нарости.

У Галичині завжди в хатах, крім великих ікон, були маленькі образочки в рамочках з дивовижними закінченнями в кутах. Богдан Петрович по-своєму збагачує рамочки, додаючи до кожної щось нове в оздобленні за допомогою різьби чи випалювання.

Працює Богдан Панькевич і мозаїкою в дереві, оздоблює писанки, виготовляє хрестики.

Твори Богдана Панькевича вже експонувались у Національному музеї, а в 1994 р. в Музеї народної архітектури та побуту було влаштовано його персональну виставку, яка користувалась великим успіхом. Її відвідали сотні львів'ян, приїжджих з різних областей України, а також гості зі США, Канади, Франції та інших країн.

У книзі відгуків вони залишили 130 записів та побажань. Наприклад, Іван Юзюк — народний артист України, професор Львівської державної консерваторії, відзначив: «У творах майстра відчувається велика енергія, любов до краси, відчуття і розуміння традицій народного мистецтва».

ДАВНІ ПРОМИСЛИ ПОЛІССЯ

Полісся... В минулому — край непрохідних лісів, боліт. Клаптики малородючої землі не давали селянинові засобів навіть для утримання сім'ї. Поліщуки мимоволі зверталися до різних ремесел.

Вони збирали гриби, ягоди і продавали їх у містах, розташованих поблизу. З деревини гнули ободи, робили вози.

До найдавніших промыслів на Поліссі слід віднести бортництво. Ще в часи Київської Русі древляни платили данину київським князям медом і воском. Мед добували з бортей (видобаних колод) або лісових дупел, яких в той час було багато в лісах. Власники бортей позначали їх своїми знаками.

Давнє заняття поліщуків — мисливство і рибальство. Були цілі поселення, які займалися виключно полюванням. У багатьох селах данину платили бобрами, куницями, лисицями.

При рибальстві найчастіше використовувалися саморобні снасті — «верші» з верболозу. На території Полісся рано розвинулись деревні промысли. Було чимало ремісників, які обробляли дерево. Вони робили меблі для хати, вози, сани, сільськогосподарське знаряддя.

При розробках лісів, окрім збору попелу, який одержували при спалюванні відходів, а іноді спеціальному спалюванні лісів, виробляли смолу. Цінним продуктом було деревне вугілля.

У народному будівництві широко використовувалась коло-та дранка із сосни. Пізніше — гонта. Сосна найкраще коло-лася ранньою весною. Тоді люди групами виходили в ліси, жили по кілька місяців у куренях і кололи дранку та гонту.

На Поліссі було широко розвинене і бондарство. У XVII–XIX ст. поліщуки виготовляли дубові клепки, які експортували у Францію та Англію, де з них виготовляли бочки на вино.

У селах над Західним Бугом, зокрема в Гуці, Головно та інших, майстрували човни, які потрібні були навесні і восени для сполучення між селами. Цікаво, що на Поліссі човни виготовляли також для дружин київських князів.

У прип'ятських районах Полісся було поширене плетіння з липової, березової кори, вербового лика, соломи. З кори робили овальні та квадратні коробки. Кошелі плели з пучків соломи і переплітали розщепленою лозою.

У багатьох селах, зокрема у Любитові, Нудижках, Голобах та інших, займалися гончарством. Наприклад, у селі Рокита Старовижівського району гончарем був кожен десятий. Виліплені форми сушили в хаті, а влітку — на полицях у коморі. Потім випалювали в спеціальних печах.

Як домашній промисел виступало і ткацтво. Селяни виготовляли рядна, килими, рушники.

Бурхливо розвиваються народні промисли на Волині в післявоєнні роки. Тепер вони мають інше значення і призначення. Народні умільці виготовляють побутові, художні предмети з місцевої сировини для прикраси сільських і міських жител, для оздобы одягу. Нині діють художні майстерні, окремі цехи, де народні майстри, продовжуючи традиції давніх домашніх промислів, виготовляють своєрідні мистецькі твори, дарують красу людям.

XIV. ПАМ'ЯТЬ ПЕРЕЖИТОГО

ГІЛКА, КВІТКА, ПЕЛЮСТКА

З давніх-давен в українських хатах на стінах, сволюку, комині вимальовували квіти. Кажали: «Хата, як віночок, господиня, мов квітонька».

На початку нашого століття настінний розпис знову ввійшов у моду — майстрині не встигали виконувати замовлення. Тоді й виникли так звані малювки — аркуші паперу, розписані «під стіни». Згодом ці малюнки перетворилися на самостійні художні твори.

Це ужиткове мистецтво розвивається, і народні майстри вкладають у свої малюнки зміст нової доби. Нині широковідомі не лише в нашій країні імена таких митців, як Марія Приймаченко, Параска Хома, Марія Буряк, Єлизавета Миронова.

Ім'я Олексія Дмитровича Макаренка не так знане. Родом він із с. Брусилів, що в Коростишівському районі на Житомирщині. Змалечку тяжко хворів. Коли почалася війна, хлопчик лежав у лікарні. Фашисти вивезли хворих дітей за місто і скинули в яр. Маленький Олекса чудом врятувався. Прикутий до ліжка, знайшов утіху в малюванні. Хвороба не дала йому змоги набути художньої освіти, але не зруйнувала духовної доброти і постійного прагнення до краси. Добродійна була для хлопця дружба з художником Володимиром Кобилинським. Його поради допомагали вдосконалювати власний творчий почерк.

Понад дванадцять років працює Макаренко вчителем малювання в Житомирській школі-інтернаті № 4, а на дозвіллі малює сам. Мистецтво Макаренка — в образах квітів. Вони правлять для нього за основу різноманітних композицій.

Художник вибирає казкове плетиво пелюсток і листя жоржин, троянд, чорнобривців, півників, конвалій. З них

Т.Гордова. «В ніч на Івана,
в ніч на Купала».

О.Макаренко.
«Сонечко матері».

він створює барвисті фантастичні картини, які живуть духом казок, народних легенд.

У творі «Спи, моя донечко» зображено зоряну ніч. Зі сплетіння пелюсток постає образ неньки, яка ніжно тримає на руці маля.

Неповторно гарні «Весна», «Розквіт», «Лісова фантазія», казкові сюжети.

Оригінально трактує художник «Лісову пісню» Лесі Українки. Пробудження Мавки подано на темному тлі, дві гілочки квітів своїми пелюстками окреслюють образи Мавки та Лукаша.

Твори Олексія Макаренка експонувалися на обласній виставці в Житомирі, в Музеї народної архітектури та побуту у Львові. Вони отримали високу оцінку мистецтвознавців, полюбилась глядачам. Десять років тому самодіяльному художникові присвоєно звання майстра народної творчості України.

КОЛЬОРИ ЛЮБОВІ

У минулому в місцях, де будували хати, стіни яких обмащували глиною і білили, виник своєрідний, яскраво виражений настінний розпис з різноманітним орнаментом, переважно рослинно-квітковим. Розписами прикрашали не тільки селянські хати, а й будинки міщан.

Можна з упевненістю сказати, що настінне малювання спочатку було пов'язане з народними віруваннями. Підтвердження цього знаходимо в українському фольклорі. У піснях згадується, наприклад, гілка троянди при вході до хати. Це означало, що в домі є «дівчина на виданні». Про це також свідчили жовті, сині або червоні смуги, якими обводили вікна.

Згодом були зроблені спроби перенести розписи на інші матеріали. Так виникли розписи на папері. Тепер вони стали самостійним видом мистецтва, який зберіг у собі чимало від старого стилю. Імена багатьох майстрів розпису на папері стали широковідомими. Серед них Тетяна Пата, Ганна Собачко-Шостак, Марія Приймаченко, Катерина Білокур, Віра і Галина Павленки, Марфа Тимченко, Параска Власенко, Пелагея Глуценко, Параска Хома та ін.

Приємною несподіванкою для львів'ян була виставка декоративного розпису Тамари Гордової з Черкас, яку влаштував Музей народної архітектури і побуту у Львові.

Тамара Федорівна — оригінальний художник, талант якої зріс на народних традиціях. Сім'я Гордових переїхала до Черкас із села Цвітна на Кіровоградщині, що здавна славилось гончарством та ткацтвом. Використовуючи досвід своїх попередників, талановиті майстрині сім'ї Гордових продовжили традиції народних майстрів. Батько, Федір Петрович, створював цікаві керамічні роботи, дружина його, Марина Макіївна, і дочка Тамара займалися художнім розписом.

«Я ще маленькою уважно спостерігала за роботою матері і бабусі, які розмальовували піч різними квітами, і пробувала малювати коники та дзвоники. Вже дорослою багато запозичила від батька, — розповідає Тамара Федорівна. — По-справжньому ж народним декоративним розписом захопилась пізніше».

Тамара Федорівна малює плакатним пером, а не пензлем. Малюнки, як правило, пише з натури. Постійно бачачи перед собою квіти, вона ніби розмовляє з ними.

Символіка квітів, птахів і звірів зливається в єдине ціле, вона закладена не лише в малюнках, але й у назвах.

Ось перед нами «Чигир-трава» — одна з найкращих робіт. Це зілля дало назву місту Чигирину. Воно якесь таємниче — мов цвіт папороті. На темному тлі розвітилася біла семипелюсткова квітка, вписана в сонце; пелюстки прозорі, формою схожі на краплину води, в ній є щось від сонця, небес і землі.

Цікавий твір «Хліб та калина». На темно-коричневому фоні — золотисте колосся, а знизу — кетяг калини. Це вдалий образ рідного краю, України.

Захоплює оригінальністю робота «Ти у мене єдина» за піснею Володимира Івасюка «Червона рута».

Багато робіт художниці виконала за мотивами творів Тараса Шевченка, зокрема «Зацвіла в долині калина», «Полюбила молодого».

Про творчий доробок художниці говорили записи в книзі відгуків. Доктор мистецтвознавства Ю.Лащук, наприклад, відзначив, що «Тамара Федорівна — оригінальний і яскравий талант, який зріс, розвиваючи народну художню палітру Черкащини». Народна майстриня зі Львова Л. Процик помітила в художниці тонке відчуття кольору, величезне багатство фантазії у розмаїтті зображення квітів. В записі іншого львів'янина читаємо: «Дякуємо за щире, самобутнє мистецтво, збагачене вашим серцем, душею і працею. Воно іде до нас, несе радість, втіху та почуття вічної причетності до невечернього народного джерела...»

СВЯТВЕЧІР У МУЗЕІ

Перед Різдвом випало трохи снігу і Музей народної архітектури та побуту у Львові набув особливого чару. Закутались у сніг крони дерев, під білим покривалом дахи старовинних хат, господарських будівель і храмів. Все це надало експозиції якоїсь казковості, урочистості.

До великого свята Різдва в хаті 1910 р., що з села Тухолька Сколівського району, обладнано спеціальний, святвечірній інтер'єр. У ньому добре помітна землеробська обрядовість українців Карпат, в якій важлива роль відведена хлібові. В ній відбилась магічна й естетична функціональність усіх предметів, які знайшли своє місце на столі, під ним, на печі, лавах.

В інтер'єрі важлива роль відведена столу, який в українській хаті виконував роль своєрідного домашнього жертвенника. Тут він застелений сіном, яке прикрите обрусом, а зверху свічник-трійця, хліб, сільничка, миски, ложки, під столом і по всій хаті — солома, що символізує народження Ісуса в яслах на сіні. Тут можна побачити ярмо, сокиру, косу, які, згідно з народними віруваннями, мають захистити хату від злих сил, благословити лад у господарстві.

ВИСТАВКА ТВОРІВ ФЕДОРА МАНАЙЛА

Мені не було суджено з ним познайомитись, розмовляти. На мій лист, бажання показати йому твори на тему «Народна архітектура і побут Закарпаття» (у музеї я працював тоді зав. експозиційним відділом) відповів син, коли Федора Манайла не стало. Будучи вже хворим, він заповів передати мені, що виставка буде: син відбере твори з цієї теми.

І це було дуже приємно, бо в творах Ф.Манайла я віддавна кохався, захоплювався його щирою любов'ю до рідних Карпат. Я бачив у них філософську мудрість і тонкий ліризм та гуманізм. Справді, Ф.Манайло виробив свій індивідуальний, реалістичний, експресивний, збагачений народними традиціями творчий метод.

Спадщина Ф.Манайла багата і різноманітна. Знаний він як живописець, графік, аквареліст, архітектор-проектант. На виставці «Народна архітектура і побут Закарпаття у творах народного художника України Ф.Ф.Манайла», що експонувалась у Музеї народної архітектури та побуту, було представлено близько 70 робіт, які зберігалися вдома, де жили діти художника — Катерина та Іван. Були тут роботи різних часів — від 1932 р. до 70-х років.

Центральне місце на виставці займали картини на історичну тему: «Голодний похід» (1970), «Лаборець» (1975), «Борня за волю» (1975). У цих творах Ф. Манайло показав себе добрим знавцем історії рідного Закарпаття. Не екзотика вабить його в минувшині, а вічні, викристалізовані ідеали свободи і гуманізму, які відстоював і відстояв народ у праведній борні. Так, наприклад, на картині «Борня за волю» він показав різні етапи цієї тривалої боротьби за волю народу Закарпаття. Полотно має стрічкову композицію. Окремі сцени боротьби виконані в стилі українського іконопису.

Монументальний образ сільського життя показано у великій картині «Отару збирають» (1975). Бачимо тут величну панораму Карпатських гір, золотаві заліснені схили хребтів і групи людей, що зганяють отару.

Найбільше картин, які відтворюють матеріальну і духовну культуру населення Карпат. До цього художника спонукала любов до свого народу. Ось, наприклад, кілька з них: «І посипалась мука без муки» (1976), «Сріберні ничельниці та золоті берда» (1976), «Прадіди техніки» (1975), «Старі станки» (1976), присвячені народній техніці, яку добре знав Федір Федорович. Він показує механізм водяного млина, старі кросна не як пам'ятки минувшини, етнографічний експонат, а бачить і відчуває в них глибокі історичні, соціальні корені, витоки сучасної техніки, торжество народного досвіду.

У яскравих синіх, жовтавих, зеленуватих, червоних кольорах, чітко окреслених формах, з композицією, що відбиває етнографічну правду, показано старі кросна («Сріберні ничельниці та золоті берда»). Колись на них ткали народні майстрині, створюючи художні речі. Художник навмисне підняв і виділив їх. Вони світяться сріблом і золотом, відчувається в них подих людини, її розуму і серця. Справді, винайдення ничельниць, берда і човника звільнило людину від тяжкої праці плетіння пальцями, стало поштовхом до майбутньої автоматизації ткацького процесу.

В іншій картині — «І посипалась мука без муки» — зображено механізм водяного млина з його деталями. Виразні контури водяного колеса, що за допомогою «веретена» (шестерні) приводить у рух жорна. Над ними — кіш. Сиплеться

Ф.Манайло. «У гуцульській хаті».

з-під жорен борошно без особливих затрат людської праці. За всім цим художник бачить цілі покоління народних майстрів — винахідників, які полегшили працю людини.

У картинах «У коморі» (1971), «Інтер'єр гуцульської хати» (1976), «У гуцульській хаті» (1976) Манайло показує поліхромію предметів гуцульського житла, але при цьому не відходить від побутової правдивості. Подає все без людей, проте відчувається їх присутність.

У картині «Гражда» (1976) Ф.Манайло показав своєрідний світ гуцула. Замкнутий двір-гражда має спеціально завищені дахи, чим нагадує в загальних рисах середньовічний замок. Картина відкриває глядачеві особливості життя в горах.

До цікавих робіт належить картина «Обороги» (1975). Бачимо їх на полотні чимало. Стовпи оборогів перегукуються зі стовбурами лісу.

Просторову панораму гір у мозаїці кольорів бачимо в картині «Кошара» (1941).

Оригінально вирішив поставлену тему Ф.Манайло в картині «Молода гуцулка» (1934). Типове гуцульське подвір'я з хатою на пагорбку: тут пасуться корова та вівця. Але центральне місце художник відводить молодій гуцулці, яка сидить на барвистому ліжку і зосереджено вишиває, вливаючи в працю всю свою душу. Майстер передав це з великою силою.

За допомогою дрібних кольорових плям, злегка окреслених фігур людей, які здалеку зливаються в одне ціле, художник створює святкову атмосферу народного гуляння («Помиванки», 1970).

Ф.Манайло — відомий дослідник народного мистецтва. Він дбайливо, протягом усього життя, вивчав його. Всі зарисовки 1932–1934 рр. орнаментів з побутових предметів, деталей народного житла відзначаються достовірністю і мають наукову цінність. На виставці експонували зарисовки з Верхнього Водяного, Косова, Кобилецької Поляни, Рахова, Богдана. Сьогодні вони можуть бути використані дослідниками народної орнаментики.

Етнографічну цінність мають також акварельні зарисовки народного одягу, які художник виконав у 1932–1934 рр. На них ми бачимо не тільки зразки народного одягу, але й характерні риси гуцульської вдачі — веселість, доброту, сміливість, а водночас і заздрість.

На виставці експонувались також окремі фрагменти з архітектурних проектів «Колиб» (мисливської, вівчарської, лісорубської), які Ф.Манайло виконав у техніці акварелі. У них використано елементи гуцульського інтер'єру. Задум був спорудити ці колиби на трасі Ужгород — Мукачеве.

До шедеврів мистецтва можна віднести художньо розписані Ф.Манайлом гарбузи. Кожен з них по-своєму орнаментований і має окрему назву: «Танець», «Лісова царівна», «Колядники», «Гуцульська Венера», «Лісоруби».

Вироби з сушеного гарбуза прийшли до нас з далекої давнини. Жінки, щоб прикрасити свій побут, навчилися виготовляти з них предмети домашнього вжитку — глеки, склянки, чашки. Ще й досі в деяких африканських країнах

Ф.Манайло. Гарбузи. Розпис.

використовуються в побуті такі вироби. На Закарпатті ними більше оздоблюють житла.

Досвід передавався з покоління в покоління. Народ навіть вивів окремі сорти гарбузів. Ще на тижневому зав'язку гарбуза жінки вирізали різні орнаменти, сюжети з свого життя. Заліковуючи рани, рослина доповнювала штрих художника наростами. Так з'являлися незвичайні композиції. Потім, коли гарбуз дозрівав, його сушили в спеціальних умовах протягом кількох місяців. З часом ремесло забулося. Ф.Манайло відшукав насіння декоративних гарбузів і сам відродив це давнє мистецтво.

МУЗЕЙ У ВЕЛЕСНЕВІ

Багата і славна пам'ятками історії та культури земля Тернопільщини. Так, у с. Велесів Монастирського району народився видатний український вчений і громадський діяч

Володимир Гнатюк. В 1969 р. земляки вченого відкрили меморіальний музей.

Створенню музею передувала копітка праця багатьох людей, які по зернині збирали матеріали та документи про життя та діяльність вченого. В цьому їм допомагали працівники обласного краєзнавчого музею, вчені, митці. Багато цінних порад подав учитель Гнатюка — чеський учений Франтішек Главачек.

Експозицію музею розміщено в шести кімнатах будинку, який збудував місцевий колгосп. Тут надibuємо фотографії батьків Володимира Гнатюка, копії документів про його народження, шкільне і гімназійне навчання, журнал «Новий галичанин», в якому Володимир Михайлович, ще студент Львівського університету, опублікував свої перші записки. В музеї широко представлені матеріали про формування світогляду вченого, який виробився на основі глибокого розуміння соціального становища, побуту і культури народу. Окремо подаються матеріали про вивчення Гнатюком так званої Угорської Русі — Закарпатської України, що на той час було справжнім науковим подвигом. «Цими матеріалами й розвідками Гнатюк, можна сказати, відкрив Закарпатську Україну для українського громадянства й української науки», — так оцінив діяльність Гнатюка Філарет Колесса.

Володимир Гнатюк не обмежувався вивченням фольклору та етнографії. Багато сил учений віддавав редагуванню та виданню «Літературно-наукового вісника», написанню рецензій, широкій популяризації творів Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Леся Мартовича, багатьох діячів науки і культури. Наукові праці принесли Гнатюкові широке визнання. Через чотири роки після закінчення Львівського університету він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії Наук.

Музейні матеріали розповідають про інтерес, який проявляють до наукової спадщини вченого зарубіжні дослідники. Привертає увагу виданий у Пряшеві в 1967 р. «Науковий збірник музею української культури в Свиднику. Присвячено пам'яті Володимира Гнатюка».

XV. СЛОВО ПРО ЗБИРАЧІВ ЗОЛОТИХ ЗЕРЕН

ВЕРТЕПИ, ШОПКИ І ВИФЛЕЄМСЬКІ ЗВІЗДИ ВОЛОДИМИРА ШАГАЛИ

Якось завітав до Музею народної архітектури та побуту у Львові Володимир Шагала, пенсіонер із селища Нижанковичі Старосамбірського району на Львівщині, — приніс кілька дитячих іграшок, які сам зробив. Про нього ми вже знали тоді з повісті Романа Федоріва «Скрипка, що грає тисячу літ». З того часу В.І.Шагала став активним кореспондентом нашого музею. Закінчив він початкову школу в с. Клоковичі (нині Республіка Польща). Після переселення в Україну працював у клубі художником-оформлювачем. До речі, малювати навчився самотужки ще в дитинстві. І це йому стало в пригоді на ціле життя. Пізніше багато років був художником на місцевій меблевій фабриці. А коли вийшов на пенсію, зайнявся улюбленою справою — замальовуванням і вивченням пам'яток рідного краю.

Доробок Володимира Шагали різноманітний і цікавий. Це альбоми, у яких він фіксував усе зібране, побачене, почуте. Гортаю один із них, присвячений визначним місцям Старосамбірщини. Є тут малюнки монастиря в Лаврові, де, згідно з переказами, похований син князя Данила Галицького Лев, решток монастиря в с. Смільниця, оборонні вежі XV ст. в с. Скелівці, давнього мосту через Дністер.

В альбомі «Старі громадські та господарські будівлі Старосамбірського району» зібрано малюнки десятків споруд. Окремо подано конструктивні елементи з назвами, що уживали в цій місцевості. Малюнки фасадів доповнено схемами внутрішнього планування будівель.

Цінні малюнки будинків у містечках району. Ось, наприклад, двоповерховий будинок у Добромилі. Тут до вулиці виходять десять дверей — кожні з них вели до окремої крам-

В.Шагала. Дзвіниці Старосамбірщини в селах Топільниця, Стрильбичі, Дністрик, Бабина.

ниці, які були власністю іншого крамаря. З громадських будівель цікаві малюнки шкіл, будинків «Просвіти», церков у селах Міхова, Стара Сіль, Передільниця, Тур'є.

Змальовано також криниці, обороги, придорожні фігури, каплиці, пивниці, «мушні» (сушарні для фруктів).

Альбом «Спомини з дитячих літ» містить етнографічні матеріали про рідне село Шагали — Клоковичі, що за кілька кілометрів від Нижанкович.

Про джерела, річки й річечки, мости та їхню конструкцію, назви елементів є багато відомостей в альбомі «Від джерел до моря».

Цікавий альбом «Конопля: від стеблини до тканини». Поряд з малюнками й записами спогадів Володимира Івановича тут описано незнане в етнографії свято коноплі, яке відзначають напровесні, у першу неділю перед великим постом. Жінки до однієї з хат приносили їжу, трунки й справляли свято. Згідно з обрядом, вони розпускали волосся і трясли головами, робили це для того, щоб коноплі мали довгу й чисту пряжу.

Окремий альбом про воза та його деталі.

Володимир Шагала докладно вивчав млинарство, подав схеми роботи млинів, які працювали за допомогою водяного колеса, турбін.

В альбомі «Все про коня» можна побачити малюнки й тексти до них, систематизовані в розділах: «Годівля і догляд за кіньми», «Кінь у роботі», «Кінь у військовій службі», «Кінь у дорозі», «Кінь в українській пісні».

Велику цінність мають записи «Спомини з минулого», «Казки» (55 текстів), «Народні повір'я» (45), «Прислів'я» (408). У 87 нарисах розповідається про громадські шпихліри, збір кропиви для тканин, обжинки, фестини (ігри), форшпан (перевезення урядовців), флірти (забави молоді), про циганів.

Альбом «Народне мистецтво» теж оригінальний за змістом. У ньому подано відомості про рідкісні види мистецтва, малопоширені художні промисли й заняття. Наприклад, про те, як колись виготовляли вифлеємські звізди, з якими ходили колядники. Такими ж докладними є малюнки зі схемами окремих елементів про вертеп і шопку, про святкові павуки з соломи. Привертають увагу малюнки народних забав:

лагівок (гагілок), «оборочів», вечірок (вечорниць). Багато цікавого зібрано про побутування пісні в селі на вулиці, на обжинках, весіллях, малюнки й тексти про народні промисли — різьбярство, килимарство, меблярство, вироби з соломи, дитячі іграшки.

Маючи величезний життєвий досвід, знання й завзяття, майстер сам виготовив для музею дві вишесемські зірки, які відзначаються багатим декором. Про них, до речі, він сам захоплено говорить: «...такої гарної зірки, як в околицях селища Нижанковичі, мабуть, не було ніде. У 30-ті роки найкращі зірки виготовляли в селах Передільниця, Губичі, Трушевичі, Сераківці, Клоковичі. Робили їх з паперу на дерев'яному каркасі, оздоблювали декоративним малюванням, паперовими кутасами».

Володимир Шагала подарував музеєві дві власноручно виготовлені шопки й вертеп, на зразок тих, що побутували в Галичині.

Шопки, подаровані Шагалою, мають форму триярусних храмів зі сценою на першому поверсі. Тут встановлено дерев'яний кружок, який можна обертати за допомогою корби. Навколо нього наклеєні вирізані з картону зображення — пастирі, вівці, три царі, що несуть дари Христові, ангели. Друга шопка відрізняється від першої не тільки декором самої скриньки-сцени, а й тим, що згаданий кружок з фігурками царів, пастирів, ангелів установлений вертикально й рухається згори вниз.

Вертеп подібний формою до шопок. Але на сцені тут «діють» ляльки. У підлозі вертепу є проріз, по якому «ходять» ляльки з дротяними закінченнями. У вертепі показували виставу «Цар Ірод». Для цього використовували ляльки: ангела, ірода, воїна, пророка, чортів, смерть, пияка, тещі, жида, чарівниці.

Нині Шагала збирає матеріали про теслярів, ткачів, вулярів, записує народні прикмети.

СПІВЕЦЬ ПОДІЛЛЯ

Художник, етнограф, видавець, педагог... Багато визначень можна вжити, коли йдеться про Володимира Миколайовича Гагенмейстера (1887–1938). Весь свій талант, все своє життя він присвятив Поділля. Популяризував українське мистецтво, виховував майбутніх майстрів народних промислів. А ще прагнув передати свою закоханість у старовинне місто Кам'янець-Подільський. Йому він присвятив численні гравюри, альбоми.

Народився Володимир Гагенмейстер у м. Виборзі (тепер Ленінградська обл.). Спеціальну освіту здобув у Петербурзі — закінчив художньо-промислове училище барона О.Штігліца (нині Вище художньо-промислове училище ім. В.Мухоміної).

Деякий час після цього працював у художньо-промисловій школі Пскова, а в 1916 р. отримав скерування на місце завідуючого Кам'янець-Подільською художньою школою з інтернатом для селянських дітей, яку заснував у 1905 р. відомий український митець і педагог В.Розвадовський (1878–1943). Демократичні погляди останнього непокоїли царських чиновників і його під загрозою арешту вислали в Середню Азію, до Ташкента, де він прожив до кінця життя. Проте даремно сподівалися служки з Міністерства освіти, що з допомогою В.Гагенмейстера їм вдасться виховати майбутніх художників справжніми прибічниками монархізму. Цього просто не могло статися, адже митець щиро ненавидів царський режим: його життєвим кредо були просвіта простого народу, доброзичливість. Володимир Гагенмейстер полюбив Україну, її людей, народне мистецтво. І став, зрештою, гідним спадкоємцем справи В.Розвадовського.

За тяжких умов громадянської війни він зумів зберегти школу і переорієнтувати її на службу народів. Вже у 1921 р. кількість учнів у школі потроїлася. Крім відділу кераміки, з'явилися ще ткацький і літографський.

Близько 20 літ життя художник віддав Кам'янцю-Подільському. Спочатку завідував тут учбовою художньо-керамічною майстернею, яка в 1921р. стала художньо-промисловим технікумом, а з 1923-го — художньо-промисло-

В.Гагенмейстер. Руська брама в
Кам'янці-Подільському.

вою школою. Тут він зростав як графік, науковець, педагог і видавець.

Вивчав побут, звичаї, народне мистецтво краю. Під час канікул школа організувала творчі виїзди учнів і викладачів по селах, де вони збирали зразки народного мистецтва, змальовували пам'ятки історії і культури.

Добре була поставлена видавнича діяльність школи: виходили гарні (як з мистецького, так і з поліграфічного боку) книжки, альбоми — загалом 47 видань. Книжки, щоправда, мали невеличкі тиражі — 50–100 примірників, рідко коли — 200–500. То ж, ясна річ, вони одразу ставали бібліографічною рідкістю.

Завдяки налагодженості цієї ділянки роботи Володимир Гагенмейстер зростав як графік. Нам відомі виконані ним літографічні і портретні зображення фундаторів, письменників-подолян, зразки народного мистецтва Поділля: «Гончарство на Поділлі», «Гутне скло на Поділлі», «Селянські настінні розписи Кам'яниччини», «Настінні паперові прикраси Кам'яниччини». Вже з цього переліку видно, як Володимир Миколайович захоплювався Кам'янцем-Подільським, його архітектурою. Альбом Гагенмейстера «Старий Кам'янець-Подільський» та комплект листівок «Види Кам'янця-Подільського» значно сприяли популяризації унікальних пам'яток цього стародавнього міста.

Літографії, вміщені в книжках і альбомах В.Гагенмейстера, позначені артистизмом, кожен естамп — не тільки документальне свідчення епохи, а й справжній твір мистецтва, просякнутий чарівним ліризмом. На всіх естампах додержано теплої монохромної тональності.

Майстерністю позначені обкладинки, виконані В.Гагенмейстером до «Лісової пісні» Лесі Українки, видань етнографічного типу. В них художник виявив себе тонким інтерпретатором змісту, конструктором і архітектором книжки.

Й донині дослідники давнього побуту неодмінно звертаються до монографії В.Гагенмейстера (з його ж літографіями) «Селянські настінні розписи Кам'яниччини» (1930). Художник порівнює настінні розписи з народними піснями, де, хоча й іншим способом, селянки оповідають своє життя, мрії. Гагенмейстер досліджує відповідність настінного живопису архітектурі будівель. Заслуговує на увагу й інша його праця — «Настінні паперові прикраси Кам'яниччини» (1930). Книжка пропагує оздоблення стелі витинанками, зокрема на прикладі хати Отаманюк у с. Бокота з прикрашеними пічкою, грубою, простінками. Оздоблення хати витинанками вражає глядача іноді більше, ніж настінні розписи.

Великий матеріал для вивчення народної орнаментики дають українські селянські вишивки. Особливо оригінальні і характерні подільські вишиванки в техніці «низь». Цьому присвячене окреме видання Володимира Миколайовича Гагенмейстера — «Вишивка низью» (1929).

Хтозна-скільки ще талановитих досліджень, графічних аркушів залишив би нам митець, коли б не сталінські полювання на найбільш обдаровані, примітні особистості. 1938-го життя майстра обірвалося.

ЩОБ ПАМ'ЯТАЛИ НАЩАДКИ

Пригадую 1985 р. другий міжобласний фестиваль любительських кінофільмів на фольклорно-етнографічну тематику, членом журі конкурсу якого мені довелося бути. В ньому взяли участь аматори з Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької, Рівненської, Житомирської і Полтавської областей.

Фестиваль організували Музей народної архітектури та побуту у Львові, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, обласна рада профспілок.

Представлено було понад тридцять кінофільмів. Стрічки на етнографічну тематику сприяють фіксації і збереженню давніх традицій, показують усі деталі того чи іншого етнографічного явища, що практично неможливо зробити за допомогою фотознімків. Отже, для науки такі фільми не старіють, а з часом набирають цінності історичного документа.

На тому фестивалі загальне визнання здобули кінострічки рівненських аматорів. Фільм В.С.Рябунця «Берегиня» (народна кіностудія «Горинь» Рівненського обласного науково-методичного центру) — це розповідь про заслужену майстриню народної творчості ткалю Уляну Кот з с. Крупове Дубровицького району. Відома вона і своїм співом. Це справжня берегиня народних скарбів.

Вдалим був також фільм цього ж автора «Людам на добро», присвячений важливій проблемі охорони пам'яток давньої техніки. Виховне значення роботи підсилюється кваліфікованим текстом.

Збереження давніх промислів — таку тему розкривають фільми «Олійня» (автор М.І.Попенюк, кіностудія «Колос» Косівського району), «Млин» (автор В.І.Слободян, кіностудія «Підгір'я» Тлумацького району Івано-Франківської обл.).

Обряди, звичаї, народну творчість сучасного села показує В.М.Галюк у фільмі «Сільські етюди» (кіностудія «Чорногора» Івано-Франківського меблевого комбінату).

Технологія народження бандури, її сучасне використання розкриваються в кінострічці «Дзвенять струни бандури» (автор І.І.Саєнко, кіностудія «Світанок» села Вільшанки Лубенського району Полтавської обл.).

Своєрідний театр, багатство декорацій, одягу, маски на народному святі постають у цікавій стрічці М.Г.Грицюка «Тіні забутих предків» (кіностудія «Буковина», м. Чернівці).

Творчі знахідки продемонстрували і львівські кіноаматори. Так, В.І.Бордюк підготував кінострічку «Дикий мед», яку він відзняв на Житомирщині, де йому вдалося зафіксувати видобування дикого меду. Р.В.Бучко у фільмі «Звенигород» (кіностудія «Муратор» Будинку культури будівельників, м. Львів) розповів про розкопки в княжому Звенигороді, які проводилися під керівництвом доктора історичних наук І.К.Свешнікова. Цей же автор створив фільм «Гавареччина» —

про гончарний промисл у с. Гавареччина Золочівського району на Львівщині.

Свої роботи показали народні студійці зі Стрия, Трускавця, Сокаля, села Вільхового Сокальського району Львівської обл.

У цілому високо оцінюючи старання кіноаматорів, хочеться зауважити, що в багатьох стрічках помітний хронікалізм, намагання в одному фільмі показати все цікаве одразу. В результаті, часто губиться головна думка твору, як, наприклад, у фільмі «Синьогір'я» (Полтавська обл.). Важко зрозуміти: ансамбль показує автор, чи музей просто неба у Переяславі-Хмельницькому.

Не завжди беруться самобутні, переконливі етнографічні факти. Наприклад, у загалом дуже вдалому фільмі «Олійня» поряд з традиційними засобами вичавлювання олії несподівано бачимо сучасні механізми. Іноді музичний фон заповнюється мелодіями з інших місцевостей, хоч у даному селі є свої пісні і виконавці. Було б добре, якби кіноаматори зверталися за порадами до працівників місцевих краєзнавчих музеїв.

Поза конкурсом на фестивалі демонструвалися фільми з Латвії і Молдови. Як і на попередньому кінофестивалі, латвійські аматори знову показали львів'янам свою високу культуру кіномислення, професіоналізм. Загальне захоплення викликали їх фільми «Слово про молоко», «Життєвий досвід латиша», «Колиска Мари».

КОЛЕКЦІЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІНЖЕНЕРА

В Україні було добре відоме ім'я львівського інженера-землевпорядника Володимира Вітрука. Чверть віку він збирав твори професійного і народного мистецтва, і його квартира стала своєрідним музеєм. Він мав найбільшу в Україні колекцію екслібрисів — близько восьми тисяч, серед яких чимало виконали українські художники О.Кульчицька, Г.Нарбут, С.Гебус-Баранецька, С.Караффа-Корбут та ін.

Володимир Вітрук захоплювався народним мистецтвом Гуцульщини. Збираючи зразки різьблення, художньої обробки металу, вишивки і одягу, він зацікавився походженням

«Дійнички» з колекції В.Вітрука.

орнаментальних мотивів, традиціями, звичаями. Матеріали своїх досліджень колекціонер публікує на сторінках періодики, і ними зацікавилися науковці зі Львова, Москви, С.-Петербурга.

Багата колекція гуцульських художніх виробів з металу. Тут — широковідомі топірці, що були невід'ємним доповненням чоловічого народного костюма, і келефи — палиці з масивною ручкою у вигляді баранячого рога. Вражає збірка чепрагів. Це — застібки до намист, що складаються з двох фігурних пластин, з'єднаних гачком зі скобою. Цю малозначну деталь гуцульські майстри перетвори-

ли на своєрідну прикрасу. Форми її різні: у вигляді дисків, овальні, квадратні, найчастіше оздоблені геометричними орнаментами.

У колекції було чимало жіночих прикрас: намиста із коралів, кольорового венеціанського скла (гуцули віддавна привозили його з Венеції), дукачі, які носили з намистом або окремо на шнурку по п'ять-шість штук. Дукачі на шії дівчини були своєрідним знаком дорослості, переходу від дитинства до юності. Вийшовши заміж, молода жінка носила дукач, аж поки в неї не підростала дочка, якій і переходила родинна реліквія. Серед прикрас особливо цікаві «салби»: на клапті домотканого полотна прикріплено до п'ятдесяти дукачів. А ось стародавні «згарди» — намиста з одного, двох або трьох рядків, що символізують сонце. Згарди з кольорового тіста носили діти у святкові дні, а потім ними ласували. Досить оригінальні «гердани» — намиста, виплетені з різнокольорового бісеру. Вони з'явилися на Гуцульщині тільки в ХХ ст.

Були в колекції чоловічі шкіряні пояси-череси з тисненим орнаментом і металевими прикрасами, тобівки, порохівниці різних форм і розмірів, перстені, лускогоріхи, стремена, кресала, пряжки, люльки. Всі вони прикрашені гравіруванням, інкрустацією. У вітрині біля вікна — гуцульський посуд: миски, горщики, дзбани, дерев'яні фляги, коновки, сільнички. Цікавий посуд для вина: дископодібні фляги на чотирьох ніжках і кільцеподібні «калачі». Останні, за розповідями дідів, брали в дорогу, одягаючи на руку як браслет.

Особливе місце у колекції львівського інженера посідали незвичайні іграшки з сиру у вигляді коників з вершниками, баранчиків із закрученими рогами. Їх виготовляли пастухи на полонинах. Восени, повертаючись до рідних осель, вони дарували ці іграшки дівчатам. Згодом виготовлення виробів із сиру перетворилось на жіночий промисел.

Колекція Вітрука за різноманітністю експонатів була однією з унікальних скарбниць української народної творчості.

Після смерті Володимира Вітрука у 1984 р., як часто так трапляється, його колекцію розділили між собою діти й родичі, і дальша доля її невідома.

НА СТОРОЖІ НАРОДНИХ СКАРБІВ

Колись, описуючи життєвий подвиг Г.І.Смирнова, директора Музею Ф. Достоєвського у Старій Русі, відомий письменник Данило Гранін сказав: «Нині музейні працівники — це люди особливі... Особливі своїм ентузіазмом, своєю безкорисливістю, своїм подвижництвом. Не секрет: не така вже й «прибуткова» ця спеціальність. І якщо вже йде хтось сюди працювати, береться за цю справу, він — подвижник. Він — закохана у свій край людина».

Ці слова можна сповна віднести до головного охоронця Музею народної архітектури та побуту у Львові Марка Юліановича Мандюка. Він один із зачинателів музею, зокрема фондів колекцій. Саме він узяв на облік перший етнографічний експонат. А тепер їх у музеї понад 20 тис. Довелося йому брати безпосередню участь у перевезеннях і відтво-

ренні на території музею основних експонатів — архітектурних об'єктів. Пригадується перевезення однієї з перших пам'яток архітектури — хати 1792 р. з села Орявчик Сколівського району. Підвела бригада майстрів, яка мала розібрати її. За роботу взявся Мандюк разом з архітектором Миколою Шпаком, теж одним із перших працівників музею.

По-різному складаються долі. Марко Юліанович народився в краю Маркіяна Шашкевича. Закінчив філологічний факультет Львівського університету і почав працювати в Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України. Трудився там п'ять років, до часу, поки не дізнався, що у Львові створюється особливий музей — просто неба. Зацікавився і вирішив проситися на роботу до Львівського державного музею етнографії та художнього промислу.

Найпомітнішою рисою в роботі Марка Юліановича є вимогливість до себе і до колег. Не допустить він до музейних колекцій випадкову річ. Йому не байдуже, що буде експонуватися чи зберігатися у фондосховищі музею. Вважає, що відбирати на збереження треба тільки експонати типові, високомистецькі, колоритні. Звичайно, в гонитві за кількістю до сховища могли б потрапити предмети нецікаві, одноманітні. Наприклад, без труднощів можна зібрати велику кількість веретен. Інша річ — мати справу з комплектами народного одягу, кожухів, сільськогосподарського знаряддя.

Хоч в обов'язки охоронця, здавалося б, не входить влаштувати зручні полиці чи ящики для зберігання експонатів, він береться і за це, бо дуже рідко потрапляють до музею потрібні меблі. Отож доводиться покладатись на власні руки. Наприклад, полиці для розміщення взуття він виготовляв разом із старшим науковим співробітником Л.Співаком. І виїшли вони зручні, гарні, якраз під розмір взуття.

ПОДІЛЬСЬКІ ВЕЧОРНИЦІ

З ініціативи старшого наукового співробітника Львівського музею етнографії та художнього промислу кандидата мистецтвознавства Антона Будзана тут, у музеї, організували святкові подільські вечорниці.

Будзан, котрий був за господаря, звернувся до присутніх:

— Ласкаво просимо до нашої хати. Будемо вас пригощати.

А «хата» — зал, прикрашений подільськими килимами, рушниками. Столи по-святковому накриті.

До напоїв подавали пироги з капустою. На друге — «картоплю по-козацьки» з салом і капустою, потім — пироги з горохом і часником, пиво і печену капусту.

Усі страви в народному посуді, ложки дерев'яні.

— А тепер будемо їсти паляниці з маком і медом. Це та сама паляниця, про яку співається у народній пісні:

*«Ой, коляда, колядиця,
Добра з медом паляниця.
А без меду не така,
Дайте, дядьку, п'ятака.»*

— Такою ж паляницею пригощала Дідона Енея. Згадайте «Енеїду» нашого славного Котляревського, — говорить Антон Будзан.

... Лунали народні пісні Поділля. Тон задавав артист театру ім. М. Заньковецької Юрко Брилинський. Потім він виконав сольні номери — пісні «Два кольори» та «Крилець».

З щирим вітанням до гостей звернувся поет Микола Петренко, тодішній кореспондент «Літературної України». Він прочитав свій триптих «Матері». Лауреат та дипломант республіканських конкурсів читців артист театру ім. М. Заньковецької Святослав Максимчук прочитав поезії Л. Костенко, Д. Павличка, В. Самійленка, І. Франка, С. Руданського. Історик Степан Макарчук виконав складену ним пісню «Лебідко, моя ти лебідко...»

На «Подільських вечорницях» було весело і цікаво. Тому, вважаємо, що подібні вечорниці, зустрічі варто б організувати частіше. Це буде сприяти зацікавленню громадськості, молоді чудовими народними традиціями.

ЗБИРАЧ ФОЛЬКЛОРУ

Ім'я Івана Васильовича Прокопів широко відоме серед збирачів народної творчості. За останні роки його часто згадувано як одного з найактивніших дописувачів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Виступи І.В.Прокопів з питань народної творчості можна прочитати на сторінках газет, журналів, збірників.

Народився Іван Прокопів 6 березня 1901 р. в с. Слобода Рунгурська Коломийського району на Івано-Франківщині в селянській багатодітній сім'ї. Хлопчиком він любив слухати, як батько і гості співали у дні свят. З 1912 р. записав частину співаночок, які чув на весіллі у своєї сестри, що віддавалася до села біля Коломиї.

Після успішного закінчення Коломийської гімназії продовжив навчання у Львові. Жив у тяжких умовах, без матеріальної допомоги від батька, бо той, крім нього, мав ще дев'ятеро дітей. Навчаючись і заробляючи на хліб, Іван Прокопів знаходив час і для громадської роботи, редагував студентський збірник «Борись» (присвячувався пам'яті Адама Коцка). За активну діяльність в українських організаціях і товариствах у 1922 р. юнак був заарештований і ув'язнений. У 1923–1924 рр. Іван Прокопів нелегально перебував у Львові, переховуючись від переслідувань польської поліції.

У 1924 р. Іван Васильович перейшов кордон Польщі і прибув до Праги. Тут упродовж п'яти років він вчився на економіко-кооперативному факультеті Української господарської академії у Подебрадах й одночасно на історико-філологічному відділенні філософського факультету Празького університету. Щоліта на канікули приїжджав на Гуцульщину, де збирав народні пісні, легенди. У 1929 р. закінчив навчання і повернувся на батьківщину. Але роботи за фахом в умовах буржуазної Польщі не знайшов. Працював то бухгалтером промкооперації різьбярів і килимарів Гуцульщини, то бухгалтером друкарні у Львові, то касиром у читальні «Просвіти». Водночас редагував журнал протиалкогольно-нікотинового товариства «Відродження» і

газету «Народне здоров'я», видав книжку «Алкоголізм і народне господарство».

З 1945 р. викладач української мови та історії у школах і технікумах колишньої Дрогобицької обл., інспектор шкіл райвно, облвно, заврайвно. У 1957 р. у зв'язку з хворобою вийшов на пенсію. Відтоді присвятив себе збиранню народної творчості, яку полюбив ще в дитинстві. Тільки за цей час записав 5848 пісень, а також 170 прислів'їв, загадок і оповідей.

Найбільше Івана Васильовича захопила іскрометна народна творчість гуцульського краю. На Гуцульщині він обстежив сорок сіл і ще десять сіл у сусідньому Коломийському районі. Записуючи тексти пісень, побіжно характеризує їхню поетику, детально описує звичаї і обряди, характер музики. Близько 200 записаних І.Прокопівим пісень опубліковано в журналах і збірниках.

Усі найцікавіші записи І.В.Прокопів передав до відділу фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Серед них — пісні про панщину, опишків, жовнірство, а також оригінальні надсянські колядки і щедрівки. Є тут і співанки-хроніки, зокрема створені зовсім недавно. Останнім часом збирач надіслав до Києва разом з піснями зразки оповідного фольклору.

У фондах ІМФЕ зараз є майже 500 аркушів, на яких І.В.Прокопів власноручно (на дуркарській машинці) записав гуцульські весільні пісні.

Він знає гуцульське весілля, його особливості в кожному селі. Ми слухали розповідь І.Прокопів про сучасне гуцульське весілля на Другій історико-краєзнавчій конференції в Івано-Франківську. Виступ був дуже цікавий і високо оцінений учасниками конференції. Всього І.Прокопів записав 1400 весільних пісень. Частина з них увійшла до підготовлених ним до друку збірників «Гуцульське весілля» та «Гуцульські весільні пісні».

ПЕРШИЙ ЛАУРЕАТ ПРЕМІЇ ім. ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО

Напередодні 1990 р. на пленумі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури вперше була вручена премія імені Павла Чубинського. Першим лауреатом став фольклорист, етнограф і краєзнавець Григорій Васильович Дем'ян. Премію цю Товариство заснувало в 1989 р. на честь 150-річчя від дня народження видатного українського етнографа Павла Платоновича Чубинського (1839–1884).

Григорій Дем'ян родом з-під Славська. Закінчив Стрийське педучилище, згодом історичний факультет Львівського держуніверситету і майже 20 років працював учителем історії у Славській середній школі. Про нього я багато наслухався від його вихованців, що навчалися зі мною на одному факультеті в університеті. Особливо згадувалось про роботу краєзнавчого гуртка, який він вів. Про те, як захоплено вивчав архівні матеріали про відомого діяча «Руської трійці» Івана Вагилевича і водночас збирав відомості про життя і діяльність визначних людей Стрийщини..

Місцевому шкільному начальству, на жаль, не до вподоби була активна громадська позиція Григорія Васильовича. Почалися брудні наклепи, шельмування. І він вирішив переїхати на нове місце — на Буковину і тут став працювати вчителем історії у Веренчанській середній школі Заставнівського району.

За короткий час Григорій Дем'ян полюбив багатий на фольклор, історичне минуле край, організував тут учнівське історико-краєзнавче товариство із секціями історії, літературного краєзнавства, фольклору та етнографії.

Про діяльність Веренчанського історико-краєзнавчого товариства багато писалось у пресі. Учні зібрали чимало матеріалів про життя та діяльність уродженців Заставнівщини. Згодом усі ці матеріали були використані в експозиції новоствореного музею історії села Веренчанка.

Григорій Дем'ян зумів поєднати нелегку педагогічну працю з громадською та науково-дослідницькою. Для поїздок по селах Буковини, Івано-Франківщини, Львівщини, для вивчення народної творчості використовував літні канікули.

Бажання зберегти у записах народну пісню привело Григорія Васильовича на Кубань, де він побував майже в усіх станицях з українським населенням.

На сьогодні в доробку Григорія Васильовича понад п'ять тисяч записів народних пісень, близько 15 тисяч коломийок, дві тисячі прислів'їв та приказок, сотні казок, легенд і переказів, народних оповідань тощо. Загалом його записи складають унікальну колекцію — 50 тисяч зразків усної народної творчості.

Його записи фольклору, вкладені в окремі книжкові томи, зберігаються у відділах рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, Інституту мовознавства ім. О.Потєбні НАН України, в науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України, у Львівській організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Окремі цикли записів надруковані в збірниках: «З гір карпатських», «Ходили опришки», «Легенди та перекази», «Народні оповідання», «Дитячий фольклор», «Календарно-обрядові пісні» та ін. Григорій Дем'ян регулярно виступає з публікаціями в періодичних виданнях, у колективних збірниках. Про це свідчить, зокрема, виданий Львівською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури «Бібліографічний покажчик. Г.В.Дем'ян». Його підготував письменник та етнограф В.Т.Скуратівський. У покажчику зафіксовано 380 друкованих праць ентузіаста.

Захоплення Григорія Васильовича різноманітні. Його цікавлять і легенди та перекази про Івана Франка. Мріє про видання такої книжки. Постійно збирає матеріали про видатних людей. Його нариси «Таланти Бойківщини» вже побачили світ у 1991 р. у видавництві «Каменярь».

Мені видається, що Григорій Дем'ян своєю відданістю справі нагадує Павла Чубинського, який був таким же подвижником і залишив чималу спадщину — сім томів «Трудів етнографічно-статистичної експедиції». Напевно, премія імені П.Чубинського для нашого сучасника-етнографа є справедливою нагородою за його невтомну працю.

В останні роки Григорій Дем'ян не тільки працює на ниві науки, культури, але й бере активну участь у громадсько-

му житті. Він, член Конгресу Українських Націоналістів, готує нариси про діячів ОУН.

ШІСТДЕСЯТ РОКІВ ІЗ ФОТОАПАРАТОМ

У Львівському музеї фотомистецтва відбулася виставка Ярослава Коваля «Шістдесят років з фотоапаратом», на якій було представлено понад 100 робіт, виконаних у різний час, починаючи з 1925 року.

Ярослав Коваль — висококваліфікований майстер з великим досвідом. Перші фотознімки він зробив ще в 1924 р. Звичайно, не минуло для нього марно навчання у Рогатинській гімназії, на філософському факультеті Львівського університету, щире захоплення фотосправою, уроки у приватного майстра.

Разом із відомим львівським фотографом Юліаном Дорошем він заснував Українське фотографічне товариство, яке упродовж дев'яти років видавало у Львові журнал «Світло й тінь», влаштував першу у Львові антиалкогольну виставку. Відкрити свою майстерню не мав змоги, бо фотосалонів у місті було дуже багато. Довелося виїхати у рідні краї, у м. Рожнятів, де спромігся на робітню. Не дуже часто заходили в 30-ті роки сюди люди, тому майстер мандрував по селах.

Персональні виставки Я.Коваля уже влаштовувались у Львові, Івано-Франківську, Запоріжжі, Одесі, у Рожнятові на Івано-Франківщині. Всі вони дістали високу оцінку, про них багато писала преса. Творчим доробком його зацікавилась Ірина Вільде. В газеті «Літературна Україна» (1962, 20 лип.) вона писала про одну з його виставок: «Сказати, що виставка робить «миле враження», було б замало і навіть кривдою для автора. Багато експонатів хвилює, декотрі змушують замислитись, а ще деякі переносять нас у блаженний стан тієї мистецької насолоди, коли людина воліє мовчати. Спостережливість, велике розуміння художньої деталі, знання композиції, гуманізм, почуття і відчуття народного гумору, що подекуди переходить у доброзичливу іронію, а над усе глибокий соціально-психологічний підтекст справ-

ляють таке враження, що від деяких робіт Коваля не можна відірватися».

Львівська виставка, ювілейна, для Ярослава Коваля — особлива, бо в ній він поставив за мету показати свій доробок за 60 років пошукової праці. Добре, що щасливо складалася доля творів майстра; вони «пережили» Другу світову війну, і сьогодні ми можемо їх оглядати.

Цікавий обряд, наприклад, зафіксував Ярослав Ількович на знімку «Весілля у Перегінському». Після вінчання тут молодих, за давнім звичаєм, пригощали молоком. Молодята трохи надпивали, решту вихлюпували на дах хати.

Народний одяг жінок і чоловіків у с. Семичеві показаний на знімках 1937 року: «Газди із Семичева». Вишиті сорочки, кожухи з багатим оздобленням бачимо на фото «Три молодичці» (с. Спас, 1935), «Дві товаришки» (1930), «Приглядаються забавам молоді» (1930), «Іван Сомиш із жінкою Настунею», «Іван Сомиш» (с. Вільхівка, 1930). Іван Сомиш — типовий сільський господар, котрий не вмів ні писати, ні читати, та 20 років був війтом. Він у селянському одязі: полотняних штанах, сорочці і жилеті, на ногах постоли. Не тільки одяг, а й сам вигляд у цього селянина вдало типізує населення і побут східної частини Бойківщини.

З етнографічного боку цікаві знімки жебраків. На Бойківщині в 30-ті роки їх було так багато, що про них можна було говорити як про цілий прошарок населення. Тому вважаємо особливо правдивими фотографії «Жебрак Василь Філютів» (с. Князівка), «Гошівська жебрачка». Цінні, на нашу думку, знімки з циклу «Ярмарок у Рожнятові». На фотографії «На другий берег» бачимо похоронну процесію: через кладку несуть труну з покійником. До суто етнографічних робіт можна віднести і знімок «Білення полотна».

Звичайно, у всіх цих роботах знаходимо і ту мету, яку ставив майстер, тримаючи в руках фотоапарат: показати красу людей, їх душевний стан. Знімки Я. Коваля — цікавий і достовірний літопис Бойківщини.

НА НИВІ РІДНОЇ КУЛЬТУРИ

Наша розповідь про видатного мистецтвознавця, багаторічного музейного працівника, ентузіаста охорони пам'яток української культури Павла Миколайовича Жолтовського (1904–1986). Водночас він був одним із ініціаторів створення Музею народної архітектури та побуту у Львові, його багаторічним консультантом і вболівальником.

По-різному складаються людські долі, не кожен відразу знаходить своє покликання. Сімнадцятирічним почав трудову діяльність Павло Миколайович. А народився він в священницькій сім'ї в с. Мислятин, тепер Хмельницької обл. До речі, ще в XVIII ст. його прадіди були священниками. Про це є багато свідчень у різних літературних джерелах. Отож, юнак спочатку вчителював у сільській школі біля Шепетівки, а у вільний час любив мандрувати по навколишніх селах. Якось завітав до обласного краєзнавчого музею в Житомирі. З великим інтересом оглядав експонати, коли траплялась нагода, заходив сюди і згодом. Зацікавленість хлопця помітив старший науковий співробітник Василь Кравченко, відомий український фольклорист і етнограф. Позналились, зав'язалась глибока дружба. Юнак став кореспондентом музею. Поради і завдання йому давали наукові співробітники всіх відділів: В.Кравченко — з етнографії, С.Гамченко (пізніше відомий український археолог), І.Левицький — з археології, В.Бельський — з геології. У Житомир від Павла Миколайовича надходили цінні етнографічні матеріали, записи, твори народного мистецтва, відомості про археологічні знахідки. Описами курганів східної частини Волині, які зробив молодий ентузіаст понад 60 років тому, ще й досі користуються вчені-історики.

«Я, напевне, став би етнографом, — розповідав Павло Миколайович, — але в Житомирському музеї тоді не було роботи. І один випадок визначив багато, головне в моєму житті. Василь Кравченко, з яким я підтримував стосунки, був другом Стефана Таранушенка (згодом відомого мистецтвознавця, історика архітектури), директора Харківського музею українського мистецтва (тоді художнього музею). І коли цьому музею потрібний був співробітник, В.Кравченко

підказав мою кандидатуру. Так в 1925 р. я став науковим співробітником Харківського музею».

Музей постійно поповнювався експонатами. Головні завдання виконували в експедиціях, які працювали з ранньої весни до першого снігу. 1927 р. розпочалися систематичні дослідження народного дерев'яного монументального будівництва Лівобережжя. Пошуки велися впродовж 1927–1932 рр. на території колишніх Харківської, Полтавської, Чернігівської і Катеринославської губерній.

Незмінними помічниками директора С.Таранушенка був Ф.Ковальчук, при обмірах допомагали П. Жолтовський, Д. Чукин, В.Колеша, І.Воскобійник, П.Семенів, В.Шостак. Дослідження вели за дорученням і на кошти наркомату України.

Згодом Павло Миколайович разом з Д.Чукиним досліджував Полісся від села Пакуля на Чернігівщині до тодішнього кордону України з Польщею. Тоді був відкритий для науки такий цікавий етнографічний район, як Олевський (Житомирська обл.) з реліктами народної архітектури часів Київської Русі, описана низка пам'яток мистецтва, а музей збагатився великою кількістю цікавих експонатів.

У 1932 р. Павло Жолтовський закінчив Київський художній інститут, де крім основної спеціальності вивчав музейну справу.

Після Другої світової війни Павло Миколайович працює науковим співробітником державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Досліджує північно-східну частину Рівненщини, зокрема сусідній з Олевським Рокитнівський район. Про цю експедиційну поїздку, яка підтвердила існування тут території з пам'ятками культури, що збереглися в побуті з часів ще давньої Русі (у журналі «Советская этнография» 1953, №4), він публікує у співавторстві з М.Ломовою і М.Козакевичем статтю «Розвідувальна етнографічна поїздка в Українське Полісся».

Через сорок років після перших відвідин Олевщини вечний виїжджає з працівниками музею народної архітектури і побуту в Рокитнівський і Сарненський райони Рівненської обл., щоб відібрати до музею архітектурні об'єкти — релікти поліської давнини.

Признаюсь, із майже двадцятирічної часової відстані, ця експедиція (я брав у ній участь) була для мене особливо пам'ятною. Я тоді побачив справді первісні форми будівництва Полісся (кліті, стежки, однокамерні хати, залишки зрубу чи не останньої багатокутної з пірамідальним перекриттям клуні). Рокитнівський район був ще тоді без добрих доріг і ми мали багато пригод. Наша машина часто засідала то в болото, то в пісок. Ми викопували її, черпаючи металевими лійками (в них збирали живицю на соснах) пісок, бо, виїжджаючи, забули взяти лопати. Запамяталась дорога до с. Дроздин через Більське. Їхати довелось пісками і болотами. Нам розповідали про намагання місцевого радгоспу збудувати дорогу. Скільки довелось насипати піску, а слідів не залишилось! Все поглинуло болото — трясовина. Їхали ми тоді по лижнівці (дерев'яному настилу), ніби в колісці.

Пізніше я знайшов описи давніх поліських будівель у статтях С.Таранушенка і П.Жолтовського. Про хати Павло Миколайович коротко оповідає в подорожніх враженнях «На Поліссі», які були опубліковані ще в 1929 р. у журналі «Все-світ»: «Понад вулицею стоять в ряд дерев'яні небілені, почорнілі від часу хати, криті кострубатими дошками, над дахом не видно комина. З печі дим через димохід виходить діркою прямо в сіни або горище. Донедавна ще були курні хати, де дим стелився прямо по хаті».

Згодом у м. Брест (Білорусь) археологи відкрили давньоруське поселення XIII ст., яке в 1982 р. було музеєфіковано. На сьогодні тут експонується 28 дерев'яних будівель, які розкопали археологи і які аналогічні тим, що ми оглядали в Рокитнівському, а ще раніше Павло Жолтовський — в Олевському районах.

Після Другої світової війни П.М.Жолтовський переїхав до Львова і з 1946 р. працював у Державному музеї етнографії та художнього промислу АН України спочатку науковим співробітником, завідувачем відділу, а пізніше — заступником директора з наукової роботи.

Він ніколи не скаржився на долю. В 30-ті роки за фальшивим доносом його було заарештовано і протримано багато років у в'язниці і на засланні. Пам'ятаю, 1971 р. під час експедиції на Полісся Павло Миколайович розповідав:

— То був страшний час. Арешти були на кожному кроці, ми їх ждали з дня на день. Пригадую, Харківський художній музей організував у центральному парку виставку нових набутоків музею — ікон. Виступав В. Затонський. У підвищеному тоні він заявляв, що серед присутніх є диверсанти, їх треба викривати. На засланні я працював з геологами на Приураллі, в Татарії.

У 1955 р. Павло Миколайович захистив кандидатську дисертацію на тему: «Відтворення соціальної і національної боротьби українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст.». Через кілька років вийшла у світ його монографія під такою ж назвою. Пізніше він багато уваги приділяв вивченню художніх промислів західних областей України, художнього металу, видав альбом «Художні металеві вироби західних областей Української РСР (XVI–XIX ст.)» і книжки «Художній метал» (1972), «Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст.» (1973).

П.М.Жолтовський брав активну участь у роботі багатьох наукових конференцій, сесій, симпозіумів, нарад. Він був учасником VII Міжнародного Конгресу антропологів і етнографів (Москва, 1946), де виступав з повідомленням про стародавні елементи в гуцульському орнаменті. З'являються надзвичайно цінні його статті у мистецтвознавчому журналі «Декоративное искусство СССР» — «Гуцульский художественный металл» (1966); «По Закарпатыю» (1966); «Украинская народная картинка» (1966); «Украинские вотумы» (1973); «Эмблемы украинских ремесленных цехов» (1975).

Майже двадцять років Павло Жолтовський вивчав український живопис XVI–XVIII ст. у зв'язку з культурою епохи. За окремі статті в шеститомнику «Історії українського мистецтва» йому в 1971 р. була присуджена Державна премія УРСР ім. Т.Г.Шевченка.

У 1978 р. з'явилася його велика за обсягом праця «Український живопис XVII–XVIII ст.». У ній вчений вводить в науковий обіг значну кількість невідомих і маловідомих фактів, творів українського мистецтва. Всі зібрані матеріали тут розглядаються у зв'язках з літературою, фольклором. Це допомагає краще відчувати епоху, точніше з'ясувати роль образотворчого мистецтва у віковій українській культурі.

Павло Жолтовський доводить, що ікона, вступаючи в контакт із світськими жанрами, втрачає свою класичну цільність і фактично прирівнюється до «рядових» жанрів. Цьому сприяє переорієнтація малярів з давньоруських стилістичних прийомів на нові, що вже базувалися на ренесансі, бароко, рококо. Важливе місце в становленні живопису Павло Миколайович відводить народній течії, яка живиться багатим фольклором, традиціями художньої літератури. Крім того, у книзі багато уваги приділено гуманізму в тодішньому образотворчому мистецтві.

У 1972 р. вчений випускає у світ великий альбом-каталог «Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні».

Дослідник вперше знайомить читача з унікальною пам'яткою української та загальнослов'янської культури XVIII ст., відомою під назвою «кожбушків», рисунками учнів та викладачів найдавнішого навчально-виробничого художнього закладу Східної Європи. У великій кількості малюнків, що подаються в альбомі, показано анатомічні студії, анімалістичні зображення, твори на біблійні та побутові сюжети, пейзажі, портрети, іконописні начерки. Виділено близько 300 авторських малюнків дуже численної кількості вихованців лаврської майстерні.

В останній праці «Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст.» (1983), яка складається з семи розділів («Естетичні проблеми... і символічно-алегорична образність», «Художня освіта», «Галереї і збірки живопису», «Малюнки художників-аматорів», «Словник художників, що працювали на Україні в XVI–XVIII ст.» та ін.), Павло Жолтовський засвідчує новий підхід до осмислення фактів як відомих, так і тільки що залучених до наукового обігу. Особливо цінним є його звернення до української літератури XVI–XVIII ст. Через її призму стають виразнішими естетичні проблеми тогочасного мистецтва, зриміше вимальовується протиборство різних художніх ідей.

Глибоко проаналізувати мистецьке життя, естетичні ідеали в Україні XVI–XVII ст. П.Жолтовському допомогло знання першоджерел — давньої української літератури, Біблії, догматики, літургії, історії церкви. Він вільно читав латинню, грецькою, давньослов'янською мовами. Пригадую,

коли мені доводилося виїжджати з ним до церков біля Львова, які закривались чи вже були закриті, то він фахово оцінював стародруки, які ми часто знаходили в притворах. Він знав культуру євреїв, які завжди жили поруч з українцями, сумлінно досліджував єврейські пам'ятки мистецтва, що зберігалися у Державному музеї етнографії та художнього промислу АН України. В журналі «Декоративное искусство СССР» за 1966 р. опублікував статтю «Памятники еврейского искусства».

Та що говорити. Павло Жолтовський був людиною величезних енциклопедичних знань, великої працездатності і таланту!

Одного разу читав мені напам'ять зі Г.Сковороди і промовився, що тут велика мудрість нашого народу. Іншого разу бачив в його руках, коли ми відпочивали, томик творів В.Короленка. В музеї якимось згадував роман Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу». Правда, критично.

Але мені, як працівникові Музею народної архітектури та побуту у Львові, найбільше хочеться розповісти про Павла Жолтовського як цінителя народної архітектури, музесзнавця. Він мріяв про створення у Львові найцікавішого в Європі музею. Якщо, звичайно, крім хат, у ньому буде встановлено 15–20 храмів з різних регіонів Західної України, — говорив учений, — то ми цього досягнемо.

Можу з упевненістю сказати, що в останні 15 років свого життя Павла Миколайовича найбільше цікавив наш музей, особливо підбір експонатів. Уже в похилому віці він завжди намагався не пропустити засідання вченої Ради музею (був її незмінним членом більше 15 років), а іноді заходив просто до наукових працівників етнографічного відділу чи фондів.

На початку 80-х років Павло Миколайович особливо боляче сприймав те, що в музеї послабилась робота, сповільнились темпи перевезення і відтворення пам'яток. З цього приводу він не раз ходив в обласне управління культури, облвиконком.

У книжковій шафі, біля робочого столу вченого була велика фотокартка з негативами, на яких були зафіксовані різні пам'ятки народної архітектури. Коли музей організовував експедиції для дослідження народної архітектури,

закупівлі експонатів, він запрошував до себе окремих працівників і радив оглянути детальніше пам'ятки, які він колись оглядав побіжно, не передбачаючи, що коли-небудь буде можливість думати про їх збереження. Пригадую, як у 1978 р. на вченій Раді він дорікав одному науковому працівникові, що той лишив багато пам'яток поза увагою, зокрема і два цікавих типи гуцульських гражд. Шкодував, що досі не перевозиться до музеїв плебанія з с. Пістинь Косівського району, хоч сільська Рада готова передати її безкоштовно. Цікавився планами і звітами музею, щоб бути більше обізнаним з тим, чим займаються його окремі працівники і відділи. Радив досліджувати насамперед народне житло, селянські комплекси-двори, збирати матеріали про громадські споруди і їх інтер'єри, вказував на потребу зробити нарешті наукове обґрунтування генерального плану музею.

Завзято боровся проти самовільних переробок об'єктів архітектури при їх відтворенні в музеї, що, на жаль, траплялося в перші роки становлення осередку, вимагав повертати пам'яткам їх первісний вигляд. При закупівлі архітектурних пам'яток дуже любив докладно оглядати їх фотографії, зняті з різних ракурсів. Саме за фото, схематичними планами і описами він, наприклад, підтримав ідею придбати до сектору «Покуття» хату 1895 р. з с. Трійця Снятинського району.

У середині 80-х років Музей народної архітектури та побуту у Львові вже налагодив дослідницьку роботу. Пам'ятки більш різносторонньо вивчались, проводились детальніші обмірювання і фотографування. Велике значення в цьому мав досвід наукових працівників. Пригадую, яке задоволення висловлював Павло Миколайович, коли оглядав креслення і фото хати середини XIX ст. з с. Гірки Любешівського району Волинської обл. Він захоплено говорив:

— Дуже цікава, типова поліська хата, рідкісна знахідка. Зігнорувати не можна.

Про закупівлю хати тоді не могло бути й мови, бо 80-річна власниця бажала в ній дожити свого віку. І прикро, що відразу після її смерті хтось з керівників села розпорядився знести будівлю, хоч у сільській Раді знали, що нею цікавиться музей.

Павло Миколайович вважав, що дослідження архітектурних пам'яток — добра основа для створення експозиції музею. З кожним роком пошуки експонатів стають важчими, їх стає менше. Тому треба посилено їздити по всіх регіонах Західної України. Варто практикувати індивідуальні виїзди для обстеження окремих пам'яток, які підказують кореспонденти музею. Крім того, він вважав за потрібне, щоб кожен науковець на основі своїх польових матеріалів опрацьовував теми з народного будівництва етнографічної області, за яку він відповідає. Звичайно, потрібно вивчати і літературні джерела. Інакше музей не може розвиватися.

Для проведення обмірів пам'яток Павло Жолтовський розробив спеціальну методика, якою радив користуватись. Пригадую, коли на території музею визначили «нульовий рівень» за допомогою гумового шлангу, заповненого водою, і проводили навчальні обміри одного з архітектурних експонатів. Він говорив, що цією методикою користувався в 30-ті роки, коли разом зі Степаном Таранушенком обмірювали церкви на Лівобережній Україні. «Ви тільки перегляньте книжку С.Таранушенка «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України», — говорив Павло Миколайович. Описаних там храмів уже нема, але вони «збереглися» для історії нашої культури в обмірах, фотографіях. За цими матеріалами при потребі окремі з них можна реконструювати».

Востаннє на засіданні вченої Ради музею Павло Жолтовський був 10 лютого 1986 р. Розглядалося питання про затвердження остаточної структурної схеми експозиції для розробки генерального плану музею, виготовлення якого з різних причин затягувалося. Він говорив, що генплан потрібен як офіційний документ. Але зараз найголовніше: шукати і перевозити до музею експонати, бо їх незабаром уже зовсім не буде. Слід сміливіше вести роботи зі створення експозиції в розділі «Старе містечко». «Це, — казав Павло Миколайович, — буде цікавий архітектурний комплекс, який при заповненні експонатами викличе загальне схвалення громадськості».

Багаторічні дослідження народної архітектури наштовхнули вченого на роздуми, в чому ж секрет краси і своєрід-

ності її окремих пам'яток. Він почав докладно аналізувати композиційні і естетичні особливості народної архітектури окремих районів України, зокрема Українських Карпат. Вивчення співвідношень і пропорцій основних «генералізуючих» ліній і вузлових точок, що визначали силует і архітектурно-художній образ, привело до встановлення певних закономірностей, які обумовлювали естетичне сприйняття архітектурного об'єкту. На основі аналізів бойківських хат йому вдалося встановити, що основні компоненти у їх горизонтальних елементах (довжина гребеня, уріз стріхи та зрубу) перебувають у співвідношеннях так званого «золотого перетину» до вертикальних елементів (висота хати, солом'яного покриття та відкритої частини зрубу). Отже, в основі бойківського будівництва лежить розвинена система пропорційних залежностей, завдяки чому силуети споруд чіткі, динамічні і водночас мальовничі й м'які в своїх лініях. Розташовані поруч, але з помітним інтервалом, майже однакові за висотою, масиви хати і господарських будівель підкреслюють один одного, гармонійно поєднуючись.

Так з'явилась поважна стаття П.Жолтовського «О пропорциях в народном зодчестве Украинских Карпат», яку опублікував журнал «Советская этнография» (1975).

Праця ця виявилась вчасною для мистецької оцінки пам'яток народної архітектури, які вже були встановлені в музеї просто неба у Львові. Методи, запропоновані вченим, були застосовані при реставрації дуже зруйнованої пам'ятки, найдавнішої будівлі Карпат — хати 1749 р. з с. Либохори Сколівського району. Вдалося встановити висоту хати, нахил схилів і їх довжину.

Сам Павло Миколайович виготовив спеціальний пропорційний циркуль, охоче брав до рук фото пам'яток народної архітектури і встановлював їх мистецьку вартість.

На цьому його робота над дослідженням пропорційності в народній архітектурі не обмежилась. Дослідник постійно збирав матеріали і працював над монографією «Пропорції в архітектурі українських дерев'яних церков». На жаль, він так і не закінчив її. Ведучи наукові пошуки, він багато їздив. Побував кілька разів і в Архангельській обл., щоб поміряти місцеві церкви і порівняти їх пропорції з пропорціями

наших. Взагалі Павло Миколайович їздив дуже багато ще й раніше. У мандрівках проводив свої відпустки. Його можна було зустріти в Сибіру, на Байкалі, Поволжі, Кавказі, Тянь-Шані. До речі, в 1929 р. він був у Фергані і в журналі «Всесвіт» розповів про життя тамтешніх своїх земляків. Та й завершити своє земне життя йому судилося в дорозі, коли в серпні 1986 р. збирав матеріали у Підмосков'ї.

І ще, Павло Миколайович завжди цікавився кадрами наймолодших музеїв в Україні — музеїв просто неба. Він рецензував багато моїх статей про народну архітектуру Українського Полісся, які були надруковані переважно у журналі «Народна творчість та етнографія». Пригадую деякі його звички. Завжди уважно читав мої статті, робив на полях зауваження і, коли я приходив у визначений час, докладно говорив про них. Після виправлення тексту Павло Миколайович обов'язково знову переглядав написане і лише після цього писав рецензію чи відгук. Ніколи не відмовлявся допомогти. Я відчував його щире бажання, щоб мої матеріали друкувались.

З інтересом допомагав Павло Миколайович у підготовці першого об'ємнішого путівника музею, який був виданий в «Каменярі» 1980 р.

З Музеєм народної архітектури та побуту у Львові Павло Жолтовський був зв'язаний не тільки працею у вченій Раді, консультаціями при відборі і відтворенні архітектурних об'єктів, але й з його іншими формами діяльності.

Пригадується 1975 рік. Дочка відомого українського художника-графіка і видавця Володимира Гагенмейстера, репресованого в кінці 30-х років, Ольга Ерн при підтримці львівського художника Романа Турина звернулася до дирекції музею з пропозицією організувати виставку творів її батька. Павло Жолтовський цей задум гаряче підтримав і особисто переконував директора музею в доцільності її влаштування. У 1976 р. ця виставка була відкрита, і він вітав її, виступаючи на урочистій церемонії. Хоч особисто не був знайомий з Володимиром Гагенмейстером, але знав про його активну громадську діяльність у важкі роки після громадянської війни. У Харкові, тодішній столиці республіки, як він згадував, знали видання Кам'янець-Подільської школи, слідкували за

ними і чекали, що ж нового знову опублікує Володимир Гагенмейстер.

У 1985 р. в музеї була влаштована виставка «Російські ямські дзвіночки XVІІІ–XX ст.» з колекції одесита М.Шершньова. На її відкриття запросили Павла Миколайовича. І він, як знавець художнього матеріалу, сказав багато цікавого про дзвони в Україні. Ще в XV ст. у Львові був виготовлений величезний дзвін вагою півтони. Найдавніший дзвін «Святоюрський», який зберігся до наших днів, був відлитий у Львові 1341 р. На ньому є напис із зазначенням прізвища місцевого майстра — ливарника Якова Скори. Говорив учений переконливо, бо був таки добре в цьому обізнаний і мав на це повне право як автор трьох книг про художній метал та статті «Колокола на Україні», яка саме тоді з'явилася у видавництві Академії наук України в книзі «Колокола, история и современность».

П.М.Жолтовський брав активну участь в організації охорони пам'яток архітектури і мистецтва. Його як консультанта постійно запрошували то в Рівненську, то в Тернопільську області, щоб допоміг визначити наукову цінність церкви чи ікони.

Так трудився на ниві рідної культури видатний український вчений, багаторічний музейний працівник, член Спілки художників України, лауреат Державної премії України, премії І.Я.Франка Академії наук України (удостоєний за цикл праць під назвою «Проблеми розвитку української художньої культури XVI–XVIII ст.»), доктор мистецтвознавства Павло Миколайович Жолтовський. Такі результати його творчої праці, таким залишився Він в нашій пам'яті.

НЕЗАБУТНЄ

У 1965 р. мене було запрошено на весілля в с. Купчинці Козівського району, що на Тернопільщині. Пригадую, що сидів за довгим столом. Поряд, в оточенні літніх жінок, побачив стареньку бабусю з дуже короткою стрижкою. Тримала вона в руках невеликий блокнотик і зрідка записувала слова пісень, що їх співали жінки. Коли поцікавився, хто ця бабуся, мені сказали, що це письменниця Іванна Блажкевич з с. Денисів.

Уже пізніше дізнався, що Іванна Блажкевич збирає народні пісні, сама добре співає. Цей інтерес до пісні в неї зародився з дитинства, коли разом з батьками ходила слухати виступи відомого народного хору, яким керував Осип Вітошинський.

Хор був створений при народній читальні в 1868 р. Одним з перших хористів був Павло Думка — в майбутньому селянський поет, громадський діяч і побратим Івана Франка. За короткий час хор уславився — про нього знали в багатьох містечках Західної України, де він часто виступав. Хор своїм співом зустрів Івана Франка, Василя Стефаника, які приїжджали сюди: Іван Франко, зокрема, до своїх друзів Степана Гарматія та Павла Думки.

У 1880 р. при хоровому гуртку виникла школа для диригентів, в якій щороку навчалось протягом чотирьох місяців 50 осіб з різних місцевостей Західної України. Це, як говорить Іванна Блажкевич, був своєрідний університет культури. В школі, крім співу, диригування та музики, давали знання з історії, культури сільського господарства, агрономії, політики. Перед слухачами виступали: з лекціями з історії — Андрій Чайковський (спеціально приїздив сюди з Бережан); Павло Думка мав у Купчинцях прекрасну пасіку і тут охоче ділився своїм досвідом; друг Івана Франка Степан Гарматій знайомив учнів з політикою, а місцевий вчитель Омелян Бордневич — з садівництвом; Осип Вітошинський, крім спеціальних предметів, вів ще агрономію.

Випускники школи роз'їжджались по всіх селах Західної України і вже на місцях організовували хорові групи, ширили славу нашої пісні.

При другій нашій зустрічі Іванна Блажкевич багато цікавого розповіла про діяльність великого музиканта і патріота України Осипа Вітошинського, який зробив вагомий внесок у розвиток музичної культури серед селян. Письменниця подарувала мені фото музиканта.

У серпні 1973 р. разом з Володимиром Хомою, учителем Купчинецької середньої школи, бібліографом письменниці, ми завітали до Іванни Блажкевич у Денисів. Запросила до хати. Я розповів, що працюю в музеї просто неба у Львові. Це її дуже зацікавило і вона попросила, аби докладніше розказав про те, що вже зроблено і що планується на майбутнє. Допитувалася, яким має бути сектор «Поділля».

Потім Іванна Омелянівна зізналась, що також збирає етнографічні речі: народний одяг, вишивки, рушники і предмети побуту. Виявилось, що ще в далекому 1909 р. вона експонувала свою колекцію народного одягу і вишивок з рідного краю на хліборобській виставці в Стрию. Виставляла там чоловічий і жіночий костюми, вбрання молодого і молододі, зразки дитячих костюмів, вишивки, рушники і скатерті. Цю збірку експонатів вона готувала для сільського музею. І щоб не бути багатослівною, почала показувати свої набутки. Я помітив її обізнаність у місцевих традиціях народного вишивання сорочок, рушників. У кімнаті вона звернула увагу на портрети своїх батьків Омеляна і Марії Бородієвичів, які виконав відомий український художник і письменник Корнило Устиянович. Тут же показала фото, де вона була поруч з Ольгою Кобилянською. Знімок зроблено при її першій зустрічі з «гірською орлицею».

При огляді запропонованих фотоальбомів я повів мову про громадське будівництво на початку ХХ ст., про шкільництво. І тут письменниця враз почала захоплено розповідати про громадську роботу, якою займалася на Івано-Франківщині до початку 20-х років, а пізніше в рідному селі Денисові.

Виявляється, ця жінка всюди брала участь в організації читалень, гуртків художньої самодіяльності, молочарень, споживчих кооперативів, дитячих садків, закладів для сиріт, різних курсів для молоді — сільськогосподарських, краєвечьких, кулінарних. Польська влада переслідувала її за це, часто заарештовувала, а в 1938 р., під час так званої «паци-

фікації», її побили. Врятували жителі Денисова, знайшовши напівживою в болоті за селом. Помітивши мій інтерес до пам'яток давнього громадського побуту, вона подарувала мені фотографію Народного Дому в с. Денисові, збудованого громадою в 1904 р.

Здавна в Денисові замість школи була дяківка. Звичайна хата, в якій у минулому столітті знаходилась школа. Пізніше було споруджено окремих шкільний будинок дильованої конструкції з великим приміщенням для класу і помешканням учителя. Згоріла будівля в 1914 р. У цій школі працював батько Іванни Омелянівни, але вона ще добре пам'ятає цей будинок.

Був у селі з 1878 р. громадський шпихлір. Туди восени закладали зібрані в селі мірки збіжжя як додатковий фонд на випадок неврожаю. З нього давали допомогу у переднівок з тим, щоб восени повертали до шпихліра свіже зерно з нового збору.

Шпихлір був дильований, з брусів. Стояв на стовпах так, що попід ним можна було пролізти, — засміялась Іванна Омелянівна. — Це помітили й злодії, провертвівши в підлозі дірки, підкрадали, поки їх не викрили.

Показала Іванна Омелянівна і свою монографію про Денисів, в якій були розділи про забудову села, хати, домашній промисел, народний одяг, їжу, народні свята, звичаї й обряди.

Звичайно, мою увагу привернув розділ про давнє будівництво. Хати тут, як і всюди на Поділлі, зводили з глиносолом'яних вальків. Глину з соломною розмішували кіньми. Потім робили вальки і ними виплітали між кіллям каркас стін. Уся ця технологія спорудження селянських хат докладно описана в монографії. Коли я перепитав, чи собі таку хату будувала сама сім'я, чи запрошувала майстрів, — то Іванна Омелянівна почала оповідати про традиції у селі, про толоку. При цьому вона згадувала, як сільська молодь у 30-ті роки споруджувала толокою Народний Дім та інші громадські споруди. На прощання Іванна Омелянівна почастивала нас запашними яблуками зі свого саду.

Як згадку про цю зустріч бережу дві книжечки, подаровані письменницею: «Основа» (п'єса про життя сільського

кооперативу, 1933 р.), збірка віршів і оповідань для дітей «Прилетів лелека». На обох поставила автографи.

Минули роки. Якось не випадали дороги до Денисова. І тільки 1985 р. наукова експедиція нашого музею завітала сюди.

Село змінилось до невпізнання. Виросли сучасні будинки, стали впорядкованішими вулиці, а біля садиби з'явився будинок сільського музею.

Так здійснилась мрія письменниці, яка померла в 1977 р., проживши 91 рік.

З М І С Т

ПЕРЕДНЕ СЛОВО	5
I. «Я люблю свою хату поліську...»	8
Дорогами Українського Полісся до прабатьківщини слов'ян	8
По Загоринню у пошуках старовини	10
Від Західного Бугу до Горині	14
Батьківська хата	18
Самари через 100 років	20
А хати вже нема	22
Пам'ятку треба берегти	24
Будівлі на відгінних пасовищах	25
Поліські вітряки	28
Стара хата — книга життя	30
Наруби	35
Стіжки й обороги	37
Човнярство у верхів'ях Прип'яті	38
II. «Волинь незабуття, країно славутня...»	41
Волинська хата	41
Будівлі на сохах	48
Старовинні хати на Кременеччині	50
Козацькі могили	52
III. «Ходім тільки в Галіцію межі руські люди...»	54
Рідні стіни світлиці	54
Замкнута забудова в садибах Бродівщини	58
IV. З бойківських вражень	64
Скарби Бойківщини	64
Традиційна бойківська хата	69
Либохора — село етнографічне	76
Двір Степана Щура	77
Дорогою села	79
Ще одна експедиційна поїздка на Бойківщину	82
На батьківщині Ів. Франка	85
Давня селянська садиба на Закарпатській Бойківщині	88
Стародавні господарсько-технічні споруди в Карпатах	91
V. «...Нема й нема кращого світа понад гуцульські гори...»	93
Гуцульщина — край мистецтва	93
Моя перша зустріч з Гуцульщиною	101
З верха на верх. Слідами експедицій	103
Криниці Гуцульського краю	109

VI. У краю, що Покуттям зветься	112
Подорож на Покуття	112
На пограниччі Гуцульщини і Поділля у долині річки Лючки	115
Вербовецька садиба	117
Плебанія в селі Пуків	119
VII. «Красо України — Подолля»	121
Подільська хата	121
На двох рівнях	132
Живий зв'язок віків	133
VIII. «Буковино, Волоцино, мамко моя, ненько...»	139
Експедиція на Буковину 1987 р.	139
Господарські будівлі у Пруто-Дністровському межиріччі	144
IX. Там, за Карпатськими горами	146
Долиною Тиси	146
Барви хатнього інтер'єру	150
X. З мандрівок до наших містечок	155
Давні житлові будинки в українських містечках	155
Будинки старосамбірських кушніврів	160
XI. На берегах славетного Дніпра	162
Де була Протовчанська паланка	162
Нотатки з Дніпропетровська	167
Над Чигирином сонце сходить	170
Суботів	173
Холодний яр	175
Заповідник	182
XII. Етнографія живе в музеях	185
Музей під Києвом	185
Скансен у селі	191
Церкви у музеях	193
Щоб було так, як було... «працювали» на місцях	197
Подумати, щоб пам'ятки «працювали» на місцях	199
XIII. Відроджуючи красу вічного	201
Зрошене думкою	201
З джерел народного досвіду	203
Енергія таланту	205
Давні промисли Полісся	207
XIV. Пам'ять пережитого	209
Гілка, квітка, пелюстка	209
Кольори любові	211

Святвечір у Музеї	212
Виставка творів Федора Манайла	213
Музей у Велесневі	217
XV. Слово про збирачів золотих зерен	219
Вертепи, шопки і вифлеємські звізди Володимира Шагали	219
Співець Поділля	223
Щоб пам'ятали нащадки	225
Колекція львівського інженера	227
На сторожі народних скарбів	229
Подільські вечорниці	230
Збирач фольклору	232
Перший лауреат премії ім. Павла Чубинського	234
Шістдесят років із фотоапаратом	236
На ниві рідної культури	238
Незабутнє	249

Науково-популярне видання

ДАНИЛЮК
АРХИП ГРИГОРОВИЧ

ШЛЯХАМИ УКРАЇНИ

ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Редактор М. П. Парцей
Художнє оформлення В. І. Лахненко
Технічний редактор С. Д. Довба
Комп'ютерна верстка І. Г. Сімонова
Коректори М. Т. Ломеха, Р. Р. Гамада,
О. А. Тростянчин, Б. В. Павлів

Підп. до друку 05.03.2003. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. Офс. друк. Гарн. Journal.

Умовн. друк. арк. 14,88. Умовн. фарбовід. 15,34. Обл.-вид. арк. 13,51.

Свідоцтво держреєстру: серія ДК № 22.

Додрукування тиражу 500 прим. Вид. № 56. Зам. № 1091.

Державне спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 Львів, вул. Галицька, 21
www/dsv-svit.lviv.ua
e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів
на ВАТ «Видавництво «Закарпаття»
88011 Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1
e-mail: vidzak@tn.uz.ua

АРХИП ДАНИЛЮК

АРХИП ДАНИЛЮК,
етнограф, кандидат
історичних наук,
доцент Львівського
національного
університету
ім. Ів. Франка,
лауреат Всеукраїнської
премії ім. П. Чубинського.

Більше 30-ти років
працював в музеї
народної архітектури
та побуту у Львові.
Автор книг : " Українська
хата " (Київ, 1991),
" Поклонись народному
зодчому " (Львів, 1995),
" Традиційна архітектура
регіонів України : Полісся " (Львів, 2001), " Оповіді про
експонати Львівського
скансену " (Львів, 2001), та
більше 300 наукових
праць опублікованих у
наукових збірниках
та журналах.